

ЮРІЙ
АНДРУХОВИЧ

КОХАНЦІ ЮСТИЦІЇ

MERIDIAN CZERNOWITZ

Юрій АНДРУХОВИЧ

КОХАНЦІ ЮСТИЦІЇ

УДК 821.161.2-4
А 66

Андрухович Юрій

А 66 Коханці Юстиції [Текст] : роман / Юрій Андрухович. – Чернівці : Меридіан Чернівці, 2018. – 304 с.

ISBN 978-966-97679-2-9

«Коханці Юстиції» – паранормальний роман, у якому окремі життєписи з притаманною автору композиційно-стилістичною майстерністю об'єднуються в художню цілість і аж волають про восьми-з-половиною-серійну кінематографічну реалізацію. Родинно-побутові і політичні вбивства, зґвалтування і грабунки, розбещення малолітніх і загадкове відокремлення голови, ідейні зради і зради заради ідеї, закладені різним дияволам душі й не завжди справедливі, але часто жахливі покарання. Чого ще треба, щоб читач відчув себе благим і з насолодою усвідомив свою моральну перевагу над нещасними коханцями примхливої Юстиції? Та вже – за старою доброю традицією – й над автором, якому спало на думку увічнити таких пропавших істот.

УДК 821.161.2-4

Жодну частину з цього видання не можна копіювати або відтворювати в будь-якій формі без письмового дозволу видавництва.

Видання здійснено на замовлення
Міжнародної літературної
корпорації Meridian Czernowitz

Юрій Андрухович © текст, 2017
Меридіан Чернівці © 2017
Артем Колядинський © малюнки, 2017

ISBN 978-966-97679-2-9

Усі права застережено

Юрій АНДРУХОВИЧ

КОХАНЦІ ЮСТИЦІЇ

ПАРАІСТОРИЧНИЙ РОМАН
У ВОСЬМИ З ПОЛОВИНОЮ СЕРІЯХ

Meridian Czernowitz
2018

Нехай звершиться правосуддя. Нехай загине світ.

Стародавній суддівський жарт

Розділ перший

САМІЙЛО, або ПРЕКРАСНИЙ РОЗБИШАКА

Самійло (Самуель) Немирич, цей завчасно відмерлий і недоречно забутий пагінчик на дереві нашого національного бандитизму, привертає до себе увагу насамперед стилістично, а виняткова краса його злочинів ґрунтується на абсолютній свободі. Навіть про найзухваліші з його убивств і грабунків можна сміливо стверджувати, що їх виконано з неабияким естетичним чуттям і що всі вони залишають непозбутнє враження вільної натхненної творчості.

Дотепер життя цього подільського шляхтича, котрий найбільшкучішу частину своїх днів земних промарнував у Львові 1610-х років, майже не описано в жодного з наших, уже якось одного разу розстріляних, історіографів. Натомість оповідь, яку подибуємо у Владислава Лозинського в його капітальному томі «Prawem i lewem» (чи, по-українськи перекладаючи, «Шаблею та грамотою»¹), викладено надто тенденційно: Самійло

¹ Точніше – «Правдами й неправдами».

Немирич виразно неприємний авторові вже хоча б тим, що не католик і неполяк. Окрім того, він походить із тих самих Немиричів, що й майбутній полковник Війська Низового Немирич Юрко – безжальний герой кампанії 1648–49 років, поет, філософ, еретик. (Немиричі взагалі досить охоче переходили в аріанство, що, зрештою, притаманне на той час не лише їм, а й таким стародавнім родинам, як Потоцькі, Вишневецькі чи Татомири.)

Стосовно ж вірша, написаного буцімто про Самійла Немирича та від його імені й опублікованого у книжці «Екзотичні птахи і рослини», слід визнати, що автор не завдав собі праці хоч скільки-небудь заглибитися в минувшину і вивести якийсь неоднозначний та повчальний історичний тип. Суть вірша – це, власне, надміру виокремлений, вирваний з життєвого контексту і гіпертрофований т. зв. «інцидент із плячками», який, хоч його і справді зафіксовано в біографії нашого героя, є доволі випадковим і нехарактерним.

Нині прийшла пора сказати всю правду про цю малознану нащадкам видатну особистість, ліквідувавши таким чином ще одну білу пляму в океані національної історії та визвольних змагань.

Самійло Немирич поселяється на Краківському передмісті Львова 1610 року. Зостається невідомою точна дата його народження, але достеменно знаємо, що на час переїзду йому трохи більше двадцяти років. Він чудово фехтує і їздить верхи, зі смаком одягається, купуючи дорогі тканини виключно й по чергово у венецьких та ґенуезьких купців, любить херес, мальвазію, добру музику та мадеру. Його дім невдовзі перетворюється на притулок для оригінальних вигнанців з усіх куточків Старого Світу; це переважно відомі інфамиси та збоченці, циркові блазні, серійні вбивці, філософи, окультисти, прославлені алхіміки, содоміти, протестанти, вогнепоклонники,

ліліпути і грабіжники. Вільний час минає за буйними учтами, блюзнірськими співами та релігійними диспутами. Чи не щодня Немирич у супроводі своєї ватаги рушає походом по найзнаменитіших міських винарнях, де залюбки й охоче жартує: стріляє з мушкета по пляшках і піскових годинниках, прибиває цвяхами бороди відвідувачів до шинкваса, ламає їм руки, ноги, витрушує золоті та срібні монети з їхніх кишень, показує голий зад, б'є вікна і дзеркала, топить магістратського райцю Щеп'юрського в чані зі свіжозаварюваною кавою, а суддю-корупціонера Ґоломбека – у вбиральні, вибиває очі надміру зухвалим, ламає їм ребра, люрає в їхнє пиво, змушує їх поїдати власне лайно, голосно співає і пританцьовує тощо.

Сучасний читач з деяким нерозумінням і навіть осудом поставиться до таких проявів життєвої сили та здорової духовної енергії. Тому вже тепер варто сказати кілька слів про тогочасні звичаї.

Убивство чи взагалі будь-яке меншого калібру насильство за чинною тоді Конституцією 1577 року не вважалося чимось аж надто неприпустимим і протиправним. Тодішні юристи ставилися до розглядуваних злочинів радше по-філософськи, аніж правничо, з великою домішкою гумору, іронії та християнського милосердя щодо порушників. Строки ув'язнень були напрочуд нетривалі та здебільшого умовні. Так, за вбивство шляхтичем рівного йому шляхтича (а шляхтичі на той час становили добрих три чверті всього народонаселення Рес Публіки) належалося рік і три тижні відсидіти під арештом у замковій вежі, сплативши при цьому дві тисячі золотих у скарбницю. За те саме вбивство, але із затриманням убивці «in gisenti» («на гарячому»¹) – кара подвоювалась: два роки і шість тижнів вежі та

¹ Точніше – негайно, відразу ж, на місці злочину.

чотири тисячі грошового відшкодування. (Чомусь затримання на гарячому вважалось фактором обтяжливим: мовляв, не попадайся, дурню, а вбивай розумно, щоб ніхто не накрив.)

Зрештою, жоден процес щодо жодного вбивства просто не міг відбутись, якщо родина потерпілого не спромоглася притарабанити до суду його мертве тіло (то була особлива юридична процедура під назвою «презентація трупа»). Тому головною темою роздумів для кожного, хто намислив порішити ближнього, було те, в який спосіб своєчасно і надійно позбутися тіла: пустити з каменем на дно Полтви, спалити в кухонній печі, закопати якомога глибше в якомога чорнішому лісі, посікти на дрібнесенькі кавалочки тощо. До речі, у випадку із суддею Голомбеком, що його Немирич, як уже згадувалося, втопив у лайні, суддеве тіло так і не було знайдено, через що справу закрили за відсутністю в ній складу злочину, а саме суддевого трупа.

Вбивалося легко, мордувалося безтурботно – потаємно та «in silentio», на очах у суспільства, адже навіть якщо суд усе-таки відбувався і вирок виносили, то засуджений не мусив обов'язково і слухняно сідати у вежу, а найчастіше йшов собі додому чи з друзями на вино. Річ у тому, що хоч судову і виконавчу владу було на той час уже частково відокремлено, проте виконавча нічого, щиро кажучи, виконати не могла, оскільки їй завше катастрофічно бракувало самих виконавців, себто охоронців правопорядку. Кожен підсудний натомість з'являвся до суду в такому добірному товаристві озброєних до зубів шаблями, мечами, ланцюгами, киями, кастетами, галябардами й палашами друзяк, родичів і слуг, що лише знавіснілий фанатик правосуддя або самовбивця наважився би спробувати силоміць привести його до в'язниці – спроба така, безперечно, мала б сумовиті для правосуддя наслідки.

Отож коли в липні 1612 року добрі знайомці зустрічають Немирича в замарстинівській корчмі Макольондри, при відмінному гуморі, зі шклянкою хересу в руці та тлустою, в самих лише турецьких панчохах, шльондрою під боком, то на їхнє ласкаве запитання, а що він тут поробляє, чують не менш ласкаву відповідь: «Ге-ге, відсиджую вежу, панове! Вбив-їм теperчки старшого Ісаковича та й дістав-їм три тижні з роком. І мушу сидіти, бо нема на то ради!»

(Ісакович – вихрещений караїм, гендлював підробними львівськими килимами, які видавав за перські, бо вони і справді від перських нічим не різнилися. Одного разу Немирич разом із найближчими товаришами-шибайголовами Яцьком Бородавкою, Геником Шулерманом і португальським мурином Жоелінью піймали Ісаковичевого сина Захарію в борделі «Чотири цицьки», де юний караїм натхненно процвиндрював татусеві набутки, силоміць стягнули його з працівниці борделю Зузанни Валігури і потягли до Винниківського лісу, де зв'язаного покинули в печері, лишивши на варті підсліпуватого ліліпута Птушека. Тим часом потелефонували до старого Ісаковича, вимагаючи з нього п'ять тисяч золотих австрійських цехінів, у противному разі погрожуючи розчленувати молодого Захарка на одинадцять рівних частин, приславши згодом старому його (синову) голову, шлунок і статевий член. Старий Ісакович, прихопивши улюблений куфер з цехінами, покvapно рушив у бік Чортової скелі, де було домовлено про зустріч із Немиричем та його командою. Тим часом молодий Ісакович зумів вив'язатися з пут (цей номер він міг не раз підглянути в мандрівних штукарів, слідом за якими волочився кілька сезонів поспіль), а відтак приголомшив, тобто вбив, заспалого ліліпута каменякою й пішки, перетнувши ліс та Галицьке передмістя, попрямував назад до борделю

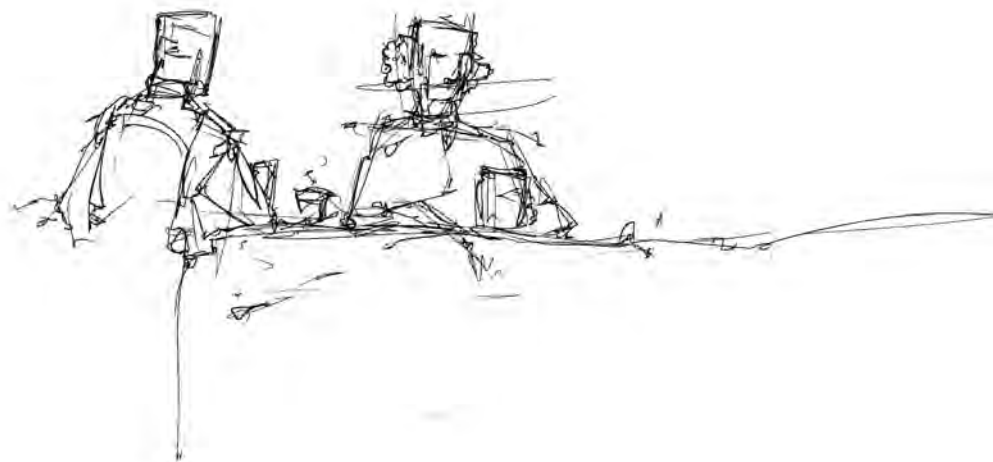
«Чотири цицьки», позаяк мав прикре відчуття, що як слід у ньому не нагулявся. Розлючені його втечею, Немирич і товариство зрешетили старого Ісаковича кулями, не пожалкувавши на нього цілих вісім обойм. На довершення вони виявили в куфері зовсім не цехіни, а всього лише значно дешевші на тодішньому валютному ринку таляри, які старий, очевидно, у темряві й поспіху переплутав із цехінами. Закінчення цієї історії читачеві вже відоме: гродський суд і банкет Немирича з друзями в замарстинівській корчмі Макольондри.)

У проміжку між убивством старого караїма Ісаковича та пограбуванням волоської дипломатичної місії на чолі зі старшим боярином Георгіцою, що восени 1615 року просувалася в розташування шведського короля, везучи цінні папери з приводу трансильванської спадщини, Самійло Немирич віддався науці та мистецтвам. 1614 року він видав у Дрездені віршованою латиною трактат «Про лікування маком і природу конопель»¹, дуже високо поцінований сучасниками, та, на жаль, безповоротно втрачений сьогодні. Крім того, він багато музикував, вояжував околицями Львова на власного винаходу прообразі нинішнього двоколісного ровера, зрідка полював і писав полемічні листи проти уніатського митрополита Іпатія Потія, навіть не підозрюючи, що того вже з рік немає серед живих.

Пограбування волоських послів виявилось найголоснішою справою за участі Немирича, коли не брати до уваги згадану в Лозинського «історію з пляцками», що завершилася для Немирича арештом і вежею. Нині, в часи остаточно розперезаної політкоректності та нищівно-тріумфальної ходи мережевого гештеґа #MeToo, навіть побіжна згадка про той епізод більше

¹ Оригінальний титул: «De papavere curatione et natura cannabis».

*Коли добрі знайомці зустрічають Немирича в замар-
стинівській корчмі Макольондри, то на їхнє ласкаве
запитання, а що він тут поробляє, чують не менш ла-
скаву відповідь: «Ге-ге, відсиджую вежу, панове!»*

ніж ризикована. Тож подалі від неї й назад до безпечніших історій.

Влаштувавши засідку у славетному своєю дрімучістю Чорному лісі, який починався тоді ледь не від Галича й Калуша на сході і з незначними прогалинами тягнувся аж до Мюнхена на заході, Немирич і товариство підстерegli волоську валку і, зустрівши її стіною сльозогінного газу, добилися того, що старший боярин, решта послів, а також охоронці лягли обличчям униз, просто на розгрозлу осінню дорогу, і чи то газом, а чи страхом цілком паралізовані, не рухалися. Наповнивши свої бесаги волоськими горіхами, дукатами, топазами, аметистами та насінням соняшника й поцупивши таємні папери, запечатані в окремі шкатулі з ебенового дерева, інкрустованій перламутром і слоновою кісткою, а також поздиравши з послів шапки і хутра, що добряче відгнали овчиною, Немирич та його друзі зникли в нетрях Чорного лісу. Португальський мурин Жоелінью прихопив був іще дев'ятилітнього погонича мулів, який йому страшенно сподобався, але невдовзі помер від зловживань. Таємні дипломатичні папери Немирич спритно повернув трансильванському дворові, правлячи за них двадцять тисяч швейцарських франків, але князь Ракоці щодо такого ґешефту надмірного ентузіазму не виявив, тож довелося погодитися лише на вісім з половиною тисяч.

До цього часу король і сейм Рес Публіки вже тричі проголосували Немирича інфамісом (позбавленим громадянської честі та шляхетства) і двічі – банітою (позбавленим будь-яких прав і захисту з боку держави та її людності). Це означало, що будь-хто і будь-якої хвилі міг його закатрупити і при цьому не ніс би перед законом жодної відповідальності, а навіть заслужив би подяку Його Королівської Милості. Проте охочих до такої подяки щось не надто було видно, а суму евентуальної

грошової винагороди за Немиричеву голову проартикульовано так туманно, що Немирич і далі презухвало розгулював собі площею Ринок у золотистому кунтуші та в супроводі бездоганних зарізяк Шулермана, Жоелінью і відрахованого з колегіуму за вільнодумство й онанізм¹ спудея Інокентія-Сильвестра Коцького. (Ще один його найближчий кумпель, Яцько Бородавка, в ті дні вже перебуває на Січі, де невдовзі стане гетьманом, скинувши Сагайдачного, однак під Хотином поплатиться за це головою, довівши яко гетьман славне Військо Низове Запорозьке майже до цілковитого краху.)

Останню з черги баніцію Немиричеві було проголошено за т. зв. «справу звіринця». Епізод цей має дуже колоритний екзотичний присмак. 1616 року, здається, у травні-червні, на Погулянці спинився мандрівний бестіарій такого собі Мікеланьоло Романо (під цим іменем ховався від інквізиції відомий на всю Європу фальшивомонетник-отруювач Густав Зуппе, до речі, виходець із Тюрингії): чотирнадцять десятків кліток з усілякою індійською звіриною, а саме – левами, пантерами, лемурами, носо- і єдиногогами, жирафами, антилопами, річковими кінями гіпопотамами, павіанами, зебрами, єхиднами, вампірами, інкубами та ін. Щодня, а надто в неділю, найдобірніше львівське панство сходилося на зелену Погулянку, де за порівняно високу платню можна було досхочу навтріщатися на всю ту дивовижну фауну, від якої, щоправда, незлецьки тхнуло.

Однієї з неділь Немирич та його друзі, вихором налетівши на бестіарій, повідчиняли в ньому всі клітки і повипускали негодованих утриманців на волю. При цьому загинув португальський мурин Жоелінью, що його розтоптала ним же звільнена самиця носорога, до якої він, старий розпусник і зоофіл,

¹ Згідно з тодішнім формулюванням солодійство.

цілком необачно спробував позалицятися. Перелякані, ледь живі громадяни *найвірнішого з міст коронних* кинулися врозтіч, а випущені звірі, загризши декотрих і вгамувавши перший голод, помчали вулицею Леніна (тепер Личаківська) вниз, до центру, і невдовзі цілком окупували збезлюдніле місто, бавлячись у квітниках, водограях та монастирських садах і тепер уже неквапно ласуючи окремими пороздираними перехожими. Власник звіринця Мікеланьйооло (він же Густав Зуппе) божеволів з розпачу. Аби звірів знову було повернуто до кліток, Немирич заправив з нього тисячу сицилійських дукатів. Зуппе з радістю погодився й тут-таки виклав на бочку (розмова точилася в пивному шинку «Риба без голови») триста дукатів завдатку. Наступного дня увесь бестіарій і справді повернувся на місце. Використовуючи бразильську отруту кураре, придбану напередодні в аптеці ван дер Вандена на Гетьманських валах, Немирич та його гурт поприсипляли геть усіх монстрів влучними пострілами з луків і сплячими доправили у возах на Погулянку. Це одна версія, але є й інша, згідно з якою звірі самі повернулися до кліток, лагідно й сумирно піддавшись оригінальній музичній темі, яку Немирич виконав для них на поздовжній флейті. Хоч як там усе було, Зуппе виплатив решту дукатів Немиричеві й того ж дня разом із усім караваном квапливо виїхав зі Львова. Дукати виявилися всі як один фальшиві, і в ніч на 22 червня Немирич та його хлопці віроломно наздогнали шахрая та його валку на Великому Шовковичному шляху, де порубали всіх до одного, а звірів разом із клітками передали у власність циркові «Ваґабундо», з директором якого Немирича пов'язували деякі сумнівні оборудки.

Згадуваний уже аптекар ван дер Ванден мав із Немиричем так само доволі тісні взаємини. Він постачав йому різного штибу наркотичне зілля та протизаплідні пігулки. Будучи в той же час

головним постачальником опіуму для двору турецького падишаха й кокаїну для багдадського халіфа, спритний голландець дуже тонко розумівся на всіх гатунках заборонених речовин. За його більше ніж переконливими намовляннями, Немирич рішуче присів на голку і самовіддано ширявся протягом кількох довгих років, уводночас повиганявши з дому приятелів та колежанок і печально усамітнівшись. Цілими днями не встаючи з ліжка, він помітно схуд і наче аж висох, вену проте все одно колов напрочуд безпомилково. Він без кінця дивився кольорові сни-містерії, а в перервах між ними, вряди-годи повертаючись до тями, почитував найновішу працю видатного саксонського теолога Абрагама фон Ашенбаха «Божественне Яйце, або Знаряддя для Тортур Гріховних», зумисне передплачену із Сорбонни. Нотатки на берегах цього *in quarto*¹, його зауваження та підкреслення свідчать про неабияке оволодіння предметом і можливий намір писати розгорнуту полемічну працю.

Однак істинною причиною його загалом меланхолійного і навіть депресивного стану було кохання до тринадцятилітньої Амальки, дочки міського ката Стефана Небораки. Вперше Немирич побачив її з-за ґрат, коли у вежі відбував покарання за – згадаймо втретє й востаннє – горезвісний «інцидент із плячками». Дівчинка щодня приходила до татусевої катівні поблизу вежі – носила батькові гарячі обіди у глечиках, обгорнутих вовняними хустинами. Одного разу вона присіла за малою потребою в кущах неподалік вежі. Тоді-то й звернув на неї увагу Немирич і відразу покохав так, як не кохав ще ніколи й нікого. Стіни його темниці були геть списані Амальчиним іменем. Уламком тьмяно-червоної цеглини він безліч разів намалював серце, пробите стрілою, дівочі губи, частини тіла тощо.

¹ Книжковий формат, що відповідає розмірам однієї чверті друкарського аркуша (*лат.*).

Істинною причиною меланхолійного і навіть депресивного стану Немирича було кохання.

Трагедія полягала в тому, що юна панна Амалія рішуче відкинула його почуття. Вийшовши з в'язниці, Немирич освідчився їй листовно, пропонуючи стати його шлюбною дружиною. До листа він додав свій шедевральний акросонет «Амалія Неборака». Однак дівчина в доволі різкій формі відповіла, що ніколи й не подумає виходити заміж за такого розбишаку й розпусника, що вона прецінь походить із шанованої порядної родини, гідність якої катастрофічно впала би в очах цілого Львова від такого ганебного альянсу. До того ж вона давно і вірно кохає свого нареченого різничука Пйотруся за те, що він кучерявий, веселий на вдачу і як ніхто туго вміє начиняти кашею кров'яні кишки. Наступного ж вечора Самійло Немирич, перестрівши того різникового Пйотруся на Кульпаркові, і згадані кишки з нього випустив. Але це не допомогло – до кінця днів своїх Амалія ходила в жалобі, зберігаючи вірність нареченому і продівувавши на його честь усе своє довжелезне 93-річне життя.

Поступово доходячи висновку про марнотність усіх зусиль і намагань щось поліпшити в цьому безглуздому світі, Самійло Немирич зробився бездіяльним і замкнутим. Здавалося, він зрозумів кілька простих і невтішних речей. Караючи багатіїв і заволодіваючи їхніми добрами, він тільки перерозподіляв їх. Але це не рятувало нужденних від нужди, голодних від голоду. Жінки віддавались йому багато й охоче, але не тому, що кохали за розум і серце, а тому, що переважно він їх удовольняв. Його наукових та мистецьких праць сучасники загалом не розуміли, і їх найчастіше спалювали – чи то за вказівкою інквізиції, а чи московського царя. Його блискуче виконані артистичні злочини викликали тільки черговий осуд, нерозуміння, чергову інфамію чи баніцію, черговий вирок суду і строк ув'язнення. Вони ніколи не ставали об'єктом неупередженого професійного коментування, поважного естетичного

тлумачення і прискіпливої моральної обсервації, чого так прагнув нещасний Самійло. Йому довелося до решти випити гірку чашу трагізму всіх великих: невідповідність епосі, в яку закинуло їх Провидіння.

Однак гіркота Немиричевої чаші подвійна: не тільки час, але й місце. Самійло Немирич мав нещастя бути українцем і жити в Україні – позбавленій власної державності, юриспруденції, власної історії, зрештою, власного національного злочинного світу. В Америці він міг би стати президентом, у Римі – папою чи щонайменше кардиналом, в Англії – Робін Гудом, у Німеччині – Бісмарком або навіть Геббельсом. А в Україні він зміг бути лише бандитом і погромником. Воістину свята правда в тогочасній польській приказці: «На Руси хоч єзуїтів посій, то все одно злодії вродяться!»

Самійло Немирич постригся в ченці 18 жовтня 1619 року і під іменем брата Теодозія нечутно довікував у келії Почаївської лаври. По смерті, яка настала в січні 1632-го від невідомої нічної хвороби і яку було похвилинно зафіксовано прихованою камерою задля прийдешнього розміщення на YouTube, тіло його не розклалося і на п'ятий день, зберігаючи колишню пружкість і теплоту, почало пахнути мальвами. Однак, попри всю виразність цієї недвозначної аномалії, Немирича не було канонізовано. Причиною начебто стало те, що ніде так і не знайшлося його свідоцтво про народження. Поступово перестали вірити в сам факт його існування.

На звороті – акросонет Самійла Немирича «Амалія Неборака», єдиний його твір, що все-таки дійшов до нас.

Самійло НЕМИРИЧ (? – 1632)

А. Н.

Ангели Божі – й ті не знають птаха
Моїх безодень. Ти забрала кров.
Амур мене, як шмаркача, зборов.
Ликуй, мала! Я в серці маю цвяха.

Іти військовою на татар чи ляха –
Яке це щастя супроти оков
Нудьги і туги. Я шалію, мов
Ефйоп скажений. Тоскно мені, бляха!

Бодай ти стала бабою старою,
Огідною, без носа і зубів,
Рахубо моя, згубо біснувата!

А все, що маєш, – є лишень дірою,
Котру я, грішний дурень, полюбив.
Ану тебе до ката – твого тата!

Розділ другий
БС, УБИВЦЯ СБ

1

Чоловік, якого звали Богдан Сташинський, має всі підстави претендувати на цілком помітне місце в Борхесовій «Всесвітній історії безчестя». У своєму житті він декілька разів свідомо і холоднокривно переступав межі, за якими вже не прощають. Тому слово «герой» у стосунку до нього може видаватися вкрай ризикованим. І все ж саме він, а не його жертва, про яку згодом, міг би стати героєм мого уявного фільму. При цьому моїм головним виправданням хай буде те, що я ніколи цього фільму не реалізую. Мені залишаються наївні спроби хоч якось описати його словами і реченнями – так у дитинстві я любив переказувати однокласникам фільми, яких насправді не було.

Невідомий мені Джон Стіл, дописувач американського журналу «Life», у своєму нарисі про Сташинського називає його «чудовиськом у людській подобі». Якщо вірити інтернету,

Джон Стіл опублікував свій нарис у вересні 1962 року, тобто за цілком гарячими слідами описуваних подій. У будь-якому разі саме ця *розвідка* на розвідницьку тему невідомого Джона Стіла слугує мені синопсисом. Іншими словами, вона не полишає мене у спокої вже протягом кількох тижнів; я бачу свій фільм цілими шматками й окремими кадрами, й він мені здебільшого подобається.

Але як мені переказати його? Почати з приблизної експозиції?

«Чудовисько в людській подобі» й «робот-убивця». Саме такими словами характеризує Сташинського Джон Стіл. Широ кажучи, ці характеристики ще треба заслужити. Визначальним тут, імовірно за все, є той безвідмовний і фактично бездоганний автоматизм, із яким Сташинський готувався до виконання і виконував. Це був ідеальний виконавець дуже спеціальних завдань. Висловлюючись по-шпигунськи, він діяв *чисто*, себто досконало – ніщо людське не призводило до збою, жодних сентиментальних зривів чи психо-невротичних ескапад. Геніальність його як убивці полягала в тому, що ми б і до сьогодні не знали, хто саме і за яких обставин прикінчив і Ребета, й Бандеру, якби одного вечора Богдан Сташинський, він же Йозеф Леман, не зустрів на танцях такої собі Інге Поль, німкені, 21-річної перукарки. І не зважився відпровадити її після танців додому.

Так народилося почуття, що призвело до найгучнішого в минулому сторіччі шпигунського скандалу і потягло за собою жорстокий кар'єрний крах цілих сімнадцяти найвищих офіцерів кагебе. Увесь же західний світ ще раз утвердився в загалом нехитрій думці про кримінально-асасинський характер більшовицької системи. У цьому сенсі Сташинський виступає ще й каральним знаряддям історії з усією притаманною тій

іронією: таємне він робить очевидним. Мені навіть доводилося читати про те, що Берлінський мур, зведений нібито за одну ніч з 12 на 13 серпня 1961 року, насправді будувався з єдиною метою – відгородити Сташинському всі можливі лазівки для втечі. Це припущення, попри всю його видиму претензійність і деяку інфантильність, може видаватися цілком слухним у символічному розумінні. Тож кохання українського зрадника (він же радянський шпигун) до простої німецької перукарки набуває значення без перебільшення геополітичного.

Про Сташинського, точніше, за його участі один фільм уже знято. Щоправда, сюжетна лінія цього *героя* в ньому видається мені, як і, зрештою, весь фільм, надто спрощеною та підкреслено плакатною. Можливо, створення саме такого фільму-плаката і ставили собі за мету його автори, вважаючи це тоді, на початку 1990-х, необхідним і достатнім першим кроком. От тільки чомусь наші перші кроки в усьому так і залишаються першими. Але це принагідно.

У тому фільмі бачимо зразково-показового Степана Бандеру, наділеного, крім усіх невід'ємних від політичної ікони чеснот, ще й деякими суто позитивними приватними рисами, передусім зразкового сім'янина, який ніяк не може (й головне – боронь боже, не повинен!) мати жодної слабкості, а тим більше до, скажімо, жіноцтва. Його вбивця Богдан Сташинський відповідно – слабкодухий пристосуванець, *тварь дрожащая* і явно виражена паршива вівця в героїчному українському стаді.

Насправді Сташинський – потвора, але з тих, яким чомусь дано врятуватися. І саме тому він, а не Степан Бандера, міг би стати героєм мого уявного фільму, що його мені, на щастя, не доведеться знімати ніколи.

Однак я можу його уявляти. Це, до речі, набагато цікавіше й захопливіше. У цьому фільмі мало б ітися передусім про хаос

історії та кров. Наприклад, про кров на костюмі Провідника. Але – що для мене значно цікавіше – це міг би бути фільм про бунт і опір. Його герой Богдан Сташинський зненацька бунтує проти своїх роботодавців і – так уже склалося – благодійників, він рішуче виходить (ну, гаразд – він вислизає гадом!) із Системи, попри те, що вона пов'язала його всіма своїми можливими обіймами й ласками, зокрема й тією ж кров'ю. Як і попри те, що від неї аж пашить цілком недвозначною, ба навіть гарантованою загрозою його нікчемному паршиво-овечому життю.

Незважаючи на абсурдність альтернативи – блискуче продовження приголомшливо успішної шпигунської кар'єри чи смертельна безнадія втечі в любов – він, потвора Сташинський, «чудовисько в людській подобі» та «робот-убивця», вибирає друге. Таке враження, наче він не досвідчений і цинічний галицький перевертень, а просто лопухатий хлопчисько, що, розпустивши соплі від яких-небудь «Beatles», фанатично повірив, ніби All You Need Is Love.

2

Викладена в найзагальніших деталях і прокреслена пунктиром, його життєва лінія виглядає приблизно так.

Певного дня на зламі 40-х і 50-х його, тоді ще старшокласника, було затримано за безквитковий проїзд у приміському потязі між Львовом та його рідними Борщовичами.

Як і чому заледве повнолітнього пасажера з рук потягового контролера передають залізничній міліції, а звідти у ще турботливіші руки, вже, певно, залишиться нез'ясованим. Невже тогочасні спецслужби прагнули завербувати кожного зайця, що мав невезіння попастися? Якщо так, то страшно навіть

Певного дня на зламі 40-х і 50-х його, тоді ще старшокласника, було затримано за безквитковий проїзд у приміському потязі між Львовом та Борщовичами.

уявляти собі справжню кількість їхніх *добровільних помічників*. Але, найімовірніше, за Сташинським уже щось тягнулося, і затримання в потязі було прологом до певного сценарію.

Хлопчина погодився на співпрацю порівняно легко. Можливо, він і сам чекав такої нагоди, можливо, потайки мріяв про неї. Пролізши за наказом гебе у структуру підпілля, він, що називається, здає повстанців цілими боївками. Операції, проведені за його участі, до певної міри нагадують постановки тодішніх провінційних театрів. Джон Стіл пише про «калюжі курячої крові», використовувані чекістами в тих інсценівках. Про іншу кров, некурячу – ту, що пов'язує нерозривними путами і змушує не лише до лояльності, але й до цілковитої відданості, можемо лише здогадуватися.

Старанність і успішність юного провокатора не лишилися без уваги. Вже 52-го року його відряджають до Києва, де він проходить вишкіл на дворічних курсах розвідників. Суперінтенсивне вивчення ворожих мов доповнюється політінформаціями, а також заняттями зі стрільби, самбо і прикладного отрутознавства. Десь посередині того золотого відтинка епохи помирає Сталін, а найофіційніший поет України публікує чергову збірку «Могутність нам дана». Щодо могутності Сташинський не може з ним не погоджуватися. На честь бездоганно складених випускних іспитів керівництво влаштовує Сташинському могутній банкет. У моєму фільмі цей епізод мав би стати особливою цезурою: весь той довжелезний стіл з коньяками, винятково вірменськими, шампанським, сардинами, крабами, м'ясивом дванадцяти сортів, помаранчами, ананасами й рябчиками неминуче засоціювався б зі сталінською «Книгою про смачну і здорову їжу», особливо на тлі загальнонародного хронічного недоживлення перших і всіх подальших післявоєнних років.

Невдовзі Сташинський опиняється в НДР, де його починають перевіряти всілякими рутинними дрібницями. Його вже звати Йозеф Леман, і німецькою він розмовляє так, наче все попереднє життя прожив у Рурському басейні (Kohlenpott-Dialekt) – і це невипадково, бо згідно з легендою він начебто походить з околиць Ессена. Проте певний час він змушений всього лише подавати м'ячі (ні, навіть не каштани з вогню!), і якщо деколи й потрапляє до Західної Німеччини, то тільки для виконання всіляких сміховинних завдань на зразок вештання Мюнхеном і занотовування номерів військових машин. Іншою розвагою стають більш-менш регулярні відвідини цирку «Ваґабундо», а точніше його нікчемних решток. Богдан Сташинський ще підлітком ходив на деякі вистави згаданої трупи у Львові й околицях. Тепер недобитки цирку, повільно, але вперто просуваючись до остаточної заокеанської мети, час від часу виринали зі своїм шатром по всіляких німецьких задуп'ях: їхні відчутно збіднені й вимушено скорочені вистави все ще можна було побачити як не в Падерборні чи Гайльбронні, то в Гаутингу або Тутцингу.

Джон Стіл не забуває згадати про це, але він нічого не пише про внутрішні бурі і глибоко затаєні терзання – як і про нервову гру вилицями. Богдан Сташинський вірить у те, що він діамант, використовуваний далеко не за призначенням. Але така вже доля шпигуна – чекати. Шпигунська робота на 99 відсотків складається з чекання. Простір шпигунства – це холодна і нудна почекальня, навіть не приймальний покій.

І ось тут вона, доля, розвертається до нього зовсім неочікуваним боком – жіночими грудьми. І він уперше в житті аж так приторкується до них усім собою – на танцях у Східному Берліні, в один із незліченних *вільних* вечорів. Про Інгю Поль, в яку Сташинський тут-таки, під час першого ж танцю,

негайно й беззастережно закохується, Джон Стіл пише цілком стримано: «Зовнішність у неї була найзвичайнісінька, часом навіть неохайна. За столом вона поводитися, ніби вовк. Інтелектуальними потребами не відзначалася. Проте вона була щиро віддана своєму другові, який без пам'яті закохався в неї». Найцікавіше тут, звісно, порівняння: ніби вовк. От тільки що б воно означало? Поводилася дико? агресивно? жадібно поїдала все м'ясо? Нам не дано почути відповіді. Але й Джонові Стілу не дано знати про тисячу інших можливих «проте». Як наприклад, про її манеру розсипати по плечах рудувате волосся, плавно звільняючи його від шпильок. Або про запах її зовсім не вишуканих перукарських (та ще й ендеєрівських!) парфумів, що доводив до солодкого запаморочення досі нецілюваного борщовицького аса розвідки. Або про те, як вагонні двері останнього потяга на Карлсгорст щоразу відтинають її від нього, таку беззахисну. Або, зрештою, про те, як невимовно довго і пристрасно вміє вона кінчати – всією собою, вся здіймаючись хвилею і вдячно стогнучи.

Цікаво, що про свій роман Сташинський дисципліновано доповів керівництву. Дивно, що його зверхники прореагували на цю новину радше толерантно. Дивно – бо жоден захисний сигнал не спрацював і система не заблокувалася сама собою.

Ні, навпаки – в його житті все нарешті зрушило з місця, і йому було доручено два великі вбивства. У жовтні 1957 року в Мюнхені він здійснив перше з них – Лева Ребета. Очільник демократичного крила в ОУН і єврей за національністю, Ребет був радше символічною ціллю. Самим своїм існуванням він спростовував чи принаймні піддавав сумніву найпоширеніші звинувачення українського підпілля – в нацизмі. Сташинський мав усунути цю неузгодженість і прибрати Ребета з арени протистояння. Але перед тим, як він вистежить його,

перейде йому дорогу і випустить в обличчя струмінь отруйної рідини з алюмінієвої циліндричної стрілялки, в моєму фільмі мусив би з'явитися пес. Це було випробування отрути. Пса прив'язали до дерева, і Сташинський підійшов до нього в оточенні кількох, як називає їх Джон Стіл, колег. Чи подивилися вони один одному в очі – Сташинський і пес? Чи не було в руки Сташинського найменшого шансу здригнутися? Чи не було в самого Сташинського найменшого шансу не стріляти? «Бризнув струмінь, і пес умить повалився на землю, не видавши ані звуку, – пише Джон Стіл. – Однак він ще зо три хвилини здригався в агонії».

Агонія Ребета тривала навіть не три хвилини.

Знищивши його, Сташинський ще того ж дня втік до Франкфурта-на-Майні, де *переночував* у готелі «Інтернаціональ». Як минула та його ніч? Невже він і справді заснув? Та ще й, може, як заведено писати в таких випадках, щойно голова торкнулася подушки? Невідомо. Хоч майже на сто відсотків ясно, що до Східного Берліна він повернувся з переможним відчуттям чисто виконаного завдання. При цій нагоді колеги з розвідувальної бази в Карлсгорсті знову накривають на столи – це другий банкет Сташинського і друга цезура у фільмі. Цього разу з пивом і шнапсом, копченими вуграми й червоним та чорним кав'яром у срібних і порцелянових саксонських трофейних полумисках. А також піснями з усе ще модного кінофільму «Кубанські козаки», що їх усі намагаються заводити під розладнане піаніно, та спершу повільне, але дедалі швидше і хамськіше впивання. Не обходиться й без цінного подарунка: від імені найвищого керівництва Сташинського нагороджують фотоапаратом «Контакт». Яка чудова нагода вихопити кохану з вічності – на тлі паркових дерев, мостів, палацових брам, під аркою, під новою парасолькою,

в окулярах від сонця! Вони люблять одне одного, наче ангели – з тією лише різницею, що в ангелів не буває плоти й, відповідно, статевих ознак.

3

Степан Бандера, що його Сташинський убив приблизно через два роки, безумовно, подобався жінкам. «Подобався» загалом навіть не те слово – насправді він (харизматичний, містичний, революційний, безжальний) умів доводити їх до тихого й потаємного шалу. Від нього віяло владністю, а це, кажуть, сексі. Саме тому він так часто обводив круг пальця власних охоронців, зникаючи на довгі години *в невідомості*. Звичайно, він був цілком свідомий того, що в розстрільному списку радянських спецслужб незмінно лідирує з великим відривом від найближчих конкурентів. На ділі це означало неперервну смертельну загрозу – щохвилину, щогодину, двадцять чотири години на добу, сім днів на тиждень, без вихідних і святкових. Згідно з поширеним переказом на своє обрання очільником Організації Степан Бандера відреагував у спосіб відверто саркастичний: «Я приймаю ваш вирок смерті».

Але він робив усе для того, щоб якомога менше часу бувати під опікою своїх охоронців. Не кажучи про те, щоб засісти в якому-небудь вельми засекреченому сховищі, залягти на дно і не висовуватися. Такий варіант був би для нього навіть не смертю, а гіршим за смерть. Тож він висовувався і час до часу лишав з носом власних охоронців.

Чекісти чудово знали про цю його *слабкість*. Саме на ній вони наголошували у своїх інструкціях Сташинському,

відсилаючи його на вистежування ворога номер один. Попри те історія цього вистежування страшенно довга і плутана. У ній є свій власний пунктир, означений кількома цілком тривіальними предметами на зразок мюнхенського телефонного довідника (ну чому, чому прізвище настільки законспірованого діяча, навіть і змінене, обов'язково мусило фігурувати на його сторінках разом із дійсною адресою проживання?!) або спершу зламаного, а потім щасливо підібраного ключа до вхідних дверей будинку за тією ж адресою.

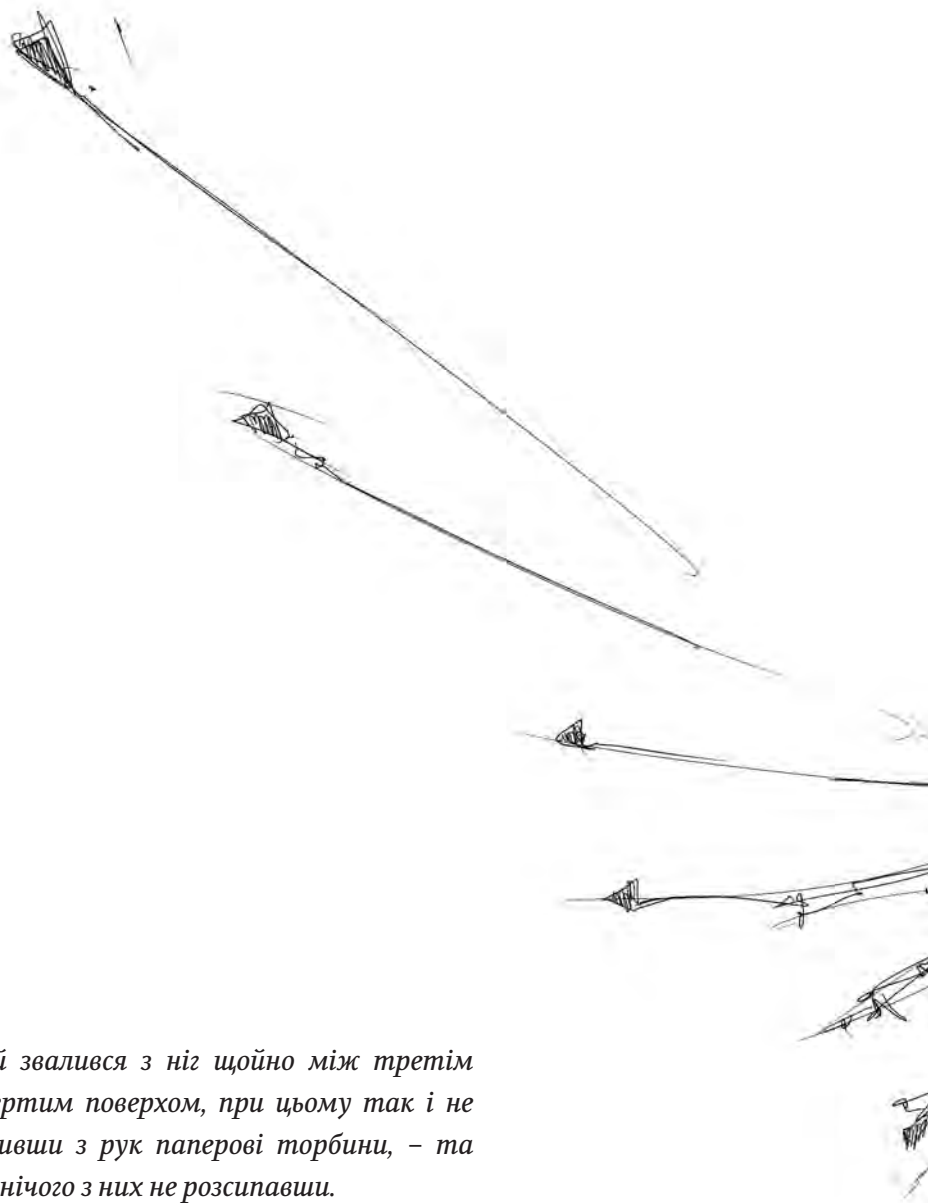
Вбивати своїх ворогів у під'їздах, на сходових клітках або в ліфтах будинків, де вони проживають, є чимось на зразок фірмового стилю. Тому Сташинському так важливо було потрапити до того під'їзду і підстергти Бандеру саме в ньому.

Дня 15 жовтня 1959 року, близько тринадцятої, вони на мить перетнулися всередині, у дверях вестибюля (*ти туди? – а я звідти!*), і навіть зустрілися поглядами, жертва і її жертва, Степан Бандера і Богдан Сташинський, СБ і БС – наче в дзеркалі, 50-літній чоловік і 28-літній молодик. Другий не вагаючись виконав першу службову заповідь «Убий!» і пустився навтьоки. Перший звалився з ніг щойно між третім і четвертим поверхом, при цьому так і не випустивши з рук паперові торбини зі щойно накупленими для дому, для сім'ї харчами, – та навіть нічого з них не розсипавши.

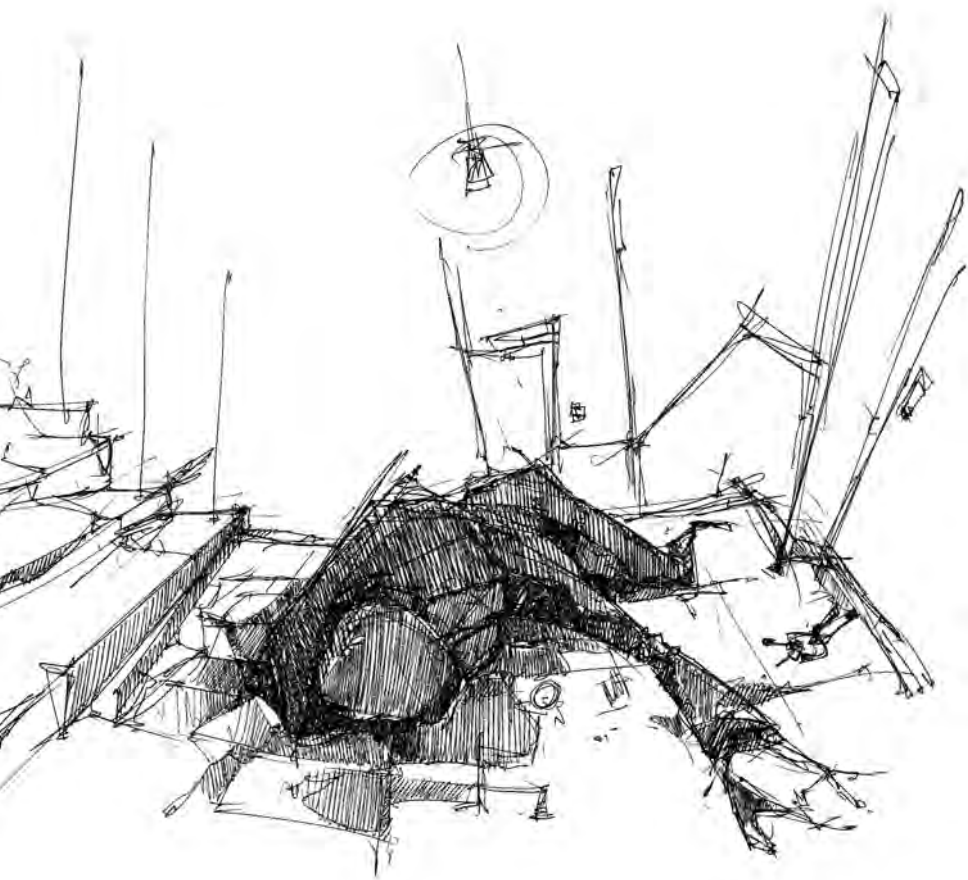
До кінця виконував свій обов'язок?

4

Третій банкет Богдана Сташинського – з тих, які підтверджують магізм числа три. Це початок кінця. Сташинського офіційно визнано героєм і відзначено орденом Червоного

Перший звалився з ніг щойно між третім і четвертим поверхом, при цьому так і не випустивши з рук паперові торбини, – та навіть нічого з них не розсипавши.

Прапора. На столах цього разу, за свідченням винятково добре обізнаного Джона Стіла, «неймовірна кількість страв і напоїв». Не хочу вдаватись у фантазми з печеними фазанами і столітніми кримськими портвейнами – ваша уява й без мене домалює сама цю неронівську учту і розвезені підошвами чобіт по ідеально блискучій паркетній поверхні рештки паштету із солов'їних язичків.

Натомість я хочу виразно почути ту розмову – з неї й починається кінець. Вона вкрай довірлива і загалом інтимна – так уміють лише розвідники. Ось генеральська рука лягає на плече новоспеченого героя: «То що, які в нас тепер плани на життя, арьол маладой?» Арьол розправляє плечі й голосно втягує повітря ніздриями. «Та от, знаєте, таріщ генерал, ми з подругою вирішили побратися. Її звати Інґа Поль, я про неї доповідав». Ці його слова чомусь чує все товариство. Западає тиша – з тих, про які кажуть гнітюча.

Як вони могли це *прошляпити*? Виявляється, він ще досі плутається з тією пласкозадою чувирлюю! І не просто плутається. Цей герой просто так, *за здорово живьох*, повисає впоперек власного службового зростання, кретин! Але не це тепер уже головне, а – що з цим робити?

Безумовно, вони аналізували й обговорювали. З одного боку, Сташинський був надто далеко просунутий службово, заглибоко посвячений у цілком таємне, щоби просто звільнити його з органів на всі чотири сторони і під чесне слово з підпискою. З другого боку, його шлюб із представницею ворожих нації та класу не допускав жодного продовження кар'єри. Був ще й третій бік: їм дуже не хотілося втрачати такого кваліфікованого, перевіреного й бездоганного в безжальності вбивцю. Було ще багато інших боків, усе це мусилося ретельно обмізкувати, а його самого як-небудь розвести. «Слухай, – казав

йому тодішній шеф кафе Шелепін, – якщо тобі справді треба подругу, то женися краще на якійсь нашій співробітниці». Він мав на увазі не тільки куховарство, прання і прибирання, але й т. зв. статеву функцію. Але не мав на увазі любові. Та й не міг мати.

Все, що трапилося далі, повинно б за часом становити добру третину мого уявного фільму: скрегітливу згоду начальства на їхнє одруження, заманювання молодої пари до Москви, стеження, *прослушку*, перлюстрацію, дедалі задушливіше кільце уваги та недовірливості. Потім вони вимагали, щоб Інга зробила аборт, але Сташинський – от він, початок бунту! – заявив, що цього не буде. Потім вони відпустили її народжувати до Берліна, йому ж наказали залишатися в Москві – схоже на те, що в заручниках. Вони розлучали й *розводили* їх як могли. Йому, що недавно врятував майбутнього сина від убивства абортom, так і не судилося побачити малюка живим. Зате він зміг побачити його мертвим. До Берліна йому дозволили злітати лише на кілька днів у серпні 61-го – на похорон хлопчика. Той захлинувся на руках у сусідів, карма вбивці не дрімала.

Напередодні похорону Богдан та Інга скористалися тимчасовим послабленням пильності своїх опікунів і вислизнули дворами з її батьківського дому. Мабуть, чекісти були певні, що вони нікуди не дінуться, не дочекавшись похорону. Їхня втеча поночі через Східний Берлін ес-баном до Західного – це остання з успішних операцій шпигуна Сташинського. Для симетрії бракувало контролера, що затримав би в ес-бані за їзду без квитка.

Увечері 12 серпня 1961 року він здався західноберлінській поліції, що своєю чергою передала його американцям. На ранок він почав розповідати *все*.

Джон Стіл закінчує свій нарис цілком промовисто: «Коли Богдан та Інґа Сташинські входили до поліційного приміщення, в Берліні настала ніч, упродовж якої місто розділила стіна».

5

Любов – це людське. Любов – це той щем, без якого нас немає.

Одного разу нас, солдатів першого періоду служби, вишикували перед казармою для зачитування наказу командира дивізії. Йшлося про те, що військовослужбовець Такий-то з військової частини номер такий-то минулої ночі застрелився на посту. Історія типова: йому начебто стало відомо, що його покинула кохана дівчина. Замполітам усіх частин дивізії наказувалося провести виховні бесіди з особовим складом. «Подумайте тільки, – промовляв до нас замполіт, – тому йолопові не було й 19-ти, все життя попереду, а він узяв і відібрав його собі – і все через якийсь там *шматок пизди!*» Це була вельми чоловіча розмова. На таке дотепне формулювання ми бравурно заклекотали сміхом – справжні мачо, обсмалені в боях зарізанки.

Коли зверхники Сташинського запропонували йому підшукати собі якийсь інший *шматок пизди*, він збунтувався. За всієї своєї демонічної проникливості в секрети психіки, кагебе недооцінило в ньому людське. Недооцінило, бо володіло секретами, а не таємницею. Зважити на терезах свого аналізу ще й таку невагому ефемериду, як любов, воно не спромоглося. Та й не могло – в нього до неї немає жодного доступу.

Бо якими одиницями виміряти той особливий щем, коли все інше втрачає сенс і All You Need Is Love?

Сліди Богдана та Інги Сташинських губляться в туманах минулого сторіччя. Відомо, що за скоєні злочини його було засуджено до восьми років. Багато це? Мало? Відомо також, що начебто він відсидів лише чотири, відтак його звільнили достроково. Це мусило статися десь у 1965–66 роках. Тобто на волю він вийшов заледве 35-річним, і в нього, як в одного з інших моїх героїв, Стаса Перфецького, ще півжиття лишалося попереду. Вважати це гепі-ендом?

І чому б не припустити, що надалі він став одним із популярних дописувачів журналу «Life»?

Не думаю, що американці знехтували його попереднім досвідом. Найімовірніше, він до кінця своїх днів (зрештою, хто сказав, що його дням уже настав кінець?) залишався під їхньою опікою, нікуди проте не висовуючись. Якщо тільки вони не намагалися розлучити його з Інгою. Але не повинні б з огляду на гіркий досвід своїх візаві.

Я натомість хочу ще раз побачити, як пізнього вечора 12 серпня 1961 року пара перебіжців, негарна жінка і закривавлене чудовисько, з останніх сил перетинають останню межу і, дедалі більше розчиняючись у темряві, стають невидимими й фактично безтілесними. Головне для них тепер – ні за яку ціну не озиратися, адже позаду вже виростає стіна, яка на завжди відітне їх від минулого.

Розділ третій

АЛЬБЕРТ, або НАЙВИЩА ФОРМА СТРАТИ

1

Рік 1641 ознаменувався у місті Львові цілим ланцюгом жахливо-прекрасних подій, серед яких цілком видатне місце посіло привселюдне спалення такого собі Альберта Вироземського, особи без громадянства і з вельми туманним соціальним минулим. Точна дата цього дидактичного спектаклю на площі Ринок нині для нас не має значення: у будь-якому разі йдеться про осінь – принаймні як *осінь середньовіччя*. Спалення у тогочасному Львові були нечастими й відбувалися виключно восени: на думку місцевих патриціїв, полум'я очисних вогнищ найкраще пасувало до осінньої гами навколишніх лісів і парків. З тих-таки міркувань – естетичної відповідності – зима була порою відрубуваних голів (червоні струмені на білому снігу творили вдалу алюзію до національного прапора). Весна вважалася періодом т. зв. *саджанців*,

тобто посаджених на палю. Влітку ж засуджених переважно топили у спеціально відведеному *мертвому* рукаві Полтви (т. зв. Арештантській заплаві) або заливали їхні горлянки теплим оловом. Тож літо в будь-якому разі могло вважатись *утоплювальним* сезоном.

Альберта Вироземського було спалено. У звинувачувальній частині судового вироку зазначалося, що він здійснив «найганебніший людський вчинок за всю історію міста». Це досить радикальне формулювання, і воно не залишає сумнівів чи надій.

2

Тому в день виконання смертельного засуду натовпи святково вирядженої людності, по-дитячому захопленої такого штибу масовими повчальними видовищами, зустрічають його появу на площі одноставними свистом і скандуванням. Найвища знать комфортно розташовується під гафтованими золотом пурпуровими навісами на балконах кам'яниць і палацків, а також на спеціально змонтованих тимчасових оглядових терасах. Унизу на площі тисячі громадян махають щойно придбаними в кіосках прапорцями, на яких – святий Ян з Дуклі, патрон або ж заступник (а краще сказати, *опікун*) міста. У повітря злітають тисячі надувних куль вогнистого кольору. Оркестр валторністів з міської протипожежної управи стрясає й без того розбурхану атмосферу найпопулярнішим evergreen'ом «Сурми останнього дня».

З монастиря бернардинів, у підземеллі якого він дотепер утримувався під вартою, Альберта Вироземського доправлено на місце страти вулицею Сербською. Восьмеро охоронців

приносять його на власних плечах у призначеному винятково для смертників чорному паланкіні з двома заґратованими віконцями. Мовою міського гультяйства цей *засіб пересування* не без гумору прозвано *килимом-літаком*.

Майстер церемонії в помаранчевому шалику та сміховинному вишневому береті цього разу не мусить задовго розігрівати гранично заведену громадськість. Уже з перших хвилин після прибуття Вироземського на площі починає лунати масове: «Вогню! Вогню!», – наче всім ідеться про якийсь ювілейний феєрверк. Отець Алоїзій, духівник засудженого, все ще ступає за ним услід, імітуючи останню спробу видобути з нього бодай натяк на каяття. Але його кроки видаються ще непевнішими від кроків його *під-опічного*. Цілком можливо, що його нестерпно нудить від надміру мальвазії, нерозумно спожитої минулої ночі з отцем кустошем, його конкубіною та подальшим *ménage à trois*. Урешті він відстає й, махнувши рукою, зупиняється на більш-менш безпечній віддалі від місця, де от-от має спалахнути вогнище.

Біля купи добірного хмизу, висипаної приблизно там, де тепер відома статуя Нептуна, дбайливо порається невеличка бригада катів-спалювачів у вогнестійких комбінезонах – тривають останні приготування. Серед інших катівських професій саме спалювачі вважаються своєрідною елітою. До їхніх лав набирають лише найбездоганніших та найосвіченіших. Окрім того, існує щонайменше два резони вважати спалення найвищою формою страти: по-перше, справедливе покарання досягається без пролиття крові, й, по-друге, вогонь має незаперечну очисну дію.

Отже, під масове всенародне скандування «Вогню! Вогню!» двоє старших катів під руки тягнуть Альберта Вироземського

на вершину купи і надійно, в багатьох місцях, прив'язують його до стовпа конопляним мотузом. Засуджений вертить навсібіч головою і намагається вдавати зухвалу впевненість у щасливій розв'язці. Він усе ще сподівається на раптову появу, бодай і в останню мить, свого Визволителя. І навіть не здогадується про те, як йому пощастило.

Йому справді пощастило, бо його спалюють не в Росії.

3

Історичні джерела свідчать, ніби страта спаленням у Росії завжди була значно жахнішою, ніж в Європі, позаяк являла собою радше неухильно-методичне присмажування на дуже повільному вогні. Очевидець розповідає, як 1701 року за поширення обурливих відозв проти царя Петра було спалено якогось Гришка Талицького та його компаньйона – уся процедура тривала близько восьми годин, протягом яких засуджених обкурювали спеціальною ядучою сумішшю, від чого в них «повилізало все волосся на голові та бороді, а все тіло згорало танучи, ніби віск».

На щастя для Вироземського, його стратили у проміжній – між Росією та Європою – частині світу. Тобто муки його тривали аж ніяк не вісім годин, а всього лише чотири з половиною. І – як згадують тогочасні міські хронікери – весь той час, поки він залишався живим, починаючи з моменту, коли катівська бригада мов за командою націлила на сухий хмиз свої вогнемети, й аж до останньої хвилини, перш ніж навіки знепритомніти в димах та полум'ї, він крізь кашель і спазми намагався вигукнути чиесь ім'я, а ще, мов розпачливе заклинання, все повторював щось на зразок: «Ну де ти, де ти, де?!?!»

*Й аж до останньої хвилини, перш ніж навіки
знепритомніти в димах та полум'ї, він крізь
кашель і спазми намагався виголосити чиєсь ім'я.*

Я не сумніваюся, що мені відоме ім'я, котре він вигукував.

На п'ятій годині дійства – більшість публіки встигла вже добряче знудитися дедалі менш динамічним видовищем – вогонь дожер його остаточно і поступово влігся. Спеціальні судові двірники змели спопелілі рештки в показну срібну посудину (т. зв. *кубок фортуни*), що її під супровід валторністів і барабанників було урочисто передано майстрові церемонії. Не виключено, що в мить, коли той, згідно зі звичаєм та законом, став з балкона ратуші розвіювати попіл Альберта на всі сторони світу, здійснювся той, за більшістю хронікерів, моторшний вітер, а небеса потемніли і лагідний дотепер жовтневий пополудень раптово перемінився на пронизливий листопадовий. Перелякана людність по-броунівськи пустилася з Ринку навтьоки – виникло панічне місиво, що ніяк, попри загалом правильні оперативні дії магістратських ціпаків, не могло розсмоктатися. Вітер нагинав дзвіничні вежі, шматував корогви та вивіски і зривав голови.

Той, кого кликав перед смертю Альберт Вироземський, усе-таки прийшов.

4

У чому полягав «найганебніший людський вчинок за всю історію міста»?

Почну з того, що Альберт Вироземський прибився до монастиря бернардинів у Львові за якийсь лише неповний рік перед описаним вище фіналом. Він оголосив, що хоче постригтися в ченці, і його невдовзі було зараховано до новіціату. Дивно, але в загалом доброзичливому і щиросердому оточенні братів менших бернардинів про нього відразу почали циркулювати

всілякі недобрі пошепти. Його вважали цілком непевним приблудою, що забіг за монастирський мур, лишень аби переховатися від правосуддя за якісь повиті туманом попередні афери. Дехто стверджував, наче знав його за давніших часів мандрівним комедіантом, точніше, штукарем. Він начебто упродовж років належав до вже тоді славетної трупи цирку «Вагабундо», цієї пересувної кількасотлітньої легенди всіх без винятку ярмаркових площ Старої й Нової Європи. Справжня історія цирку «Вагабундо» не написана до сьогодні, існують лише фрагменти переказів з різних епох, занадто віддалених одна від одної, аби з наявних уривків могла скластися виразна цілість чи хоча б неперервна нить. І все-таки в одній з тих історійок ми справді знаходимо сюжет про якогось «штукаря Альберта», декласованого дрібного шляхтича родом з невідомих околиць Об'єднаної Європи, який начебто промишляв дрібними крадіжками, поєднуючи їх із цирковими фокусами. Часом це оберталося відчутними неприємностями для всієї трупи, про неї пішла лиха слава, а найвпливовіші циркові рецензенти вже звітували в тогочасній пресі про «спритність рук», «жонглювання професійною честю» та «організовану підшатерну злочинність». Тяжко побитий чотирма близнюками-атлетами за таємною вказівкою тодішнього директора трупи месира Арчимбольдо (насправді бородатої жінки), Вироземський певний час відлежувався в підміських очеретах над Полтвою, але врешті, без документів та шеляга в кишені, прийшов у Львів і попросив милосердя в отців бернардинів.

Можливо, це була мить, найслухніша для того, щоби, перемінившись внутрішньо, обтрусити порох минулого зі стіп своїх і почати інше життя?

Однак Альберт Вироземський навіть і думати про таке не збирався. Невдовзі в монастирі почали пропадати деякі

особисті речі – як у ченців, так і в новіціїв. Життя чоловіка, що вирішив зректися земного добра на користь вічності, майже не залишає йому простору для особистих дрібничок, тож тим ціннішими вони видаються, якщо він їх усе-таки має. Тому коли в когось із братії зникав, приміром, флакон із цілющим шампунем від лупи, золотий швейцарський годинник, старовинний фамільний портсигар або презентаційний набір дагеротипних знімків із зображеннями вишуканих статевих зносин Прекрасної Дами з Єдинорогом, це вносило в монастирський побут неприємне напруження і сум'яття. Нині вже можна стверджувати, що в усіх цих зникненнях не обійшлося без Альберта Вироземського.

Проте найголовніша Альбертова крадіжка – та, що занастадила його шлях остаточно й безповоротно – вимагає від нас трохи більше уваги. Прикметно, що Вироземський здійснив її 8 липня, в день поминання святого Яна з Дуклі, коли вся бернардинська братія на чолі з настоятелем та кількома інспекторами-провінціалами вирушила щорічною процесією до святої криниці, місця первісного поховання щойно згаданого святого. Злі язики з конкурентних орденів патякали й натякали, буцімто останніми роками в тій криниці топили немовлят, яких від братів-бернардинів народжували сестри-клариски – нібито внаслідок недавнього налагодження контактів через підземний коридор, що з'єднав обидва монастирі. Чутка була, як то кажуть, свідомо брехлива, але мова не про це. Саме в час, коли починалася центральна і найзначущіша частина поминальної відправи, Альберт Вироземський, що зголосився був попросити скипидаром незліченних гіпсових і мармурових наяд у кабінеті настоятеля, за допомогою т. зв. «гусячої лапи», з якою ніколи не розлучався, вдерся в настоятелів сейф і, нетерпляче перебравши паперові звалища з чистими бланками індульгенцій

та доносами, видобув головну монастирську печатку з профілем святого Бернардина Сієнського та написом по колу «Ordo Fratrum Minorum Regularis Observantiae». Печатку було виготовлено з американської картоплини, на той час вельми рідкісного в Європі матеріалу, дорожчого за слонову кістку чи навіть китовий вус, – отже, це була т. зв. *мандибурзька печатка*. Саме нею він скріпив заготовлену наперед підробну *ліцензію*, тобто *цедулу*, тобто грамоту, з якої випливало, що він є бернардинським священником і має повноваження давати шлюб, сповідати, причащати і хрестити дітей. Після цього дорогоцінну печатку було повернуто до сейфа, сейф зачинено знову (тією ж таки «гусячою лапою»), а прибирання в кабінеті доведено до блиску.

5

Усі подальші дії фальшивого священника – це суцільні шахрайські гастролі в околицях Львова. Він відправляє пародійні служби у Глібовичах, Грибовичах, Брюховичах і Куровичах, дає блюзнірські шлюби в Пасіках Зубрицьких, Волі Баранецькій, Зимній Воді та Судовій Вишні, протизаконно сповідає, причащає і хрестить дітей у Винниках, Липниках, Сокільниках, Козельниках. При цьому гребе грошву лопатою, п'є й гуляє, а чималі заощадження накопичує у щойно відкритій філії Міжнародного Вест-Індського банку. Проте головні надприбутки Альберт Вироземський одержує від продажу підробних індульгенцій та – у пригоді стало давнє ремесло – картярських фокусів на релігійну тематику. Широкі рукави його коричневої сутани надійно прикривають кожну крапле-ну карту. При цьому навряд чи мають рацію ті, хто стверджує, начебто з певного дня він ще й починає демонструвати на

ярмарках монастирських немовлят з наспинними надрізами для крилець. Останні мали би свідчити про чудесне зачаття та ангельську природу.

Махінації Вироземського з відправами й таїнствами могли б тривати хтозна як довго, якби не його коханки. Річ у тім, що нечестивий Альберт завжди пильнував, щоб їх у нього було не більше, хоч і не менше дванадцяти. При цьому наймолодшій з них не виповнилося й одинадцяти рочків, а найстаршій перевалило за вісімдесят сім. У прекрасній статі він понад усе цінував різноманітність і новизну, через що персоналії коханок зазнавали періодичної ротації. Але перевищення числа дванадцять здавалось йому нерозумною надмірністю та протиприродною розбещеністю. В його амурному реєстрі того року числилися такі перлини, як чорношкіра танцівниця з прикордонного нічного клубу в Мостиськах, золотозуба підстаростиха зі Старого Села, що свого часу позувала самому Рубенсові, чи активно протегована в середовищі гірських розбійників Міс-Турківський район за попередній рік.

Проте біда підстерегла Вироземського в ліжку ще однієї фаворитки – то була Вульшка Бібрська, молоденька відьма-дебютантка, з волоссям і хвостиком, фарбованими на червоно, владолюбна й ревнива. Маючи доволі стійкий потяг до латексу і жорстоких за формою тілесних розваг, Вульшка зі самого початку встановила для їхніх з Альбертом стосунків надзвичайно високий больовий поріг. Тіло Вироземського дуже швидко вкрилося незліченними слідами її цілунків та укусів. Після кожного з побачень бідолаха-штукар ледве волочив ноги і щоразу змушений був добряче відлежатися в безпечному, себто недосяжному для Вульшки місці. Насправді йому слід було би просто втекти, а відтак триматися від неї подалі. Проте Альберт Вироземський не міг цього вдіяти з однієї надзвичайно простої

причини – кохання. У своїх почуттях до Вульшки він зайшов так далеко, що серце його, донедавна тверде й цинічне, болісно стискалося, а потім завмирало від самої лише назви Вульшчиного містечка. Щойно хтось поруч із ним згадував про Бібрку й вимовляв це слово (байдуже, з якого приводу та в якому сенсі), як Альберт жахливо полотнів і ледь не трусився. До Бібрки він готовий був ходити тричі на тиждень – і не лише пішки, але й, ніби якийсь останній кармеліт, босо.

Агресивно-диктаторський характер Вульшки невдовзі показав себе в тому, що вона почала вимагати від Вироземського цілковитої моногамії. Жодна інша з його коханок не мала права не те що на мимолітну появу в його житті, а й загалом на існування. Користуючись усілякими відьомськими засобами та послугами цілої ватаги добровільних і не надто інформаторів, Вульшка примудрялася контролювати Альберта так жорстко, що тому, аби й надалі дотримуватися власного принципу, як він його називав, *прекрасної дванадцятки*, доводилося шалено крутитися й конспірувати ледь не кожен свій порух. Протягом певного періоду йому почало здаватися, що все гаразд і таємні зустрічі з іншими одинадцятьма коханками залишаються суто його та їхньою таємницею.

Вульшка ж тим часом терпляче, не подаючи наразі вигляду, збирала й систематизувала факти і випадки всіх його зрад. Дізнаючися по черзі про перших трьох Альбертових пасій, вона лише грала вилицями на милому напівдитячому личку. Яке ж було її здивування, коли з часом з'ясувалося, що їх аж п'ять! За здивуванням прийшло потрясіння, а кулачки самі собою стиснулися так, що з-під нігтів бризнула кров: їх у нього семеро! На звістці про дев'яту вона зімліла. Коли настала черга десятої, Вульшка сягнула цілковитого дна розпачу і приготувала собі отруйний настій, пара ковтків якого ґарантовано

допомогла б їй заспокоїти муки й перейти до іншого трибу існування. Від самогубства її врятувала тільки новина про одинадцятку й останню суперницю. Вульшка вичекала ще трохи – щоб упевнитися, що актуальний *список Вироземського* завершено й коло причетних остаточно встановлено.

Що ж до Альберта, то він і далі вважав себе феноменально спритним пролазою і про найновіші результати Вульшчиних розслідувань аніскільки не здогадувався. Година помсти насувалася дедалі ближче.

Однієї з ночей Вульшка висмоктала свого псевдобернардинського зальотника особливо бурхливими любощами (за участі вже згадуваної «гусячої лапи» та пари іспанських чобіт), а відтак приспала його домішаними до меду мелісою й беладаною і вивісила над вежею свого мініатюрного замку Альбертові підштаники. Це був сигнал для штурмового загону супроводжуваних бойовими псами братів-домініканів, які в ті часи відігравали роль своєрідної внутрішньої жандармерії й ніколи не пропускали нагоди, щоб укотре скомпрометувати чергових представників францисканства.

Тож Альберт Вироземський прокидається щойно на третій день у не знаному досі підземеллі. Він лежить на оберемку гнилого сіна, прикутий ланцюгами за ліву ногу і праву руку до стін, його мордують спрага, похмілля й ерекція, він увесь закусаний блощицями і по ньому сновигають щури.

6

Про перебіг досудового слідства і процесу в його справі, на жаль, відомо значно менше – фактично нічого. Хтось із хронікерів зазначає, щоправда, ніби Вироземському випав найгірший

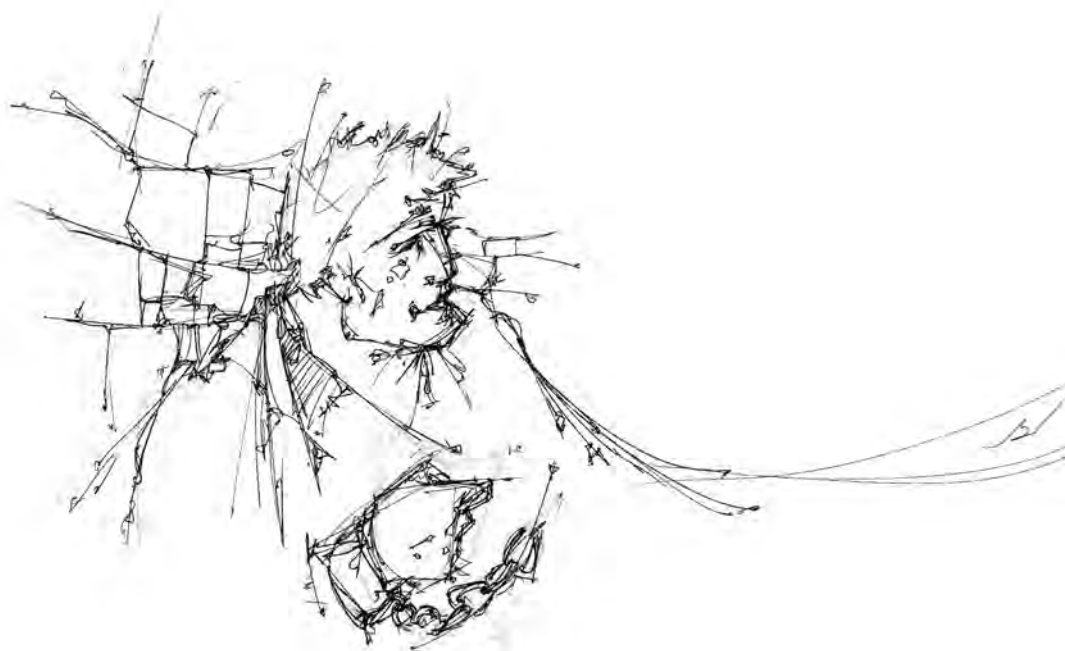
з можливих жеребів: у в'їтівсько-лавничому суді Львова його справу взяв на себе нібито сам Лаврентій Безпардонний, зизоокий і напівпаралізований, а до того ще й глухий та, зрозуміла річ, цілковито сліпий фанатик *залізного* правосуддя, що всіма силами проштовхував презумпцію винності й усе життя послідовно відстоював тезу, ніби навіть один справедливо засуджений злочинець вартує сотні помилково скараних на горло невдах. Непропорційну жорстокість вироків він уперто проголошував запорукою остаточної перемоги над злочинністю. А що злочинність у часи його найвищого професійного розквіту якраз сягнула свого статистичного піку, неблаганний Лаврентій лютував ще більше.

Він і виступив головним доповідачем у справі. З першого ж засідання зробилось ясно як день, що Альберта Вироземського буде страчено, і судові дебати мали поточитися лише навколо технічних деталей виконання вироку.

Занурений у товщі підземельної самоти і позбавлений найменшої надії на земне милосердя, Вироземський вирішив зректися й милосердя небесного. «Бажання жити, – читаємо в одному з найвірогідніших джерел, – було в нього таке сильне, що він вирішив укласти циррограф, тобто угоду з дияволом, щодо продажу своєї душі».

Методику безпосередніх контактів з дияволом він досконало знав зі соковитих розповідей деяких циркових колег та окремих коханок. Для початку він сорок по сорок разів прочитав «Pater noster», але записаним у зворотному порядку – себто вже не «Pater noster», а «Retson getar». Третьої ночі до його підземної буцегарні увійшов Вуглик – чорнявий чемний молодик, що безперестанку пахкав з люльки духмяним тютюновим димком і вишуканими манерами та вкрадливим голосом нагадував французького бізнесмана. Вуглик умів проходити крізь стіни – саме так він і потрапив до карцеру.

*Третьої ночі до його підземної буцегарні увійшов
Вуглик – чорнявий чемний молодик, що безпере-
станку пахкав з люльки духмяним тютюновим
димком.*

Вступні перемовини закінчилися нічим: взамін за душу Альберт Вироземський вимагав звільнення на свободу, ста років життя, літнього палацу над озером Глинна-Наварія та вічної молодості. Вуглик люб'язно відмовив і запропонував йому подумати ще: претендентів у них, мовляв, багато, а вічної молодості на всіх ніколи не вистачить, бо це не якась там цукрова вата, що її можна безкінечно довго намотувати на палички.

Наступного разу Вироземський дещо скромніше зажадав для себе звільнення на свободу, п'ятдесяти років життя, графського титулу і посмертного увічнення пам'яті. «Останній пункт може бути гозглянуто», – вкрадливо прогаркавив Вуглик і зник у стіні.

Але коли він з'явився з неї ще одного разу, Альберт Вироземський прочитав на його холодно-ввічливій фізії, що дальшого торгу не буде. «Двадцять років, – ознаймив Вуглик. – Це все, на що можеш гозгаховувати».

Угоду було нашкрябано на стіні карцеру спеціальним кістяним писаком, умочуваним у кров, що скрапувала з Альбертового середнього пальця. Згодом, коли лавничий кримінальний суд Львова продовжить розгляд справи *в частині зміни складу злочину*, обтяжливо доповнюючи статтю за шахрайство статтею за богохульство, саме цей середній палець, а точніше, ранка на ньому, служитиме головним доказом того, що підсудний Альберт Вироземський, колишній цирковий штукар і новіцій бернардинського ордену, злодій та ренеґат, таки справді здійснив «найганебніший людський вчинок за всю історію міста». Сам же підсудний, зневажливо вислуховуючи жахний вирок і вдаючи незворушність та недобре шкірячись, так і триматиме над собою того злочасного середнього пальця на показ усьому високому судовому зібранню.

Донині цілком незрозуміло, чому диявол не виконав угоди. Цирограф було написано правильно, з дотриманням усіх ритуальних вимог та обов'язкових формулювань. Вуглик, якого так розпачливо і намарне кликатиме зі своєї вогненної купи Вироземський, особисто продиктував йому той текст, і жодної помилки в ньому бути не могло.

Чому ж підземна канцелярія, що називається, ганебно прокололася і цілком занехаяла справу ще однієї грішної душі? Невже навіть і двадцять років (усього тільки двадцять років!) здалися комусь із її зверхників зависокою винагородою за аж такий нікчемний товар?

Залишається припускати щось категорично інше, несумісне з усіма попередніми уявленнями. Скажімо, раптове втручання протилежної сили.

Чоловік, що самотньо й нестерпно болісно конає у вогняному стовпі, безліч разів, ніби молитву, повторює: «Ну де ти, де ти, де?!» Але той, хто обіцяв йому аж двадцять років життя (цілих двадцять років світанків, роси, річкової води, цілих двадцять травнів!), не хоче його почути.

Зате цілком можливо, що його почуто з *іншого боку*.

На якусь невимовно коротку мить Альберт Вироземський опиняється поруч з усіма на світі страченими вогнем єретиками, содомітами, чарівницями, євреями і збунтованими козаками. Потім настає ось що: небеса темніють і з розколин в їхній майже непроникній поверхні вириваються сонми пронизливих посланців. І вони встигають долетіти вниз і, вихопивши з пороху та попелу найтонше тіло нещасного штукаря, під сирени та сурми віднести його кудись подалі – можливо, до якогось *тамтешнього* антиопікового центру.

Розділ четвертий
ГІДНІСТЬ КОРОЛЯ, або ФЕЛЮСЬ

1

У ті часи вони ще не носили спортивного одягу з підробними лейблами і надто коротко не стриглися. Радше навпаки – відрощували собі доволі довгі чуприни, звані гривами. Вчепитися п'ятірнею в шевелюру суперника їхній кодекс бійок забороняв категорично, тож і в короткому підстриганні потреби зовсім ніякої не було.

Пиво – так, пили, причому багато, але з насінням їх можна було побачити вкрай рідко. Якщо вже хтось із них і лузав соняшник, то винятково завезений з Бессарабії – час від часу він з'являвся на міському ринку невеличкими контрабандними партіями, популярним усе ж не ставши.

Крім того, вони ніколи не сиділи *на корташах*. Монгольські гени в достатній для цього стилю кількості дійшли до наших провінцій трохи пізніше.

Але коли не спортивні штани, то що?

Вони носили бриджі – фланелеві або з твіду, чи, як їх називали, *в кашку*, траплявся й вельвет, а влітку світлий брезент. Кашкети за гамою й матерією мали перегукуватися зі штанами; жилети, ремені або підтяжки також. Іноді вони виходили в ковбойських сорочках, але, попри повальну любов до вестернів, ніколи не в ковбойських капелюхах. Утім цілком від капелюхів не відмовлялися. Але то були інші капелюхи, і вони носили їх злегка набакир, як німецький актор Ганс Альберс.

Кишені? Так, мали значення – і накладні, і приховані. Кишень було багато, вони функціонували на повну.

Цигарки вони називали папіросами, вживаючи переважно «Віслу» або «Спорт», за кращої нагоди дорогі й ледь парфумовані «Єгипетські», а за найкращої – закордонні житани чи кемели, тоді ще без фільтра.

Взуття підбиралося залежно від погоди та інших обставин. Цими обставинами найчастіше бували вуличні бійки. З огляду на них взуття було спортивним, але не в сьогоднішньому розумінні: носачи мали бути гострі й окуті.

Зачісками вони наслідували передусім уславлених акторів. Половина з них носила на голові точнісінько те саме, що й Вільям-Кларк Гейбл, Король Голлівуда; старші за віком намагалися позапустити ще й гейблівські вусики. Друга половина розчинялась у вподобаннях поміж Гері Купером, Рамонем Новарро та Морісом Шевальє; зовсім уже одиниці робили себе з німецьких Віллі Фріча і Густава Фреліха чи вітчизняного Еугеньюша Бодо.

І взагалі кіно було для них найважливішим із мистецтв. Та що там – кіно було їхнім домом, їхнім усім. Вони жили кінофільмами і значну частину життя проводили в кінозалах.

Цигарки вони називали папіросами.

Крім того, вони шастали по кнайпах, де зазвичай трималися пива, надаючи перевагу темному козлу, ближче до ночі дедалі частіше розчиняючи його монополію монопольною ж таки горілкою. Теплими порами року вони полюбляли набиватися до блакитного дерев'яного павільйону навпроти кінотеатру «Тон». (Навіть я ще пам'ятаю той заклад зі свого дитинства в 60-х: батько замовляв собі стрілецьку або портвейн, мені ж – газовану воду з трояндовим сиропом. Кінотеатр навпроти називався, щоправда, вже інакше.)

Пізньої осені вони перебиралися на ріг вулиць Голуховського та Собеського до скандального пивняка, знаного під назвою «Народня мордовня». Там і просиджували всю зиму та добрий шматок весни – допоки знову не починало теплішати і Рувим Кагалевиц відчиняв згадуваний літній павільйон. Ходили чутки, начебто він, Кагалевиц, декому з них – особливо верхівці – змушений наливати за так.

А ще в них був, ясна річ, футбол. Тож деякі з них своїми зачісками нагадували славетних натовді гравців, особливо італійських, після того як ті двічі поспіль – 1934 і 1938-го – вигравали світову першість. Нині я не можу згадати жодного з тих імен. Можливо, я ніколи їх і не чув. Але я точно знаю, що з місцевих команд вони завжди ходили на «Реверу» й іноді на «Пролом» або «Гірку». Останню назву слід наголошувати на «і». Саме так звався один із найнебезпечніших районів міста, заселений переважно люмпеном і залізничниками, така собі наша тутешня Левандівка.

Так, райони. Місто ділилося на райони, між якими точилися війни. Гірка йшла на Бельведер, а Зосина Воля на Шведську Колонію чи навпаки. Були ще Майзлі, Фірма і навіть Баден-Баден. Були ще якісь передмістя і захолустя, з назвами та без. Війни закінчувалися встановленням контролю одного

угруповання над іншими або короткими перемир'ями. Хоча фактично війни не закінчувалися ніколи. Навіть легітимному королеві міста не вдавалося цілком керувати всіма тими процесами.

Крім воєн, вони промишляли на ринку¹ дрібними крадіжками, провокаціями й колотнечами. Деякі йшли в сутенери чи охоронці, деякі – добровільно в пожежники. Ніхто не йшов у поліцію, хоч були й такі, що регулярно отримували пошто-вим переказом совітські рублі за членство в місцевій компартії.

Решта часу минала в азартних іграх. Якщо це були карти, то переважно бридж, покер або тисячка, проте улюбленим вважалось очко. На більярдї вони зависали переважно в парку, серед них водилося кілька непоганих більярдистів, які навіть зі Львова привозили цілі саквояжі виграних грошей. Коли на Криховецькому іподромі запровадили регулярні скачки, то вони передбачувано взяли під опіку тоталізатор. Те саме стосувалось і мотоциклетних перегонів. Останні традиційно завершувалися великим замиським побоїщем на Вовчинецьких пагорбах.

Ще трохи про вподобання.

Музика, що її вони слухали, переважно походила з їхніх-таки середовищ. Тобто це були пісні вулиці чи то пак вуличні пісні, а часто – окремі куплети. Відомі в місті грайки (тоді ще не говорилося «лабухи») поширювали того штибу фольклор по всіх можливих закладах. У ті часи – мабуть, під впливом першого на світі звукового фільму – помилково називали *джезом* будь-який склад із перкусією. На танцювальних паркетах домінували шиммі, фокстрот і танго, хоч останнього

¹ Слово «базар» тоді ще або не вживалося зовсім, або лише в орієнтально-екзотичному розумінні.

ніхто станцювати як слід не вмів – за винятком кількох осіб, які мали рідних в Аргентині. Щодо блюзу, то до наших днів дійшов лиш один – так званий «Блюз батяра» («Вісім бочок арештантів»):

Я сто днів-ночей не гравси,
Ані з ким си не кохав,
Поки він стояв-хитавси,
Я між ребра ніж запхав.
Яка ріжниця – він чи я, чи хто кого заб'є? –
Будь здорова, моя мила, не гнівиси – yeah, yeah, yeah...

Ну й так далі.

Не оминути згадки про їхнє захоплення боксом. Утім заради справедливості варто наголосити, що ніхто з них не тренувався всерйоз. Тобто всі їхні знамениті *серпові*¹ й аперкоти були радше претензіями дилетантів і самоуків.

У літню спеку вони часто збиралися на берегах обох Бистриць, де розпалювали багаття й пекли раків. Або пірнали у Млинівку з кремезних карячкуватих верб. Дівчат із напів-аграрних передмість вони полохали в надрічкових зарослях, так званих *джунглях*. Через них, дівчат, переважно карячкуватих, негарних і недалеких, між ними виникали сутички, що закінчувалися роз'юшеними носами й фуфелями під оком.

Що ще? Ножі. У метанні ножів вони могли вправлятися годинами, влаштовуючи відтак цілі турніри найвлучніших метальників.

Ножі в усій цій історії (яка, щоправда, ще й не починалася) дуже важливі.

¹ Те саме, що англійською hook.

Книжок як таких вони не читали. Свої знання про навколишній світ вони формували з бульварних листків, ілюстрованих тижневиків, серед яких воліли «Пшекруй» та порнографічний «Клич серця». Часом відбирали в кіоскерів пригодницькі серіали-комікси або зошити з адаптованими для підлітків версіями Карла Мая чи Джека Лондона.

Так, було ще радіо, хоч його вони слухали винятково з двох причин: по середах воно оголошувало виграшні номери державної лотереї; по неділях же звучала їхня улюблена програма про них самих – «Веселі вуличні пустуни», що її навперей вела популярні спікери із симетричними іменами Яньо Франів і Франьо Янів.

І все ж понад усім та понад усе було кіно. Ніщо не чарувало й не крутило їх так, як фільми. Найстарші з них почали відвідувати кінотеатри, ще коли фільми були німими. Тепер кіно говорило, співало, грало поодинокими музичними інструментами й цілими оркестрами. Воно могло шуміти лісами, щебетати птахами, гуркотіти потягом або гарматною канонадою і ревти океаном. Один-єдиний фільм тривалістю в півтори години здатний був розповісти їм своїми рухомими картинками більше, ніж тисячі грубесних книжок. Мешканці нашого міста, нікуди з нього не виїжджаючи, за лічені роки побували в Парижі, Нью-Йорку, Лондоні, Берліні та Відні, у Скелястих горах Америки та на вершинах Альп, у джунглях (не тих, що на берегах Бистриць, а справжніх – із кіностудійних павільйонів). Ба більше – вони вже встигли відвідати інші планети, подолати 20 тисяч льє під водою і спуститися до центру земної кулі.

Кіно могло все. Від нього йшли обертом голови й вискакували з грудей серця.

Історію, що її вже саме час починати, мені розказав батько. На час, коли вона трапилась, йому було дев'ять.

Як і більшість його ровесників, батько широко розплющеними очима задивлявся на вуличну братву, плануючи в недалекому відносно майбутньому взяти з неї приклад і влитися в її лави. Королем міста, блискучим і бездоганим, на той час був такий собі Фелюсь, мешканець пролетарської Гірки. Прізвище він мав німецьке – Гоппе, але за прізвищем його знало не так і багато людей. Гоппе? Який ще Гоппе? Куди важливіші були його прізвиська, а з-поміж них – «Фербенкс», «Пірат» і «Зорро».

У свої молоді літа Фелюсь «Фербенкс» уже встиг посидіти в каталажці, навчитися грати свінг на перкусії й повиступати за «Гірку» у футбол. Саме за нього він і відсидів: одного разу ударом із двадцяти п'яти метрів Фелюсь убив воротаря «Ревери». Я тут нітрохи не жартую й не вигадую. М'яч після Фелюсового удару воротар прийняв, після чого як стій упав долілиць, калачиком згорнувшись ідеально посередині свого майданчика. Всі спершу подумали, ніби це він так перестрашувався, щоб часом не випустити м'яч під ноги комусь із нападників «Гірки». От зараз він підведеться і виб'є його далеко в поле. Але воротар лежав і не ворухився. І коли суддя, зупинивши гру, нахилився над ним, а потім разом із помічниками перевернув його навznak, до всіх дійшло, що трапилося щось дуже погане.

Воротар загинув на місці від потрапляння м'ячем у сонячне сплетіння, чи, як тоді казали, *в ямку*. Відсидівши кілька тижнів у міському арешті, Фелюсь вийшов на волю. Кримінальної справи на нього зліпити не вдалося за відсутністю складу злочину. Хоч надалі його обмежили у гравецьких правах: він не смів завдавати ударів правою ногою і під час матчів мусив

носити на ній широку яскраво-червону пов'язку. За таких умов гра перестала йому йти, і невдовзі він попрощався з футболом, принаймні з великим.

Подібно до всіх своїх попередників, королів міста, Фелюсь жив головним чином із ринкової данини. За ним стояв увесь рекет, на ньому числилося кілька підпільних казино і птахорізок та деякий інший дріб'язок, не рахуючи жебрацьких мереж і двох-трьох перукарень. Його найближче оточення становили відомі не тільки в місті, але й в околицях зарізяки Шайбус, Окляя-Менший, Мулярчик і Малярчук, Свенссон, Дронгаль, брати Шуфлери, СлєДзюньо, обидва Фірлеї та Ярको (Яйко) Пархуць.

Батько як міг, віддано й по-дитячому, прагнув наслідувати Фелюся. У дев'ятилітньому віці таке дається складно. Але цього так само прагнули десятки й сотні батькових ровесників і старших друзяк – по всьому місту, по всіх його районах. Бо всі вони ревно відвідували кінотеатри, й самі тільки назви – «Уранія», «Олімпія», «Варшава», «Тон» – лунали для них, як музика обіцяного раю. Всі вони переживали палку потребу в гідних наслідування героях.

А сам Фелюсь виразно наслідував актора Дугласа Фербенкса, тільки радше не тодішнього, не сучасного їм Фербенкса, а десятиліттям молодшого, з німих фільмів 1920-х років. Хоча кульчик у лівому вусі Фелюсь почав носити щойно після виходу на екрани «Особистого життя Дон Жуана», себто десь із середини 30-х.

То був час, коли він остаточно і, здавалося, на довгі роки утвердився на позиції короля. Вміло нав'язуючи свою волю братві та різко придушуючи будь-які локальні форми спротиву, Фелюсь поступово підминав під себе дедалі більше територій. Їхні ватажки зазвичай капітулювали без особливого примусу чи відчуття поразки: Фелюсь умів переконати і притягнути на свій бік. І все ж це не завжди давалось йому легко.

Приблизно на третьому році його панування зчинили бунт бельведерські. Слід зазначити, що Бельведер завжди був доволі твердим опонентом Гірки, певний час навіть велися розмови про відокремлення цього незговірливого району від решти міста, внаслідок чого заговорилось уголом про «бельведерський сепаратизм». Дійшло врешті до того, що Бельведер відмовився визнавати Фелюся королем і сплачувати данину самогоном та повіями – всім тим, чим він зазвичай тільки й міг заплатити.

Фелюсь та його найближче оточення змушені були вдаватися до контрзаходів, не допускаючи поширення «бельведерської зарази» на решту районів.

Щоосені, на межі вересня й жовтня, в місті гастролював пересувний цирк «Ваґабундо», розбиваючи табір на протилежному березі Бистриці в Пасічній. Станом на другу половину 30-х років то була вже досить підозріла і вельми потріпана кількасотлітньою історією контора, що витокми своїми сягала замалим не осені середньовіччя. Забігаючи наперед, зазначу: від остаточного розброду й ганьби цирк «Ваґабундо» парадоксальним чином порятувала Друга світова війна, наслідком якої рештки цього вкрай каламутного збіговиська опинилися за океаном.

Утім і в найбезславніші свої часи цирк «Ваґабундо» зберігав одну-дві жменьки вірних фанатів. Пальму першості серед них слід було б віддати верхівці бельведерських, зокрема їхньому лідерові на прізвисько Фризура, простодушному й тупуватому гевалові, що просто-таки жити не міг без циркових вистав. На цій слабкості й вирішено було зіграти.

Фризура та ще двоє його кумпелів, чиї наймення батько, попри всі свої зусилля, згадати так і не зміг, отримали підроблені іменні запрошення (начебто від самого директора цирку монсиньйора Ананди) «уславити присутністю десятитисячну ювілейну виставу». Забувши про все на світі з елементарною

обачністю включно, вони помчали кабріолетом у бік Пасічної, радісно обговорюючи можливі деталі фантастичного дійства і заздалегідь смакуючи номер із бородатою жінкою. Однак потрапити під омріяне шатро їм не судилося. Фелюсь та його бійці, числом уп'ятеро більшим за бельведерських, уже підстерігали їх на пустирі перед цирковим містечком. Далі почалося те, що міські хронікери й досі називають Великою Пасічнлянською масакрою. Чого тільки не було в ній задіяно! Ланцюги, киї, кастети, ножі – всьому знайшлося вміле, а часом і майстерне застосування. Обидва Фризурині кумпелі досить швидко визнали себе переможеними, а відтак, стоячи на колінах, попросили Фелюся про владу і зверхність, без чого живими не вийшли б. Сам же Фризура не мав іншого відступу, крім як стрибнути в бурхливі річкові води. Там його й накрило. Нещадно погаратане об каміння тіло бельведерського самозванця витягли з річки гаками значно нижче – за Вовчинецькими пагорбами, де дві Бистриці врешті зливаються в одну. Міська управа дозволила поховати його на центральній алеї Нового цвинтаря, поруч із професорами гімназії та міськими поетами.

Отакі були ті часи, епоха Фелюся, і хто знає, скільки б вона ще тривала, якби не настав черговий вересень – 1939 року.

3

Одним із наслідків таємного протоколу до угоди між добродіями Ріббентропом і Молотовом та їхніми державами стало те, що у вересні згаданого року до нашого міста вмаршували совіти. Це загальновідомий факт, і я не став би аж так на ньому наголошувати, якби не потреба в розвінчанні деяких доведених до цілковитої банальності кліше.

Уявлення про совітів як про дику азійську голоту, обдерту, напівкримінальну і вічно п'яну, що запанувало в наших умах протягом останніх двох десятиліть, насправді жахливо далеке від істини. Так, вони принесли до нашого міста і краю великі зміни, сколихнувши самі підвалини звичного повсякденного укладу. Але скільки вже можна переживувати всі ці нісенітниці про нічні сорочки і дамську спідню білизну, в яких офіцерські дружини начебто вибиралися до театрів! Скільки ще разів ми потішатимемося над міфічними нічними горщиками, з якими вони йшли на ринок по сметану! Недолугі фантазії сумнівних дотепників – і тільки.

Насправді то був достатньо різний і в самому собі розшарований та суперечливий субстрат. Виховані на поезіях Маяковського й Заболоцького, вони залюбки слухали опуси Шостаковича для квартету саксофоністів, цитували напам'ять оберіутів та Ахматову, захоплювалися Чорним Квадратом та обома Кандинськими. Позаселявши найатракційніші панські помешкання колишнього міщанства в центрі та на Липовій, ці донедавна ще прості робітники і матроси, а нині керівні кадри і слуги партії відразу ж наповнили нашу затхлу провінцію новим змістом. Вечорами з лоджій, де вони збиралися навколо самоварів, лунали концерти мандолінної музики та класичний політкаторжанський гімн «Владимирский централ». Іноді вони захоплено грали в буриме, користуючись при цьому лише двома типами рим – пастернаківською та кірсановською. У міському театрі замість дурнувуватих містечкових водевілів почали ставити оптимістичні трагедії.

Хоча найважливішим зі всіх мистецтв для них, як і для аборигенів, було кіно. І найкращим на світі вони вважали своє. Тож навіть не збиралися дозволяти ще якесь.

Оце й була найразючіша зміна, пов'язана з їхнім нашестям – зміна репертуару в кінотеатрах. Усе західне було вимить виключено і заборонено. Замість Мері Пікфорд, Марлен Дітріх чи польської Ордонувни – безкінечна Любов Орлова. Замість улюблених вестернів – «Чапаєв» і «Людина з рушницею». Замість симпатичних і звабливих гангстерів та багдадських злодіїв – секретарі ревкомів. Замість Доктора Мабузе і Доктора Каллігарі – Володимир Ілліч Ульянов-Ленін.

Того першого окупаційного року совітські фільми спеціально для мовно відсталого місцевого населення ще титрували польською. При цьому встигли показати «Депутата Балтики», «Багату наречену» і «Волгу-Волгу». Останні два мали бути комедією, хоч публіка найбільше зривала боки на першому.

Зрозуміло, що ані сам Фелюсь, ані його друзяки пробачити цього новій владі не могли ніяк.

4

Ближче до зими Народні збори у Львові одногolosно висловилися за приєднання наших провінцій до країни совітів. Уся ця процедура була, як і всі на світі процедури, радше формальною. Ніхто (навіть у пресі!) й не обговорював якихось інших варіантів, окрім приєднання.

У ті дні на кіноекрани саме вийшли «Трактористи» Івана Пир'єва – життєрадісна й загалом не смішна комедійка про те, як, виявляється, чудово зажилося і вільно задихалося селянам українського південного степу після того, як протягом однієї зими їх стало кількома мільйонами менше. Останню обставину фільм, ясна річ, замовчував, але тутешня публіка

давно знала, що й до чого з тим великим голодом на так само великій Україні.

Назва фільму не дуже заохочувала до масового перегляду, тож зали попервах лишалися майже порожніми. Влада зметикувала вмить, як їх заповнити: почалися примусові культпоходи колективів трудящих. Мій батько, тепер уже школяр середньої загальноосвітньої трудової школи № 5, потрапив на один із сеансів разом із частиною свого класу просто з групи подовженого дня.

Чому саме на цьому сеансі й у цьому ж залі опинився Фелюся та ще й із фактично всією своєю *бражкою*, назавжди залишиться таємницею. Ще однією – чому на цьому ж сеансі в цьому ж залі був присутній капітан держбезпеки Алтаєв (Альтман)¹? Невже тільки тому, що будучи фанатом актриси Ладініної, він внутрішньо божеволів від кожного фільму за її участі? До речі, на «Трактористах» він того разу побував уже вчетверте, і фільм проймав його дедалі більше. Капітан держбезпеки Алтаєв (Альтман) не виключав, що забажає передивитись аж таку змістовну кінопродукцію вп'яте та вшосте.

Ще одна деталь, яку можна вважати суттєвою: капітан держбезпеки Алтаєв (Альтман) прийшов на кіносеанс не сам, а в супроводі двох, як він їх називав, *шмар* – Зузки та Нельки. Капітанова сім'я лишалася десь далеко в Росії – от він і розважав тимчасову свою службову самотність новими зв'язками. Як Зузка, так і Нелька (про це капітанові вже доповідали) свого часу побували коханками Фелюся.

Філософ сказав би, що цей світ занадто тісний. Особливо в межах нашого міста.

¹ Особа настільки вагома, що її справжнє прізвище донині не розголошується.

За словами батька, перша сцена фільму, в якій троє щойно демобілізованих симпатичних танкістів їдуть потягом і, обговорюючи плани на життя, натхненно цмулять пиво за рідну землю та *все хороше*, минула відносно спокійно. Це якщо не зважати на два-три розрізнені висвисти з тієї частини залу, де засіли Фелюсеві хлопці. Але коли на екрані розгорнувся в усій красі південний степ та ще і з тракторами до обрїїв, гулюкання та свист постали суцільною звуковою стіною. І вона, схоже, не збиралася зникати вже до кінця сеансу.

Розлючений капітан держбезпеки, уподібнившись на мить неотесаному польовому грубіяну-командирові, загорлав з місця щось наче «Прекратить!» або «Отставить!». На що король так само з місця, не менш гучно, а таки на весь простір, відповів: «Геть з колхозами!» Братва підтримала його заклик ще голоснішим свистом і тупотінням, а відтак в екран полетіли ножі. Вони потрапляли в небо, у степову ріллю, в кабіни тракторів, у груди Марини Ладиніної в ролі сексуально звабливої героїні праці Мар'яни Бажан. Ножі протинали наскрізь натягнуту лляну площину й зі стукотінням падали на якісь дошки десь потойбіч екрана.

Якби в залі не було темно, то Зузка і Нелька мусили б зауважити вкрай недобре пополотніння Алтаєва (Альтмана). У будь-якому разі вони завбачливо повитягали долоні з розхристаної матні його галіфе. Це сталося, щоправда, не відразу, а лиш тоді, коли *банда* на чолі з Фелюсем, під різке тріскотіння крісельних сидінь повстававши на рівні, повним складом рушила до виходів.

Але вийти їм не дали. Хтось уже викликав міліцію, цілі два відділення на чолі із сержантами Бурлаком та Ковтуном. Це

були справжні вбивці з пудовими кулаками й бульдожими щелепами, свого часу випробувані не в одному бою з куркулями, басмачами та фінами. Вони й заблокували обидва виходи.

Зціпивши зуби, король і його свита повернулися на місце. Так вони й просиділи решту фільму, жодним чином ніби й не виявляючи протесту, лиш іноді відверто поскрипуючи кріслами чи попердуючи.

Й от коли у фінальній сцені – щасливе весілля Мар'яни та Кліма в товаристві доброї сотні ідеально гарних людей – залунав «Марш совітських танкістів» з його войовничим приспівом:

Гремя огнем, сверкая блеском стали,
Пойдут машины в яростный поход,
Когда нас в бой пошлет товарищ Сталин,
И первый маршал в бой нас поведет, –

капітан держбезпеки Алтаєв (Альтман) монументально підвівся посеред залу і, перекривши на хвилину закадровий хор та оркестр, проревів на всі свої продимлені легені: «Ну-ка тепер все встали! Смиррнааааа!»

Капітана держбезпеки справді було за що боятися. Підлеглі чини, що іноді відвідували з ним лазню, подекували, наче на місці члена в нього ведмежа лапа з трьома чорними пазурами.

Отаким чоловік проревів усім своє «Смиррнааааа!». І всі дійсно встали, і батько, і всі, й так уже стояли до фінального напису КОНЕЦ ФИЛЬМА.

І тільки весь той сектор Фелюся та його кумпелів продовжував сидіти – граючи щелепами і напружившись, але так і не вставши.

Королівська гідність не дозволяла.

У наступні кілька ночей, десь між годинами третьою та п'ятою, в нашому місті йшли арешти. У службових зведеннях це називалося «чисткою хуліганського антисовітського елемента». Капітан держбезпеки Алтаєв (Альтман) був не тільки людиною честі й обов'язку, але й невблаганним високим професіоналом. Ніхто не очікував, що це станеться аж так швидко. Зрозуміло, що всі адреси встановлювано за особами. Але як було встановлено осіб? І головне – безпомилково, всі одна в одну: Шайбус, Оклея-Менший (заодно й Більший), Мулярчик і Малярчук, Свенссон, Дронгаль, брати Шуфлери, СлеДзюньо, обидва Фірлеї, Ярко (Яйко) Пархуць та всі інші – разом близько трьох-чотирьох десятків.

Хто міг зрадити? Зузка і Нелька? Перша не могла, бо не переставала потаємно кохати Фелюся. А його взяли, ясна річ, відразу ж, на самому початку. Друга цілком навіть могла, але погано знала хлопців, навіть імен їхніх не знала, хіба що одного-двох.

Серед містян не було єдиної думки з цього приводу. Всі лише знизували плечима й нашорошено замовкали. Наставали часи, коли мовчання виявлялося навіть не золотом, а самим виживанням.

Однієї з перших ночей грудня їх (і навіть колишніх членів місцевої компартії) під посиленням конвоєм та в кайданах пригнали на залізничний вокзал. Із повибиваними зубами й вивихнутими суглобами, посинілі, обдерті й босі, вони мало нагадували ще недавніх господарів міста. Втім, коли їх прикладами карабінів сяк-так заштовхали до «столипіна» і в'язничний потяг тяжко рушив на схід, вони, не змовляючись і востаннє, спеціально для рідного міста, затягли «Блюз батяра» з його прощальним куплетом:

Не втечу я вже в пампаси,
Хоч би-м сильно того хтів –
Я не то шоби попавси,
Я, як кажуть, залетів.
Бо за Сибіром сонце сходить, з океану воду п'є –
Будь здорова, моя мила! Не гнівиси – yeah, yeah, yeah...

Їх вивозили назавжди, й ніхто на той час не сказав би, що так їм буде краще. Адже за нецілі два роки мала початися вже таки справжня масакра. Хтось із них обов'язково пішов би в кати, а хтось у жертви, хтось неминуче став би мародером і погромником, а хтось виявився б євреєм; хтось – підпільником, а хтось поліцаєм; хтось – і поліцаєм, і підпільником; хтось мордував би євреїв, а хтось би переховував їх за гроші; а хтось і за совість.

Добре, що жодному з них не дали його шансу. Точніше, дали, але інший: з голодухи і виснаження простягнути розпухлі ноги на далекому лісоповалі.

7

А що Фелюсь? Вивезли разом з іншими? Пропав у непролазних тайгових нетрях? Замерз посеред великого азійського степу? Загнувся з голодухи й діареї в норильському бараці?

Найцікавіше, що ні. Чомусь ні. Чомусь його й далі тримали в нашому міському арешті. Ба більше, за якийсь тиждень-другий його випустили. Чомусь.

Нелька здала Фелюся. Фелюсь усіх інших. Так це малося розуміти. Проте ніхто й ніде, і ніколи цього не довів. То навіщо кидати тінь на, як цілком може виявитися, невинну людину?

Вдаймося ж не до чуток чи домислів, а до фактів.

12 грудня 1939 року, пізнього пополудня, Фелюсь Гоппе вийшов з арешту, але замість додому попрямував, трохи горблячись і шулячись від холоду, до улюбленої колись «Мордовні» – на той час уже міської робітничо-ремісницької фабрики-їдальні імені Карла Маркса. Там із ним трапилось ось що.

Забачивши його, численні відвідувачі вражено розступилися. Ставши перед шинквасом, він замовив одну за одною три чарки горілки, кожна з яких тут же вихилив у цілковитій тиші. Відтак казав налити собі великий кухоль бочкового пива. І поки він та шинкар з різних перспектив безмовно й напружено спостерігали за повільним осіданням піни, звідкілясь виліз той бугай.

Усім собою повиснувши на Фелюсі, він став його щодуху обіймати, м'яти і притискати до грудей, щось недоладне при цьому бурмочучи. Коли ж урешті відпустив, то всі побачили, що Фелюсь якогось дідька сповзає по стінці шинкваса на підлогу, вуста його кривляться в дуже дивній болісній усмішці, а з-під серця починає фонтанувати темна венозна кров. Сміливіші серед присутніх кинулися на поміч, але єдине, що вони змогли для нього зробити, – це поскидати шапки. Фелюсь не жив.

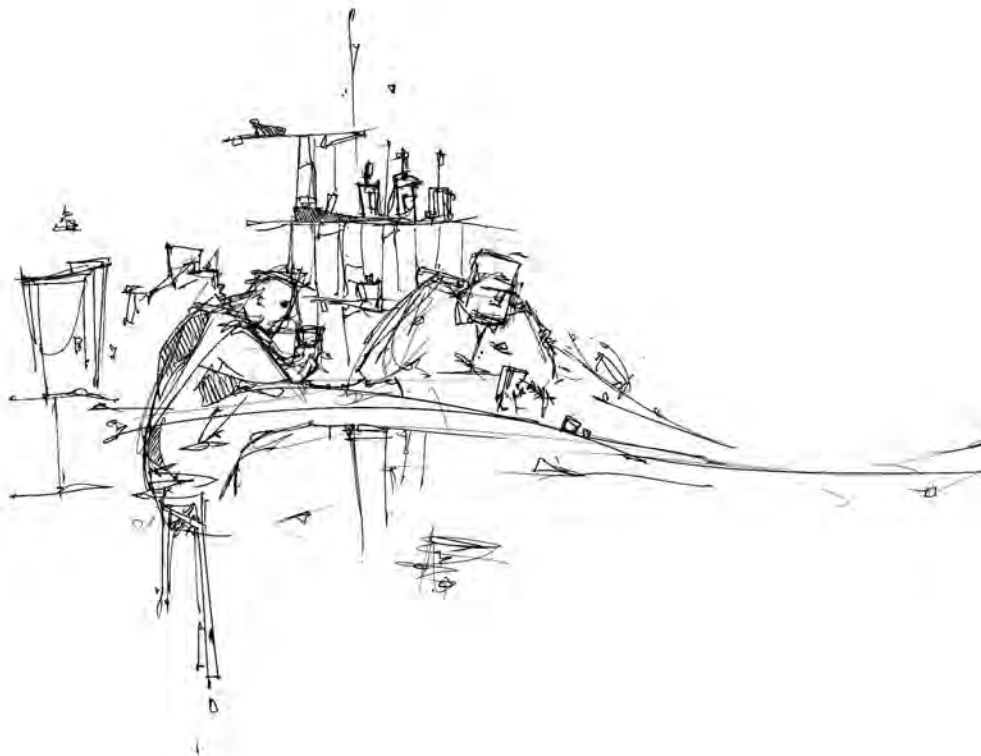
Ніхто й не запримітив, як убивця-бугай вислизнув з їдальні. Дехто наполягав на тому, що бачив, як він ховає за пазухою кожуха закривавлене різницьке шило. Інші це заперечували.

Правда це чи ні, батько знати не міг.

Достеменно відомо тільки те, що того ж самого дня в місцевості Санта-Моніка, штат Каліфорнія, помер від серцевого нападу славетний актор Дуглас Фербенкс-Старший. Останніми його словами були: «Я ніколи не почувався так добре».

Померлий за чистоту кінематографа Фелюсь, повержений король нашого міста, напевно, з ним погодився.

Усім собою повиснувши на Фелюсі, він став його щодуху обіймати, м'яти і притискати до грудей, щось нещадне при цьому бурмочучи.

Розділ п'ятий

МИРОСЛАВ, або ТЕЛЕГРАМИ ЦІСАРЮ

1

Великдень 1908 року в католиків західного та східного обрядів випадав по-різному – на 19 і 26 число місяця квітня. Коли ми стверджуємо, що студент Мирослав Січинський застрелив графа Андрея Потоцького вербною неділю, то варто пам'ятати: вербною вона була не для всіх християн. Тобто й не вербною радше, а пальмовою – *niedziela palmowa*, *Palmensonntag*.

12 квітня, годині о пів на другу дня, Січинський Мирослав, син Миколи, 1887 року народження, студент третього року філософії Львівського університету, дочекався своєї черги й отримав запрошення на аудієнцію до приймального покою крайового намісника Галичини, кавалера орденів Золотого Руна, Великого Хреста Леопольда, а також Лева і Сонця графа Андрея Потоцького. Розмова між юнаком та урядником довгою не була й навряд чи взагалі починалася. Січинський мав

при собі револьвер, з якого вистрелив у Потоцького чотири рази. При цьому вже перші дві кулі, влучивши в голову, виявилися смертельними, третя й четверта зачепили намісникову руку та плече. Після цього милосердий Господь, можливо, з нагоди свята, нагородив графа Андрея ще цілою годиною вмирання. Протягом цього часу останній устиг зрозуміти, що з ним трапилося. Це вкрай важливо в разі наглої смерті, бо звільняє від надміру пронизливо-болісних метань у Переході. Крім того, це дало змогу графові прийняти останні таїнства від невідкладно викликаного на місце події духівника, а також, згідно з неперевіреними джерелами, попрощатися з дружиною та дітьми. І нарешті – саме в цю годину граф Андрей зумів виголосити оту заключну фразу всього життя, від якої бере початок його посмертний культ: «Телеграфуйте цісарю, що я був йому вірним слугою».

За одну годину можна, як бачимо, встигнути страшенно багато.

Молодий убивця тим часом навіть не намагався зникнути. Не вчинивши найменшого спротиву й жодного разу більше не скориставшись револьвером, він здався поліціантам, ніби лише цього і прагнув. Коли його зі скрученими про всяк випадок руками м'яко виводили з приміщення крайової управи на Гетьманських Валах до шойно підігнаного в'язничного екіпажа, він так само встиг виголосити фразу, й вона також увійшла в історію: «Це за вашу кривду, за вибори, за Каганця!»

Фразу було адресовано не повітрю, а конкретній групі селянських делегатів, що того дня так само прийшли до графа на аудієнцію й терпляче дочікувались у коридорах своєї черги. Зрозуміло, що всі чотири постріли з подальшою метушнею неабияк потрясли їх. Своїми словами Січинський апелював саме до них, саме їм він пояснював, що означає це вбивство. Ім'я

*І саме в цю годину граф Андрей зумів виголосити
заключну фразу всього життя.*

Марка Каганця, селянського активіста, вбитого жандармським багнетом під час екстремально жорсткої виборчої кампанії якісь лише два місяці тому, було як відкрита кривава рана.

Того дня Січинський вимовляв Каганцеве ім'я вже вдруге. Вперше – коли в приймальному покої графа добував з кишені револьвер: «За Каганця – Потоцький!» Згідно з його пізнішим зізнанням він до останньої миті не мав певності, чи стрілятиме. Якби граф поглянув на нього ласкавіше, якби з незрозумілих причин усміхнувся, може, й по-дурному якимось чи розгублено й беззахисно, якби його фізія не була від природи такою надуто-зверхньою, хтозна-чим усе закінчилося б.

Потоцький натомість глянув на чергового відвідувача лише так, як міг. Звісно, що він уявлення не мав про цього молодика й жодних почуттів щодо нього теж. У його недоброму погляді не було нічого особистого. Проте іншого погляду він просто не мав у своєму розпорядженні: над цим попрацювала кількасотлітня аристократична генетика. Це вона в десятках поколінь виношувала і зимну колючість невеличких очиць, і надутість щік, і претензійну зверхність постави. Тож за ті частки секунди, поки в нього летіли і влучали кулі Мирослава Січинського, він устиг лише здивуватися: що це таке, чому і як це можливо?

Граф був спадкоємцем занадто могутнього роду з усіма наслідками такої спадковості. Можна без перебільшення стверджувати, що його вбивство 12 квітня 1908 року історія готувала літ із п'ятсот.

2

Повернімося до простого календарного факту: вбивство Потоцького відбулось у святкову й останню перед «польським» Великоднем неділю. Залишаємо збоку ту дивну обставину, що

віденський намісник Галичини навіть у таке велике свято не дозволяв собі трохи відволіктися від урядування і розслабитись у колі великої (дев'ятеро дітей) родини, а продовжував перти плуга, виконуючи нелегкі обов'язки державного мужа. Інша дивина: щоб отримати в нього безпосередню аудієнцію, достатньо було дочекатися своєї черги. Доступ до тіла, зранку ще живого, було відкрито для першого-ліпшого пролетаря чи селянина з найвіддаленіших закапелків королівства.

І все ж оцінімо інше. А краще сказати – іншого, себто вбивцю. Чи не стало одним із мотивів для нього звичайне собі блюзнірство? Чи ці постріли в сам розпал пальмової неділі не мали на меті такий собі передвеликодній сюрприз від юного соціаліста? Чи не було в цьому акті цілком нищівного виклику всій тодішній моралі? Зухвалого наслідування Бакуніна, Кропоткіна та всіх інших анархо-бомбометальників? І як з любов'ю до Ніцше?

Враження великого й підкреслено свідомого блюзнірства значною мірою підсилює той факт, що Мирослав Січинський прирікав свою жертву саме на раптову (наглу) смерть. Для християнина не існує гіршої (за винятком самогубства, звичайно) версії розриву з посеїбичним світом. Якби убивця у своєму житті до того дня стріляв не тільки в тирі, то він досягнув би й цієї мети, тож граф Андрей відійшов би у вічність яким був, не сподобившись ні останньої сповіді, ні соборування, ні причастя, – на самій вершині свого, за Шекспіром, «гріхів цвітіння».

Цей нюанс, як завжди тонко, відчув інший граф та інший Андрей – митрополит східних католиків Галичини Шептицький. Страсної п'ятниці, 24 квітня, виголошуючи у Святоюрському соборі проповідь до Великодня, він засудив убивство Потоцького і – звучить як на тодішню епоху напрочуд по-сучасному – переконував громадянське суспільство активно протистояти будь-якому прояву політичного чи іншого

терору: «Публічний злочин мусить бути публічно засуджений; він мусить викликати між християнами рішучий та енергійний протест». Митрополит, щоправда, не закликав мирян вийти на багатотисячний марш солідарності під гаслом «JE SUIS POTOSKI», але в будь-якому разі намагався і розумом, і душею вплинути на їхнє доволі розбалансоване ставлення до трагедії.

Дійсність протесту показала, що вплив митрополита виявився обмеженим. Ба більше, українська преса, м'яко кажучи, не цілком поштиво наїхала на нього цілим каскадом риторичних запитань, більше схожих на їдкі звинувачення: «Де ж був львівський митрополит, коли проливалася невинна хлопська кров, коли плакали хлопські вдовиці і сироти? Чи й перед Богом графська кров дорожча від хлопської, а плач хлопських вдів і сиріт менше ціниться, ніж плач вдови і сиріт графа Потоцького, що лишив їм сотки мільонів маєтку?»

Газети відчули запах крові й залюбки п'яніли та пускалися берега. Для соціалістів не було кращої нагоди вкотре допекти церкві та її зверхникові. Радикальний політик Трильовський, жбурляючись прокльонами з трибуни Віденського парламенту, не забув тієї обставини, що Шептицький – так само граф і так само спольщеного роду. Шельмування церковного ієрарха досягло безпрецедентного рівня.

Такі вже настали часи, часи випущених на волю демонів.

3

Кілька слів про вдову, графиню Христину Потоцьку з Тишкевичів. Досить показовим щодо цієї особи став її лист до цісаря Франца-Йосифа. Листа було написано вже після повторного судового рішення щодо смертного вироку

і страти Січинського на шибениці. У листі графиня зрікається будь-якої помсти й іменем своїм та дев'ятьох осиротілих дітей просить найяснішого монарха помилувати молодого вбивцю й дарувати йому життя, а з ним і шанс на виправлення.

Два десятиріччя по тому Січинський прокоментує це так, що то було ніяке не милосердя доброї католички, а банальна політична гра. Відень мав бути життєво зацікавлений у заспокоєнні пристрастей, стабілізації та безперейного надходженні з Галичини «збіжжя і рекрутів». Страта Січинського могла спричинити чергову хвилю заворушень. Обмірковуючи вбивство графа, Січинський усвідомлював, що ледь не стовідсотково прирікає себе до найвищої міри покарання. Однак усвідомлював він і те, що на його захист неминуче виступлять неймовірно потужні чинники, і цілком знехтувати ними Відень швидше за все не зможе.

У своєму впертому героїзмі засуджений навіть звернувся до цісаря з контрпосланням, де просив не зважати на клопотання вдови і негайно виконувати судовий вирок. У Відні воліли зрозуміти це так, що засуджений уже почав ставати на шлях каяття й виправлення.

Наприкінці липня 1909 року вийшов цісарський наказ про заміну Січинському смертної кари 20-річним ув'язненням. Ризикована гра студента філософії принесла перший успіх.

4

Звідки взявся цей Мирослав? Які обставини привели на світ цю вбивчу суміш?

В очікуванні найяснішого рішення про страту або помилювання Січинський читав поезії Байрона. Що суттєво – він читав їх мовою оригіналу, заодно навчаючись її. Ніби вона знадобиться на шибениці. Ніби на тому світі, у пеклі повішених, його обов'язково спитають: how do you do Sir? В'язнична адміністрація не мала нічого проти самовдосконалення підопічних і надала йому все необхідне для такої позитивної мети: пера, папір, зошити, словники. З Байроном він опановував не тільки й не так англійську, як романтизм боротьби та революційний нігілізм. Січинський і сам був поетом – з тих, які не залишають після себе жодного рядка, зате намагаються компенсувати це самим життям, кожною своєю дією. Байрон, По, Кольридж, Теннісон, Оскар Вайльд – ось перелік його замовлень у в'язничних бібліотеках, спершу львівській, а відтак і станиславівській.

Достоевського він також читав, причому багато й так само в оригіналі. Багато років по тому, відповідаючи на запитання, скільки він знає мов, Січинський перелічив польську, німецьку, норвезьку, шведську, англійську і російську, останню «з помилками, бо не маю практики». Напередодні замаху на Потоцького, перечитуючи внадцяте «Злочин і кару», він олівцем обвів речення «Тварь ли я дрожащая или право имею». Слово «тварь» він зрозумів як «обличчя» (польською «twarz») і в очікуванні аудієнції перед приймальним покоєм графа найбільше переймався тим, щоб жоден найменший мускул його лица по-зрадницькому не сіпнувся, а тому весь час поглядав у дзеркало.

Достоевський і Ніцше були його вчителями. Література була його філософією.

Починаючи з осені 1907 року, Січинський регулярно вчав до кав'ярні «Монополь», про яку ширилися чутки, ніби

там збираються молоді декаденти. Його приваблювали найрадикальніші речі, зокрема циклічне повернення Карманського і Яцкова до теми самогубств. Не завжди маючи змогу підісти ближче, Січинський навчився слухати їхні суперечки звіддалік, читаючи по губах і рухах. Він точно вираховував час, коли в «Монополі» з'являвся Франко, і влаштовувався так, щоб виразніше чути, як той укотре знищує когось із молодих своїм безапеляційним «дурниці мелете». Проте найбільшою радістю для Січинського була хвилина, коли декаденти хором затягували свою культову пісеньку «Хоч клаптик неба». Тоді він, обхопивши руками голову, починав розгойдуватися в такт і непомітно підспівувати.

Кілька разів він бачив там самого Стефаніка, проте жодного разу не зважився підійти по автограф. 26 травня 1908 року, тобто за півтора місяця після замаху Січинського, Стефанік виступив у Віденському парламенті з промовою на захист «героїчного студента». Січинський, дізнавшись про це у в'язниці, подумав, що якби трапилося таке диво і йому вдалося б вийти на волю, то він уже точно не замнеться і не спасує, а таки підійде і подасть свій примірник «Синьої книжечки» для автографа. Він уже навіть знав, як саме попросить підписати її: «Мирославі, другові, соціалістові». Про більше він мріяти не міг, пам'ятаючи, що Стефанік пише дуже коротко.

Соціалізм Січинського до певної міри впливав із його походження. Батько героя, священик і син священика, був послом Галицького крайового сейму від націонал-консерваторів і наприкінці свого 44-річного життя приєднався до опортуністичної «Нової ери». Він помер, коли Мирославі було всього лише сім. Отже, світоглядні й політичні дискусії між батьком та сином зав'язатися радше не встигли. Проте у свідомому віці Мирослав почав зіставляти кожен свій крок із життєвою лінією

батька, принципово намагаючись чинити саме так, як той не вчинив би нізащо. Його відверто дратувала власна попівська генеалогія, тож він де міг підкреслював свій нігілізм і залюбки повторював тезу італійського анархіста Андреа Кости: «Насильство неминуче для того, щоб оголити проблему, а старий ідеал замінити новим». Старим ідеалом жив батько, новим син.

Застреленому Потоцькому було 47 років, його вбивці – 21. Маркові Каганцю, за чие знищення начебто заплатив життям Потоцький, – 27.

Свій вчинок Мирослав Січинський подумки вписував до уявного каталогу терористичних актів, що його називав «усе-світньою революцією молодих».

5

«Насильство неминуче» – дзвінка і сильна фраза. Вона здатна захоплювати і диктувати. Надто ж коли зовсім поруч зі словом «насильство» з'являється «ідеал», до того ж «новий».

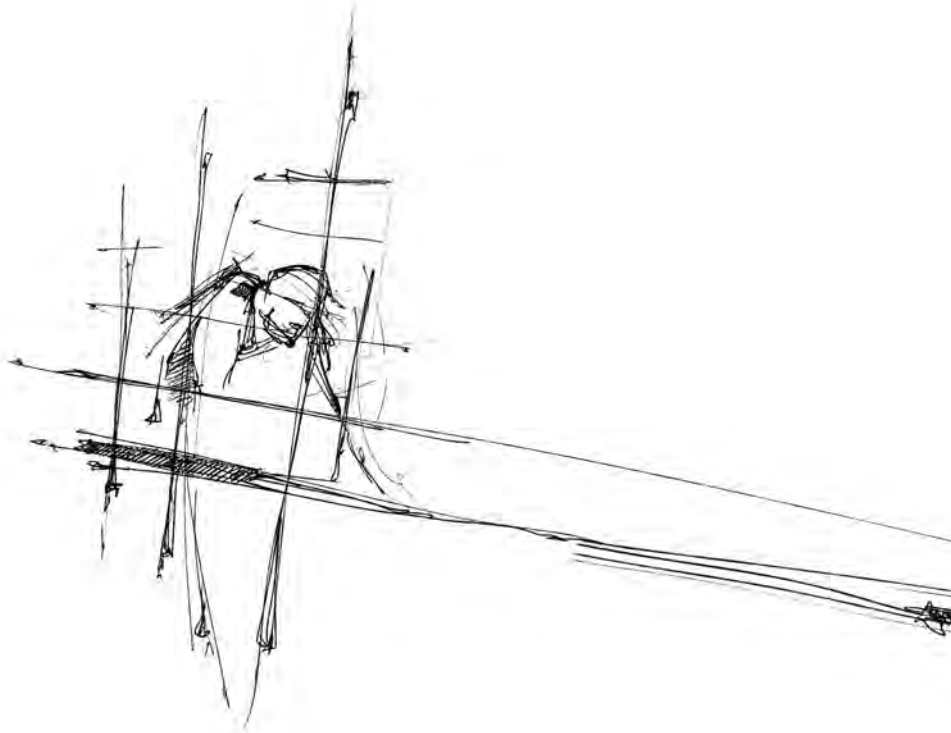
Мирослав Січинський став цим новим ідеалом ледь не всього галицького українства, першим національним героєм, визнаним блискавично і ще за життя. У квітні 1908 року з'являються перші прояви героїчного культу. В українських родинах новонароджених хлопчиків починають масово називати Мирославами. Заможніші громадяни міст і містечок замовляють художникам його портрети. У місцях великого скупчення людей (торговиці, ринки, місця паломництв, церкви, цукерні, біржі, цирки, стадіони) поширюються невеличкі, завбільшки з дитячу долоню, олеографічні «іконки» з «нашим Мирославом». Анонімні творці несуть у народ героїчні пісні й балади,

зокрема 28-куплетну «Револьвері мій солодкий». Інший Січинський, композитор зі Станиславова і далекий родич героя, присвячує йому цикл романсів, а незадовго перед власною смертю у травні 1909-го – кантату «Лічу в неволі дні і ночі».

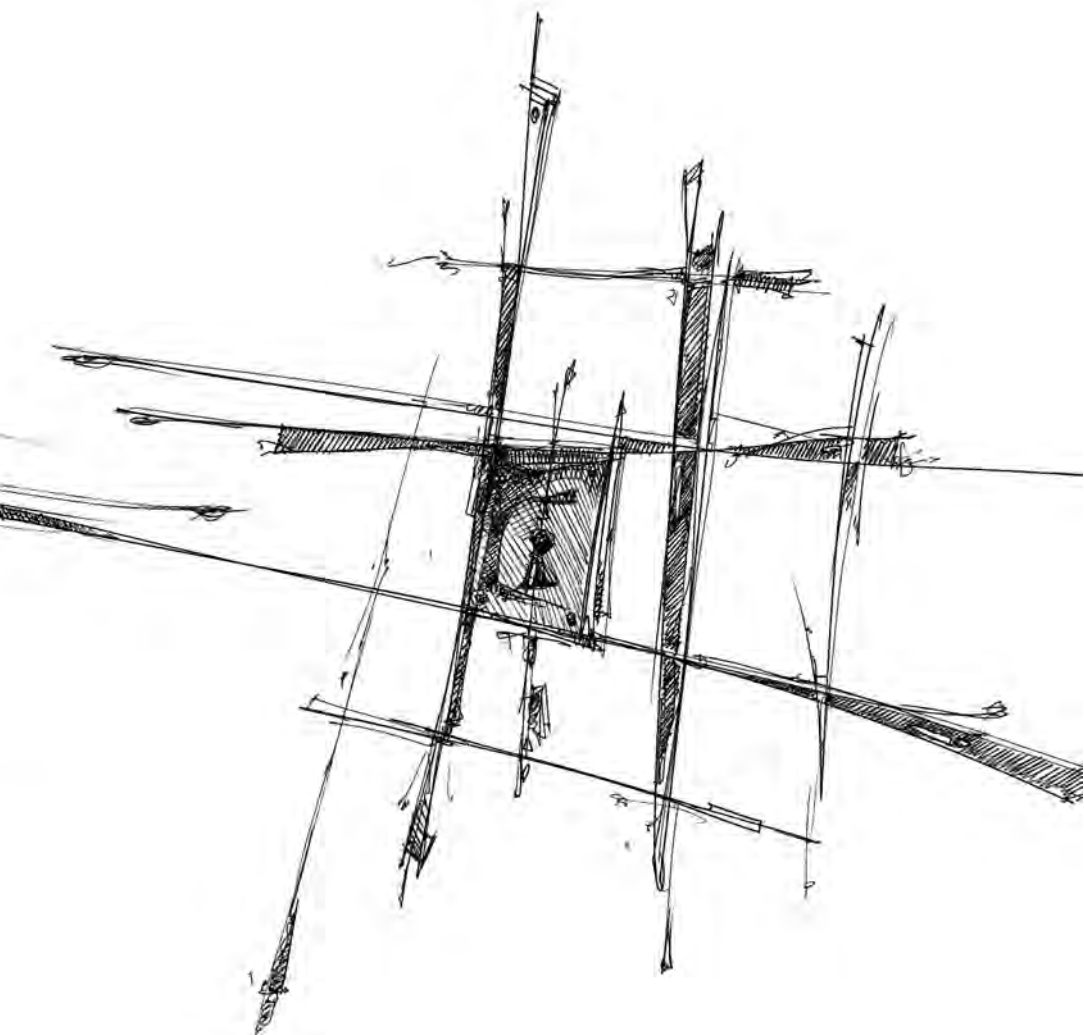
Проте найгідніше подиву – це повсюдні співчуття і навіть підтримка з боку поліціантів та всіх інших сторожів порядку. З перших митей свого затримання Січинський відчуває їхню ненастанну і часом трохи незграбну турботу. Вже у поліційному екіпажі, дорогою з місця скоєння злочину до відділка, один із конвоїрів настійливо радить Січинському вдавати божевільного: «Щоб вас, пане, задарма не засудили». Інший тим часом намагається почастивати студента шоколадом, бо це, мовляв, «знімає стрес».

Тюремна охорона – як у львівській, так і згодом у станиславівській в'язниці – завжди, щойно його забачивши, віддає йому честь, та ще й так запопадливо, ніби він якийсь високий пенітенціарний інспектор. Не минає трьох днів, відколи Січинського доправлено до другої з в'язниць, як один із місцевих наглядачів навіть не впівголоса каже: «Звідси ще ніхто не втік, але вам ми допоможемо. Майте лиш терпіння. Можливо, доведеться з рік або й зо п'ять почекаати». Чекаати довелося не рік, але й не п'ять.

До речі, переведення особливо небезпечного державного злочинця зі Львова до Станиславова було зумовлено скасуванням смертного вироку й заміною його на 20-річне ув'язнення. Станиславівська тюрма «Діброва», здана до експлуатації щойно якусь чверть сторіччя тому, вважалася чи не найдосконалішою в усій монархії, а її наглядачі залюбки повторювали, що «швидше сонце зійде на заході, ніж хтось із неї втече». З іншого боку, не оминімо увагою ту обставину, що захисники й родина Січинського протягом усього процесу активно

Звідси ще ніхто не втік, але вам ми допоможемо. Майте лиш терпіння.

клопоталися про переведення в'язня саме до Станиславова. Є підстави припускати, що вже тоді й почали планувати його втечу.

Тож не дивно, що при вступному огляді, реєструючи новоприбулого для словесного портрета, станиславівський в'язничний рисописар, схожий на святого Миколая церковний дяк, цілком свідомо нотує інший, ніж насправді, колір очей, а також вигадує, наче в Січинського «кілька пломбованих золотом кутніх зубів». Натомість в'язничний цирульник, сам також в'язень, підстригаючи Січинського, нашіптує, що саме він буде його зв'язковим і переказуватиме йому новини ззовні, через що бажано підстригатися й голитись якомога частіше. Саме він, цирульник, одного разу повідомив Січинського про революцію в Китаї й додав: «У Китаї скинули імператрицю. Світ валиться. Пора виходити, пане Січинський».

Коли за два роки, восени 1911-го, тюремні сторожі, немов розступаючись на його шляху, просто-таки демонстративно випустять Січинського на волю, польська преса сколихнеться обуренням: «Дирекція карного закладу стосувала всі можливі засоби з максимальною ретельністю, та все ж не змогла піти на заміну в'язничного персоналу, що виявився аж таким прихильним до злочинця». Й уточнювала: «Серед станиславівських наглядачів українці становлять 60 відсотків».

6

Сприяння і, зрештою, безпосередня участь тюремників у втечі Мирослава Січинського є, мабуть, найвищим проявом того захоплення та всенародної любові, що зусібч огорнули юного вбивцю. Сонце зійшло на заході.

Попри восьмиметровий заввишки мур, попри залізні ґрати і броньовані двері, попри сліпі замки, що блокували виходи в головний коридор з бічних, Січинський, зодягнутий у форму наглядача та з накладними вусами, супроводжуваний парою наглядачів-спільників, щасливо покинув територію в'язниці в ніч на 11 листопада. Одинадцятого дня одинадцятого місяця одинадцятого року – дата, як і належиться при таких okazіях, підбиралася не без гумору.

Дату визначали лідери таємного комітету визволення героя – близький друг Мирослава, на чотири роки старший за нього Микола Цеглинський і молодий офіцер Дмитро Вітовський. Це вони зустріли щойно випровадженого з в'язниці втікача посеред нічної алеї в парку імені Цісареві Єлизавети. Це вони супроводили його до таємного помешкання на Казимирівській. Про першого мова ще зайде, а другий – у недалекому майбутньому полковник, командувач армією та військовий міністр Республіки – надто довгих екскурсів не потребує. Нам залишається вже тут і тепер схилити голову при згадці про катастрофу літака, що ним улітку 1919-го він повертатиметься з офіційних перемовин у Парижі. Його безжально понівечене тіло буде знайдено недалеко від місця катастрофи десь на південно-західних пагорбах Верхньої Силезії. Останніми його словами, згідно з бортовим самописцем, будуть: «Не пора, не пора, не пора», – і невідомо, чи в цьому разі йтиметься про цитату.

7

Січинський завжди розповідав, що, крім столярної справи, навчився у Станиславівській в'язниці двох речей: міцно,

а часом і непробудно спати при електричному світлі (його в камерах не вимикали ніколи) і з будь-якої відстані чути кроки наглядача. Останнє вимагало цілком виняткової чуйності, позаяк наглядачі в «Діброві» зобов'язані були взувати спеціальні повстяні капці – якраз для того, щоб в'язні не могли вловити вухом, як вони наближаються.

Покидаючи в ніч утечі свою камеру, Січинський залишив у ліжку двійника, себто так звану ляльку, виліплена з тюремної одежі, старих газет і столярної стружки та клею. Спеціальна експертна комісія невдовзі визнає ляльку Січинського експонатом, гідним зберігання в Центральному цісарсько-королівському музеї в'язнично-каторжної історії. Відразу ж після краху монархії музей було розформовано, а згадана лялька ще протягом кількох десятиліть виринала на всіляких світових аукціонах ужитково-декоративного мистецтва, де за неї заломлювали щоразу запаморочливішу ціну, аж доки вона не зникла остаточно й безслідно десь у лабіринтах таємних місій Третього Райху напередодні Другої війни.

8

Комітет визволення Січинського налічував не менш як півсотні підпільних діячів. Це була незле розгалужена елітарна структура, окремі представники якої розташовувалися десь на підступах до закордонних урядів. Після бездоганно виконаного пункту першого (втеча з тюрми) комітет перейшов до нового завдання – евакуації втікача за межі Габсбурзької держави. Спочатку було розглянуто два географічно найближчі варіанти, Росію та Румунію. Втім перша ніяк не могла розглядатися всерйоз: шукати в Росії політичного притулку може хіба що

ідіот. Станом на 1911 рік ситуація виглядала не надто привабливіше за нинішню.

Щодо Румунії, то з певного моменту про неї почали говорити винятково як про перехідну й тимчасову зону. Остаточним пунктом призначення було визначено Північноамериканські Сполучені Штати – заокеанську територію, що, всіяко підтримуючи демократичні перетворення у країнах Старого Світу, вже встигла прихистити з десяток уславлених центральноєвропейських терористів.

Таємна подорож за океан слушно не здавалася комітетові справою простою. Надто ж у ситуації, коли всі поліцейні підрозділи Габсбургії потроїли пильність, діставши орієнтування на розшук Січинського. З огляду на це було дотепно вирішено діяти протилежно до їхніх очікувань і протягом тривалішого часу притримувати втікача в надійному місці, до жодного кордону навіть не наближаючись. Котроїсь ночі відповідно перебраного й загримованого Мирослава з конспіративного помешкання у Станиславові було селянським возом доправлено до певного села над Дністром, де ним заопікувала-ся надійна патріотична родина.

Тим часом комітет провернув блискучу операцію «Vagabundo», розіславши в різних напрямках ближче до кордонів імперії добрий десяток фальшивих Січинських – спеціально дібраних волонтерів у віці героя, з кольором очей та пломбованими золотом кутніми зубами, занотованими в офіційному рисописі зі Станиславівської в'язниці. Більшість із них для підсилення враження мала на собі червоно-чорні вишиванки, що їх ніби ненавмисне всіяко демонструвала з-під пелерин та кожухів. Деякі звертали на себе увагу тим, що гучно і різко висловлювали небажання розмовляти польською або намагалися позичати в касах громадської опіки велетенські грошові

суми. Зрозуміло, що до поліційних відділків умить полетіли депеші, рапорти й доноси про «щойно баченого там і тут терориста Січинського». Протягом одного й того самого дня такі вісті встигали надійти не тільки з Підволочиська, Чернівців і трансильванського Германштадта, але й із богемської Карвіни чи так само з Теплітца, Брегенца, Лайбаха та навіть хорватської Рагузи, від якої рукою подати до нинішнього кордону з Монтенегро.

Завданням фальшивих Січинських було не тільки звертати на себе увагу, але і своєчасно зникнути, лишивши враження, ніби вони рушили в бік кордону і, найімовірніше, перетнули його. Зрештою, ті з них, що їх де-не-де таки було затримано, фактично не ризикували нічим: у кожного була своя доволі вірогідна легенда, а після остаточного з'ясування особи кожного з них було випущено з арешту.

9

Свою довгу, тривалість понад три роки, подорож до Америки справжній Січинський розпочав щойно кількома тижнями пізніше, коли все навколо більш або менш уляглося. Його доволі химерний маршрут проліг через Снятин на Чернівці, де він, за його словами, тричі змінював помешкання і де його таємно провідувала сестра, дружина парламентського посла Левицького, що спеціально приїздила з Відня. До Бухареста, а звідти до Бреслау в Німеччині Січинський потрапив у супроводі й під опікою таємничого бучацького єврея-соціаліста. Жодне джерело не вказує його імені, тож не слід відкидати версії, що його насправді вигадано. Січинський розповідав, що його єврейський компаньйон на поліг на черговому маскуванні: запустивши бороду, в чорному лапсердаку, капелюсі й окулярах він мало чим

різнився від свого супутника. Залізничний шлях зі столиці Румунії до Німеччини не міг пролягти інакше, як через ту ж таки Австро-Угорщину. Навіщо злочинцеві повертатися до країни, в якій його розшукують і з якої він, здавалось би, щасливо втік, навіть якщо йдеться лише про транзит? Чи не безпечніше було сісти на корабель у румунській Констанці й через Константинополь вийти в Середземномор'я, а звідти (скажімо, з Генуї) вирушити відразу до Америки? Відповідей на ці запитання я не маю, а тих, кому їх можна було би поставити, давно вже немає серед нас.

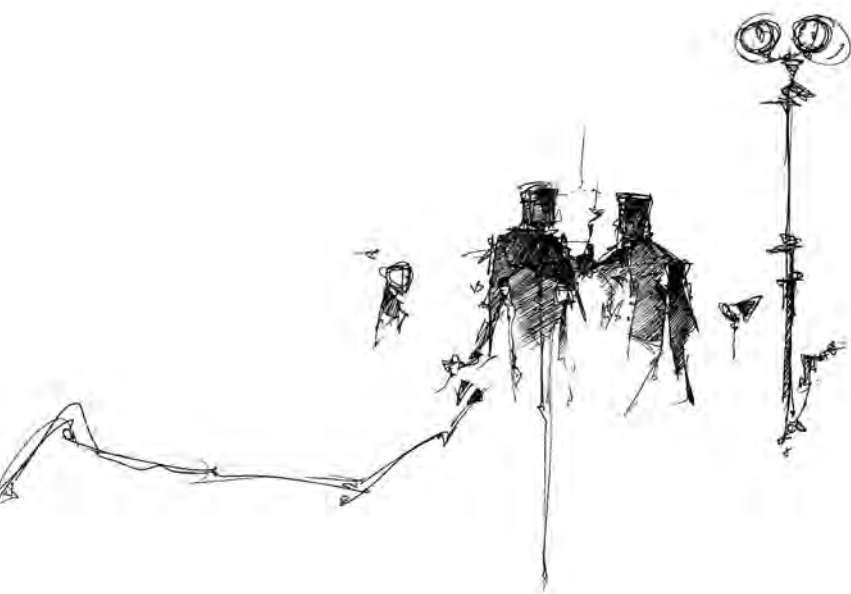
Січинському вірити важко, але які в нас варіанти? Нам залишається приймати його версію тієї кількарічної мандрівки: Бреслау, Берлін, Штеттін, корабель до Норвегії, Берген, переїзд до Швеції. 1914 року починається Велика війна – і що Січинський? Маскуючись під шведського журналіста, він прибуває до Відня! Невже розраховує, що в охопленій воєнними клопотами монархії про нього вже геть забули? У Відні «шведський журналіст» нібито багато спілкується з майбутнім засновником Австрійської республіки Віктором Адлером і навіть розкриває перед ним свою таємницю: «Я – той самий Січинський». Адлер не хоче вірити, але врешті дається переконати. У нього, зрештою, на ту мить інші пріоритети: він усіма силами намагається звільнити з віденського арешту якогось росіянина, що його звати, здається, Ленін.

Зі своїм чудодійно-нейтральним шведським паспортом Січинський ще деякий час виринає в Берліні, Празі, Парижі, знову і знов у Відні. Він зустрічає й зачаровує кількох майбутніх прем'єрів та міністрів і засновує дві-три міжнародні мережі. Всі вони, як можна припускати, діють до сьогодні.

Щойно навесні 1915 року кораблем зі Швеції Січинський прибуває до міграційно-карантинного закладу на острові Елліс

Свою подорож до Америки Січинський розпочав, коли все навколо більш або менш уляглося. Його доволі химерний маршрут проліг через Снятин на Чернівці.

у Нью-Йорку. Заповнивши необхідні папери, він в окремому додатку, користуючись при цьому дещо незвичними для пересічного американця романтично-піднесеними мовними засобами ранньовікторіанської Британії, детально викладає свою історію. Не замовчує і ключового епізоду з убивством Андрея Потоцького, наголошуючи проте на його стовідсотково політичному та ідейному характері. Урядник міграційної служби ознайомлюється з додатком і вирішує у в'їзді відмовити: «Все, що ви пишете, може бути правдою. Але таких людей нам не треба – убивць нам і своїх вистачає». Саме в цю мить, як із-під землі нависнувши над письмовим столом урядника, з'являється його бос. За версією Січинського – а інших не існує – бос є сином німецького революціонера 1848 року. Революційна кров виявляє себе блискавичним і таким же революційним рішенням – «Admit»¹.

Мирославі Січинському йшов 28-й рік, і жити йому залишалося неповних 64. Але більше нічого вартісного в цьому такому ще довгому житті не трапилося.

10

Один із недописаних сюжетів цього життя – наречена. І справді, в історії Січинського досі не з'являлося більш-менш гідного місця для хоча б однієї дами. Тепер її черга.

Сюжет із нею недописаний, бо останні за часом згадки про Ганку Поліківну, маніпулянтку української кредитової каси з Калуша, стосуються ще Мирославової втечі. Після цього дівчина ніби перестає існувати й розчиняється в невідомих шарах

¹ Впустити (англ.).

XX сторіччя. Зокрема й сам герой більше ніде й ніколи про неї не згадує. Звідки це раптове збайдужіння? Снувати плани втечі за кордон, можливо, довічної, й жодного разу ані словом не прохопитися про долю коханої? Покинути її просто так – без жалю й озирання?

Це тим дивніше, що Ганка (чиє дівоче прізвище Полік у ті часи передавалось як Поліківна) безперечно була особою незвичайною. Років їй було 19–20, і як свідчать деякі джерела, вона «справляла враження російської студентки». Як це розуміти, чорт забирай? Що такого особливого мали в собі саме російські студентки, чим могли вони аж так різнитися від студенток польських, німецьких, англійських чи італійських?

У тих-таки джерелах натрапляємо на певні уточнення: «Вона була цілком оригінальною дівчиною, вела себе досить визивно. Носила чоловічий капелюх». Деякі інші джерела додають, що Ганку переважно бачили на перефарбованому військовому ровері марки «Кондор». Що не тільки капелюх у неї був чоловічий. Що цигарки вона курила з перероблених на мундштуки пістолетних гільз. І що це навіювало думку про постійну присутність у межах її досяжності й самого пістолета.

Ці деталі вказують не так на «російську студентку», як на «солдата революції». Ще й це прекрасне слово «маніпулянтка» з його далеко не єдиним значенням!

Поліція арештувала Ганку невдовзі після втечі Січинського з в'язниці. Підставою для затримання слугувало чиєсь непідтвержене свідчення, начебто якась жінка на дуже деренчливому військовому ровері їздила туди-сюди вулицею Липовою в переддень утечі. (Вулиця Липова переходила в головну паркову алею, звідки до в'язниці лічені хвилини.) Під час допиту Поліківна підтвердила опінію про своє «визивне» поведження і відмовилася не тільки відповідати польською, але й розуміти

її. Допит провели німецькою та українською мовами. Нічого нового не дізнавшись і ні на чому її не піймавши, слідчі були змушені відпустити Ганку протягом наступного дня.

У житті Січинського Поліківна з'явилася вже після того, як його засудили до смертної кари. Їхні заручини відбулись у в'язниці. Стати нареченою смертника – дуже екзотичне рішення. Супроводити коханого на його останньому шляху до шибениці – дуже особлива місія. Офіційний статус нареченої прирівняв дівчину до найближчої родини ув'язненого. Це дозволяло їй навідувати Мирослава не менш як шість разів на рік.

З усього цього випливає здогад, що насправді йшлося не про кохання, не про любовний захват юної ідеалістки національним героєм. Ні, то було щось інше: таємне завдання організації, замаскована під наречену революційна подруга, співучасниця змови. Завдання було успішно виконано, Січинського визволено, дальшої гри в закоханих не вимагалось. І тому – жодного розпачу від прощання. Та й жодного прощання загалом.

11

Чи Мирослав Січинський міг узагалі кохати? Чи ця потреба жертвувати ворогом і собою спиралася лише на велику ненависть, а чи й на таку ж велику її протилежність?

Суттєве і цілком несподіване свідчення його душевних борсань міститься у п'ятому, написаному в ув'язненні, листі до Михайла Грушевського. З останнім його міг познайомити кузен Володимир Темницький, на той час партійний лідер соціал-демократів. Особисте перетинання Січинського з усілякими видатними діячами тієї доби є взагалі чимось надзвичайним і досить промовистим.

Свої листи майбутньому Голові Центральної Ради Січинський писав упродовж семи-восьми років і з різних приводів, але переважно з услякими проханнями. Дослідникам відомо лише сім таких листів. Але саме у п'ятому міститься щось більше, ніж тільки прохання.

Якщо хаотичну, не завжди виразно сформульовану і, як на теперішні часи, доволі застарілу мову Січинського перефразувати на зрозуміліший для нас лад, то в листі можна прочитати таке: «Ви вже звернули увагу, Високоповажаний Пане Професоре, на те, що останнім часом серед нашої молоді почастишали самогубства, лише протягом останніх осені й зими таких випадків трапилося п'ять, а весна мала принести цілу серію дальших. Одним з недавніх самогубців став і мій рідний брат Мстислав Січинський. За півроку після його смерті хотів застрелитися мій приятель, **що його я люблю більше, ніж самого себе** (*тут і далі підкр. моє. – Ю. А.*), Микола Цеглинський. Ви, Пане Професоре, знаєте, що таке мати найдорожчого приятеля, тож не здивуєтеся, коли я скажу, що поклявся відібрати собі життя ще того ж дня, що й Микола. Хоч моє життя складалося цілком непогано, і горя жодного я досі не зазнав, та й братова смерть не вразила мене так глибоко, щоб я прагнув відмовитися від вродженої оптимістичної візії. **Проте без Миколи я жити не зміг би**, і якби він таки справді заквапився на той світ, то я стояв наступним у черзі, а після мене, мабуть, і ще кілька друзів **нашого кола**. Щодо себе я був упевнений, щодо В., Н. і Т. я міг про таке здогадуватися й **дуже за них боявся**. Про жодного з них ніхто не міг би сказати, що він помер через політичні цькування. Зате про нас із Миколою міг би (наша боротьба за виборчу реформу). І коли я отак уже ступив однією ногою на інший, затемнений бік світу, передчуваючи до того ж, як стану прикладом для наслідування в усьому нашому поколінні, в мені з новою силою ожила давня ідея про вбивство

графу Потоцького. Я виношував її протягом двох років – як і розповідав про це на процесі. Але що я на ньому не розповів – це що **останньою причиною для мене стала не смерть Каганця, а перспектива самогубства мого дорогого друга.** Я про це не сказав ні адвокатам, ні суддям, бо не хотів і не хочу применшувати об'єктивні причини замаху суб'єктивними».

Далі з листа випливає, що збереження в таємниці особистих мотивів його злочину для автора понад усе: «Навіщо комусь знати, що смертю великого ворога я намагався врятувати життя друга? Супротивник використав би це як зброю і вдав би, що історичних (*sic!* – Ю. А.) і політичних причин не було зовсім. **Тому я дуже прошу: спаліть цього листа.**»

Але звернімо принагідно увагу: попри таку сувору таємність, Січинський усе ж іде на крайній ризик і, хоч листа може бути перехоплено й перлюстровано, нелегально, через своїх людей у в'язниці, таки наважується відіслати його Грушевському. З усього випливає, що втрати друга він боїться значно більше, ніж самовикриття.

Ще нижче Січинський викладає суть свого задуму – через убивство намісника потрапити до в'язниці й так відволікти друга від суїцидальних намірів, мобілізувавши його натомість на підпільну роботу щодо його, Січинського, визволення. При цьому слід було обов'язково уникнути смертного вироку. В той же час його не можна було уникати, вдаючи, наприклад, психічно хворого, бо це демотивувало б Цеглинського і загалом знівелювало б «історичні й політичні причини».

У листі про це мовиться так: «Допоможіть мені врятувати друга. Йому знову загрожує самогубство. Я вже не маю щодо цього певності й можу навіть сподіватися, що він уже не прагне цього переважно заради мене. І все ж існує побоювання, що неврастенія переможе нашу близькість. Якби це трапилось,

я вже не став би йти на той світ слідом за ним. Таку дію могли б витлумачити як моє каяття, а я ніколи в тому вбивстві не покаюся. Але без нього моя неволя буде мені гіркою, а свобода пустою й безбарвною. Зрештою він і сам по собі багато чого вартий, шкода, щоб такий загинув. Не гнівайтесь на нього за те, що **не вилікувався замахом 12 квітня і, замість рятувати мене з тюрми, повертається до своїх весняних намірів.** Він дуже бідний і хворий, але саме тепер зібрався визволяти мене».

Метою листа, що його Грушевський усе-таки не спалив (як історик, він, мабуть, принципово не палив жодних паперів), було, як бачимо, виблагати хоч якусь допомогу любому другові: «Чи будете в силі, Пане Професоре, підшукати для нього таке літературне заняття, завдяки якому він міг би вижити? Він зовсім розсварився з батьками й не має ні шеляга за душею. Не дайте йому вмерти».

Чи справді Грушевський доклав руку до витягання хворого бідолахи з боргової та екзистенційної ями – невідомо. Існують підстави сподіватися, що так. У будь-якому разі друг, про якого так настійливо благав Мирослав Січинський, ні того самого, ані одного з наступних років не помер. Ба більше, він поступово видряпався з депресії та нужди, став на ноги, почав жити, працювати, під час війни прагматично виїхав до Женеви, а звідти до Америки. Там нарешті й відбулася зустріч, про яку обидва могли тільки снити протягом довжелезних восьми років.

Америка – це там, де збуваються сни.

12

Отже, Цеглинський. Микола Цеглинський, син літератора та редактора «Зорі» Григорія Цеглинського, сам теж літератор,

Допоможіть мені врятувати друга.

соціаліст і довершений іпохондрик. Микола Цеглинський – ось ім'я справжньої причини, через яку 12 квітня 1908 року невідомий досі відчайдух цілих чотири рази вистрілює в головного урядника всієї Галичини. Цілих чотири рази, хоч вистачило б і перших двох. Потім граф Потоцький умирає приблизно з годину.

16 березня 1979 року його вбивця Мирослав Січинський, 92-річний пожилець будинку перестарілих у Вестленді неподалік Детройта, вмирає трохи довше. Медичний персонал закладу вже й не надто бореться за життя тепер як ніколи самотнього стариганя, що час від часу повторює незрозумілою мовою незрозумілу фразу: «Миколо, Миколо, мій коханий ангеле». Ні, вони до останньої хвилини виконують усе як належить. Але чуда не станеться – і вони це знають. От у цьому й річ.

Січинському це врешті набридає, і він, уже від'єднаний, підводиться з ліжка. Він знову в одязі наглядача і з накладними вусами – точнісінько, як тієї ночі. Мабуть, так буває завжди, коли вдається вирватись. Йому вже навіть подобається цей колихкий, немов по канату, вихід з в'язниці назовні, коли виявляється, що повітря є сукупністю невидимих і гойдливих драбин, яким наразі не видно кінця десь угорі над великим озером Мічиган. Одна драбина переходить у другу, щабель за щаблем: «Зараз, Миколо, зараз. Май ще трохи терпіння».

Це сходження, хоч і здавалося безкінечним, усе ж одного разу закінчиться. І як же здивується новопреставлений товариш і брат усіх людей Мирослав, побачивши на підступах – до чого? – той велетенський, залитий світлом приймальний покій, а в ньому вже несила буде очам розібрати ні сліпучих облич, ні постатей. Тільки голос, м'ясистий, рівний і ніби вчора чутий, ніби вчора прошитий аж чотирма кулями, гучно віддасть розпорядження далі за інстанціями: «Телеграфуйте до цесаря – він уже тут!»

Тільки от Цісар цього разу зовсім не той, що минулого.

Розділ шостий
ЮЛІУС, або ТЕМНЕ ІНДИГО

1

Це про нього, про Юліуса Гродта, читаємо у «Фізіономічних фрагментах»¹ великого Лафатера (1775): «Що за нелюцький нилюд! Що за потвір! Оден у своїм роді такий! Втілений Сатан! Убійник без милосердя і стриму! Набухлий злостію, як упир кровию, мовчан і тихоня!» І кількома рядками нижче: «У злодіяннях без необхідности чи потреби ни знав той бахур (Юліус Гродт. – Ю. А.) жадної міри, мордував діви, жінки, рідну матір і діти; скупердяй, котрого жаден мораліст не витлумаче, жаден комидіант не представит, жаден піїт не опишет: такий, що і в остатних днинах свого життя зі скупости лиш воду пив, а не вино».

¹ Повний титул: Johann Caspar Lavater. Physiognomische Fragmente zur Beförderung der Menschenkenntniß und Menschenliebe (Фізіономічні фрагменти для поліпшення знань і заохочення людинолюбства).

Остання деталь залишається дещо незрозумілою. Можливо, Лафатер має на увазі те, що за кілька днів перед публічною стратою в'язничне керівництво розпорядилося давати Гродтові вино, від якого той відмовлявся? Але до чого тут скупість?

Як усі видатні письменники і вчені свого часу, Лафатер, пишучи про Гродта, не цурається ні смішних перебільшень, ні дешевих красивостей: «Він промишляв тільки у п'ятьмах ночі; затворивши наглухо віконниці, в домі своєму полудень заміняв ув опівніч; замикав дім на всі ключі єго, на всі замки й засуви запирав ся. Той дім – ацьке пекло крадуна та вбивця; сам-оден у нім замуруваний, розпихав убивец по майглубших коморах, по майвушчих шпарах і дирах свої ті накраджені нарабовані добра, а тогди с кожного закапелка опівночи їх видобував і передивляв ся любовно, щойно сумління йому остатні марні знаки насилало, відбираючи сон. Кровию невинности окроплений, танцював зо сьміхом на дню висіля жінки, котру по тім смиртельно забив над могилою, шо єї сама для себи копати мусіла, бо так він їй приказав. Завше готов до сповнния чорнійших очікувань, він сьміяв ся над злими своїми ділами, почerez які й мусів був мерзотне своє житя зкінчити на колесі».

Значення Юліуса Гродта для фізіономічної теорії Лафатера таке вагоме, що дослідник – заради самого тільки побачення з на той час уже ув'язненим і майже засудженим до страти монстром – долає неабияку відстань із Цюріха до Львова. При цьому в одному з менш відомих листів до Гете Лафатер тішиться, що тепер не може не скористатися нагодою, що її люб'язно надала сама європейська історія, й таки обов'язково вибереться на «далекі терени, де панували до нидавна ще дикуси-сармати, а нині почав ся час просвічиних і прихильних наукам та прогресові монархів». Під монархами він має на

увазі, звичайно ж, Габсбургів, і завдяки цій деталі, на яку біографи переважно чомусь не звертають уваги, можна цілком сміливо стверджувати, що свою виправу на зустріч із *упирем* Лафатер здійснив не раніше 1772-го, коли Галичину приєднано до Австрії дещо навіть усупереч волі та бажанню останньої.

У Львові швейцарського мандрівника чекала несподіванка, що межувала з розчаруванням. Інформуючи про Гродтову справу, європейські газети, якими керувався Лафатер, припустилися багатьох неточностей. Зрештою, на Заході завжди було зле зі знанням східноєвропейських реалій. Тож і цього разу газети помилково писали про те, що ув'язненого вбивцю тримають у підземеллі львівського жіночого монастиря Святої Бригіди. Насправді в'язницею Бригідки стануть щойно через дюжину років, уже за часів цісаря Йосифа Другого.

Не знайшовши жодного Гродтового сліду ні у згаданому монастирі, ні в його околицях, а також двічі спікшися на хибних підказках усіляких доброзичливців щодо Свірзького замку та П'ятничанської вежі, Лафатер мусив шукати протекції в середовищі місцевих сановників, самих іще не надто обізнаних на новій для них місцевості, і врешті пробився до самого губернатора Пергена. Той «в ім'я спираючої науки і штуки» не без деякої – радше ритуальної – тяганини видав йому дозвіл на відвідини засудженого Гродта в місці його сталого тримання під вартою, себто в легендарному Виправно-каральному закладі № 40 (так звана Сороківка) міста Другобіча.

На третій день подорожі зі Львова нестерпно тряским екіпажем по вщент розбитих дорогах Лафатер, занотувавши принагідно, що «шлях сих занепалих країв до Європи може потривати ще довго – можливо, й ціле покоління; ну та

Габсбурги впорають ся!», нарешті досягає згаданого міста, але, за його власними словами, при наближенні до тюремного закладу потрапляє в такий туман, що «ни мало ся змоги їхати ні йти». Цей момент виглядає зайвим і не має жодного стосунку до описаної далі розмови дослідника зі злочинцем у спеціальному карцері Сороківки. А проте уважному читачеві ніяк не вдається позбутися враження, що туману в Лафатеровій розповіді робиться дедалі більше, а допитливого і строгого науковця щоразу нахабніше репрезентує безвідповідальний фантаст.

Лафатер потребує якомога наочніших доказів для своєї фізіономічної теорії, тож «убивец і вомпир» Юліус Гродт стає для нього ледь не центральним екземпляром, а зовнішні риси, які Лафатер приписує його обличчю, набувають фантазмагоричної карикатурності.

Тож коли на Великдень 1775 року виходить друком перший том «Фізіономічних фрагментів» (винятково розкішне й дороге, а як на тодішні друкарські можливості просто безпрецедентне видання in quarto з безліччю гравюр на міді), один із перших поціновувачів не без іронії нотує: «Се книга, яких у моїй прахтиці ще не бувало. Що за рисунки там зібрано! що за фізії! пикаті і дрібні! доброчестні й нечестиві! злі й солодкі! криві, скарлючені і т. ін.! і стільки шнобелів, носів та ротів, шо собі в загалі не на лицах сидять, а лиш виснуть вільно у воздусі! [...] Настілько я втямив, пан Лафатер бачить люцьку голову, а надто твар її, як дошку, по якій Природа виписала натуральною мовою: осьде квартирує високий ум! осьде патентований йолоп! отут невтішна душа! а тут-о пііт! а тут кримінальник і різун! а сей цирульник тне горла бритвой! а се юрист! а се рецензент! а то великий державец! ну а от сей – синя борода, не інакш!»

Попередня фраза не залишає сумнівів у тому, що іронічному рецензентові йдеться про Юліуса Гродта. Саме його на той час повсюди в Європі вже називають Синьою Бородою Другим або Синьою Бородою з Другобіча (La Barbe Bleue de Druhobitch).

За своїм народженням і ранішим життєвим шляхом Юліус Гродт однак другобічанином не був. Сказати з певністю, звідки саме прибився він до міста десь у середині 1760-х, неможливо. Достеменно відомо, що він прийшов з війни, історикам званої передусім як Семирічна, хоч саме вона з усією слушністю могла б називатися Першою світовою. Її театрами стала не тільки Європа, але й Північ Америки, Кариби і вся Атлантика. Де саме за сім воєнних років устиг повоювати Юліус Гродт, не знає ніхто. Окремі джерела не цілком обґрунтовано визначають його «учасником боїв у Саксонії та Богемії».

Прізвище Гродт насправді є неповною версією його справжнього прізвища Геродт. Полякам у ньому вчувався Ірод (Herod): цим фонетичним трюком дуже спекулюватиме згодом під час судової розправи сторона звинувачення. Кажуть утім, що Геродт – так само неповна форма, і насправді його прізвище мало звучати як Руттгеродт чи Рютгеродт (нім. Ruethgerodt). Крім того, Юліус було не першим, а другим його іменем. Першим було Гайнріх або ж Гайнц, але у Другобічі ніхто так до нього не звертався. Там його із самого початку прозвали Швабом. Це однак не могло протривати довго, бо таке прізвисько пасувало надто багатьом, і швабами в тій місцевості прозивали фактично всіх понімечених.

Шваба Гродта у Другобічі тримали переважно на віддалі. Не кажучи про те, що не бачено його жодного разу ні в церкві, ні в костелі чи кірсі, ні навіть у синагозі, його взагалі завжди

і всюди сторонились. І не тільки тому, що прийшлий (чи, як тут казали, пришляк), але і з огляду на дуже особливу апаріцію. Щоб не вдаватися до зайвих описів, зауважу лише, що в пошуках найпереконливіших підтверджень своєї фізіономічної теорії Лафатер недаремно їхатиме до нього аж із Цюриха. Обличчя Юліуса Гродта здавалося зшитим зі шматків десятка інших облич. Жодне товариство не запросило б такого дивака до свого кола.

Юліус Гродт і сам волів існувати цілком зосібна. Війна з її вивернутими тельбухами та відірваними кінцівками, всі сім її вивернутих і відірваних років, зробила з нього психопата, що – іноді так здавалося – з останніх сил утримує при собі ці звиклі до вбивства і руйнування руки. Але війна так само зробила з нього середнього штибу власника. Не без гордині відкинувши пропозицію від мандрівного цирку «Вагабундо» приєднатися до їхньої трупи в ролі *Monstrum Immanis*, Юліус Гродт вирішив покладатися тільки на себе самого. Грошей, привезених з війни, з усіх її розпанаханих животів і розчахнутих черепових коробок, йому цілком вистачило на купівлю в околицях Другобіча шматка землі та старого покинутого палацика, що його він поступово обживав і оточував усілякими господарськими прибудовами та перелаштовував під свої потреби. Якими ці потреби були, знову ж таки не знав ніхто. Юліус Гродт першим ділом зробив кам'яну огорожу свого обійстя удвічі вищою і навісив на кожну з чотирьох брам величезні замки. Це був закритий світ. Ніхто навіть не мріяв про підглядання.

Згідно з чутками, відображеними ще в офіційних донесеннях на ім'я короля Станіслава-Антонія Понятовського, на той момент старости перемиського, позастановий господар Юліус Гродт «зі свого форверка виїздит категорично рідко, єно на закуп насіння». Про яке насіння мова і що мало би з нього

прорости, нині вже не з'ясувати. В будь-якому разі ми не можемо довіряти окремим тогочасним версіям, що з таємничих насінин посеред Гродтового обійстя мала б вирости височенна вежа з оглядовим балконом. Утім якусь вежу він і справді почав у себе зводити, це так.

Інша група чуток стосувалася мінеральних джерел, які Юліус Гродт начебто загосподарював на теренах свого обійстя, після чого став постачати до львівських аптек і шинків питну воду з особливим сірчаним запахом. Це спричинило цілу хвилю недобрих перешіптувань про його зв'язки з чортами, зокрема – з відповідальним за термальні процедури в пекельних лазнях Асмодеєм. (Остання обставина так само спрацює на суді.)

Вінцем же всіх чуток стала трохи пізніша ідея про те, що Юліуса Гродта насправді було вбито ще на сьомому році Семирічної війни. Відтак якийсь популярний магнетист, можливо, й сам Месмер, запанував над його тілом і знову поставив його на ноги. Там-таки говорилося іноді, що не Месмер і що Юліус Гродт – один із перших наполовину вдалих експериментів юного Каліостро. Тепер він ходячий труп, який має виконати чаклунську волю й занепасти всю тутешню околицю нечувано страшними й до того ж огидними злодіяннями. Бо де ж іще поселитися приблудному мерцеві, як не в місті, яке свого часу вирішило, що правильна його назва Другобіч?

3

Не далі як за півроку після свого поселення в новому місці Юліус Гродт відчув, що перестає давати раду з хазяйством. Фізичної сили йому було приділено більш ніж удосталь, і будівництва вежі він тягнув цілком справно, але догляд за худобою,

птицею, грядками, приготування їжі та прибирання території вже ніяк не містилися в його робочій добі. Тоді-то в нього і з'явилася перша служниця. Відомо про неї тільки те, що мала невеличкий горбик, а водночас і вовчу пащу, й заячу губу. Дівчина, мабуть, працювала чесно й не лінувалася, тож Юліус Гродт мав би бути з неї задоволений. Однак за деякий час він знову розвісив по роздоріжжях оголошення про те, що потребує служниці.

Щодо того, скількох загалом дівчат – з помітнішими й менш помітними вродженими вадами – він устиг покликати у служниці протягом одного-двох років, дискутовано різні версії. У найстриманіших стверджувалося про трьох, у найрадикальніших про десяток. Річ у тім, що громадську увагу не завжди було прикуто саме до життя відлюдника-шваба. Проте з певного часу кожне нове оголошення про вакансію служниці вже викликало у другобічан неясну тривогу і злі передчуття.

Сценарій був завжди один. Першу дівчину Юліус Гродт убив після того, як вона, завагітнівши, відмовилася позбутися плоду їхніх спонтанних любовщів. У ті часи аборти каралися смертю, причому жахливою. Служниця сказала Гродтові, що не зважиться на таке ніколи. Її відмову він вислухав із напускним спокоєм, хоча здавалося, ніби частини його лиця от-от засіпаються і розірвуться в різні боки. Щойно за день або два він казав їй узяти заступу, піти до однієї з віддалених прибудов (т. зв. комори) і почати копати в ній яму завдовжки з її зріст і завглибшки хоча б із два лікті.

На третій день він, згідно зі слідчими протоколами, «в тотій коморі забив єї до смерти желізним дишлем від кароци і поховав ув ямі, котру сама [вона] й виграла, відтак землев притрусив і вернув си до покоя обідати то шо вона зварила. Сей злий чин єму вдало си укрити».

*В тій коморі забив її до смерти
железним дишлем від кароци.*

Усі подальші вбивства у Гродтовій посесії, що ставалися протягом цілих кільканадцяти місяців, за своїм перебігом від того найпершого нічим суттєвим не різнилися.

4

Здається, саме тепер час узяти до уваги спогади анонімно охоронця другобіцької Сороківки, що під час нічних чувань у в'язничному коридорі не марнував можливості вряди-годи перемовитися з натоді вже засудженим Юліусом Гродтом. За короткий відносно період наглядач та його підопічний з різних причин порозумілись і ледь не здружилися. Завдяки цьому спогади Аноніма недвозначно відкривають деякі альтернативні ракурси всієї історії.

Передусім звертає на себе увагу дуже небанальна мотивація, що рухала Гродтом у злочинах. Щоб її зрозуміти, слід хоча б умовно і поверхово прогалопувати його життєписом.

Зі свого дитинства він пам'ятав лише нестатки та знущання, а що був одинадцятим сином у довжелезному виводку вічно голодних братів і сестер, батько й мачуха без довгих вагань продали його в солдати першому-ліпшому вербувальникові. Гарматне м'ясо становило на той час чи не головну експортну статтю багатьох європейських провінцій, а надто ж тих, де селянські сини внаслідок природних генетичних особливостей виростали міцними й неотесаними.

Доля Юліуса Гродта винятковою не була. Винятковим був сам Юліус Гродт. Те, що хлопця насправді тягнуло до книжок та вченості і що в церковній школі він залюбки вивчився читати трьома мовами й робив це втричі швидше за священника, для батька виявилось радше додатковою причиною збутися

його з дому подали. Сам Юліус Гродт не міг би сказати, чи був на той час повнолітнім. У кожному разі видатна статура, розмах плечей, гренадерський зріст і всілякі інші кондиції дозволили йому з честю пройти всі кола в пеклі для новобранців і стати добрим вояком.

Останнє словосполучення проте відповідає правді лише в сенсі зовнішньому. Так, він був добрим солдатом, і його руки ніколи не втомлювалися колоти штиком чи закидати гранатами ворожі позиції. Але всі кампанії, в яких він брав участь, неминуче породжували в ньому майже нестерпні душевні страждання, що раз у раз виливалось у різноманітні психічні відхилення включно з істерією та видіннями. По завершенні ж Семирічної він запав у таку глибоченну прострацію (збавити від якої не могли навіть найпередовіші медичні процедури на зразок кровопускання чи зимних ванн), що командири, виявивши здоровий глузд і неочікуване милосердя, підписали йому рапорт на звільнення з одночасною виплатою багаторічного жолду.

Юліус Гродт, попри очевидність факту, що вижив у стількох походах і боях, з якогось часу вважав себе вже не зовсім живим. Навіть трофейні книжки, які становили три чверті здобутого ним у битвах майна і з яких він потім уклав чималу бібліотеку, не так надихали, як розсіювали його. Обираючи Другобіч, він повірив назві й вирішив, що тут можуть селитися лише подібні йому не зовсім живі створіння. З великою прикрістю, щоб не сказати розчаруванням і роздратуванням, він побачив невдовзі, що й тут люди також кохаються й народжують нових людей. Друге було значно гірше від першого. Демона сексу, як він розумів, неможливо витравити з існування. Але нові народження, нове примноження життя? Для чого – для пізнішого його, життя, знищення? Цього допустити він не міг.

Своїх служниць він убивав, за його ж таки, радше метафоричними, словами, «при спробі втечі». Спробою були запліднення і вагітність, а втечею стало б народження. Гродт надавав їм шанс увільнитись абортom, але жодна з них не прийняла його пропозиції. Цей серіал зі щоразу новим запрошенням щоразу нової служниці та щоразу новим викопуванням щоразу нової ями, здавалося, не скінчиться ніколи. Найправильніше було б уникати злягань і запліднень, тож Юліус Гродт підбирав собі на службу дівчат лише найпотворніших, таких, що в жодному разі не мали б викликати сексуального потягу. Але демон сексу все одно перемагав, і жодна з них не відмовила хазяїнові в його домаганнях.

Однієї безсонної ночі він вирішив, що зупинити цей жах можна лиш одруженням. Він погодився примножувати життя. Це була капітуляція.

5

Майбутню дружину Юліусові Гродту висватав місцевий шлюбний агент на прізвисько Базилевс: це від нього бере початок однойменна матримоніальна фірма, послугами якої протягом наступних двох сторіч користувалося не одне покоління галичан. Дівчина походила з другобіцьких міщан і у свої сімнадцять з половиною років уже починала вважатися перестарком. Звали її Бланка-Меланія, й ніщо інше так не приваблювало в ній Юліуса Гродта, як посада її батька. Той був головним комендантом міського цвинтаря, чи, як сам себе врочисто титулував, «охоронцем Брами Некрополя». Гродт відчитав у цьому цілком особливий натяк і без вагань запропонував Бланці-Меланії руку. Для неї то був ледь не останній диліжанс. Ще

трохи – й до неї назавжди причепилася б напівглузлива етикетка старої діви. Сучасники характеризували її як створіння, до такої міри невиразне, покірне і з усім погоджене, що про якийсь власний її вибір не могло бути й мови. Вона взагалі не дозволяла собі висловлюватись, тим більше у батьковій присутності. Пропозицію Ґродта вона зустріла мовчанням і ледь помітним, хоч і різкуватим сіпанням повіки – здається, лівої.

Шлюбний обряд відбувся замалим не таємно. Так, наче головню про людське око й водночас дуже пильнуючи, щоб того ока не було забагато. Цей більше ніж стриманий стиль цілковито відповідав характерам обох суб'єктів угоди, їхній скритності, скромності та – правди ніде сховати – скупості. На весіллі, щоправда, таки загравав підпорядкований панові комендантові цвинтарний оркестр, але веселоштів чомусь не побільшало.

Так почалося подружнє життя Юліуса Ґродта. Молода пара зникла за брамою відрізаної високим муром посесії – й на цьому, здавалося б, можна закінчувати всю цю недоісторію, а тлінним решткам замордованих служниць поволі розчинятися в забутті та неіснуванні. Але Той, що в Нього Юліус Ґродт перестав вірити на війні, вирішив по-іншому.

6

Протоколи судових засідань *in causa*¹ Юліуса Ґродта рясніють не тільки граматичними помилками, але й кричущими різночитаннями. Відчувається, як натужно хрипить і стогне судова машинерія, неспроможна порадити собі ні з літерою Закону, ні з його духом. Непорозуміння між латинськими,

¹ У справі (*лат.*).

польськими, русько-литовськими й німецькими формулюваннями, що тут і там аж волають про себе і в невиннішій ситуації могли б зійти за дотепні вправи якихось протодадаїстів, є найпромовистішим свідченням тодішнього перехідного стану. На зміну Рес Публіці, сарматській та архаїчній, вривалася блискуча віденська Імперія, новочасна, масонська і просвічена. У кримінальному судочинстві це означало поворот до Терезіани, себто *Constitutio Criminalis Theresiana*¹ – велими прогресивного уложення, смисловим стрижнем якого нарешті стали наукове знання, гуманістичні ідеали і практичний розум. На щастя для юристів, Терезіана *in formali* та *quoad materiale*² не в усьому поривала з хибними практиками середньовіччя і не зовсім у згоді з передовими поглядами цісарині-реформаторки зберігала в силі доволі безвідмовний інквізиційний принцип. Іншими словами, вирішальну роль у встановленні істини, як і раніше, відігравали тортури, серед яких найефективнішими вважалися лещата для рук і ніг, припалювання свічками, а також не в останню чергу – розтягування на т. зв. драбині.

До Юліуса Гродта драбину було застосовано двічі.

Першого разу – коли він на суді відкинув усі звинувачення в серії жорстоких і навмисних, скоєних на теренах його приватної посесії вбивств. Звинувачення проти Гродта було висунуто – увага! – «на піцтаві громацьких уявлінь а показань» (тобто насправді – чуток і пліток). Крім того, підсудність Юліуса Гродта обґрунтовували його «фізіогномічною особливістю *monstrum rarissimum*» та «обладаням ріжними книгами на французскім язичу».

¹ Кримінальна Конституція Терезіана (*лат.*).

² У формальностях і по суті (*лат.*)

Неприємно здивований категоричною відмовою підсудного в зізнанні, високий суд після нетривалої наради вирішив піддати його випробуванню тортурами – «і хай Отец Наший милостию Своєю не дасть правді утайнити си».

Приведена в дію драбина, що добре пам'ятала недавні катування карпатських розбійників, угорських фальшивомонетників та одного сирійського втікача, зробила своє – і від методичного розтягування суглобів Юліус Гродт знепритомнів на двадцять восьмій хвилині езекуції. За словами ката, це був незлий результат: мало хто з найвитриваліших делінквентів дотягував і до двадцятої хвилини.

Знову порадившись, судді вирішили, що з милосердя до підсудного вони перенесуть другий сеанс тортур на пополудень, і якщо той раптом зізнається, то вони ще подумують, чи стосувати драбину втретє. За кілька годин Гродта знову розтягли на драбині. Цього разу кат частіше змінював її нахил, завдяки чому навантаження на суглоби то збільшувалося, то спадало. На двадцять третій хвилині, перш ніж удруге знепритомніти, Юліус Гродт прохрипів своє зізнання. Судді зітхнули з полегкістю і, витираючи спітнілі чола напахченими хто кельнським, а хто й паризьким парфумом хустками, погодилися ласкаво, що третього сеансу не буде.

Наступного дня Юліус Гродт повторив своє зізнання вже згідно з процедурою – в судовому залі, «свобідно», «без погрози катуванням і самого катування», «зо слезами на очу і велетезним каяттям». (Здається, саме з тієї миті починаються спекуляції кількох присутніх у залі репортерів про неприродно синій колір його бороди. Один із них навіть означає його як «темне індиго».) Відтак було оголошено засуд до смертної кари колезуванням (Raedern). Серед найпоширеніших різновидів страсти воно йшло третім після повішення та відрубання голови

і застосовувалося на «убійниках певних себе а лекковажних», і особливо у випадках злочинів «межи одружжями». Юліус Гродт цілком відповідав принаймні другому колесувальному критерію. Так у кожному разі вирішив суд.

Процес можна було би вважати доведеним до справедливого завершення. Єдина річ, яку недоз'ясували, була дата виконання кари. Чому правники шукали її значно довше, ніж тривав сам розгляд, мова ще йтиме.

7

Згідно з тими ж газетними звітувальниками реконструкція фатальних подій, що трапились у Гродтовій посесії, виглядала загалом так.

Покидаючи вряди-годи свій дім задля якихось переважно господарських потреб, Юліус Гродт залишав дружині ваговиту зв'язку з ключами від усіх приміщень. Проте у зв'язці був один ключ, який він, готуючись до від'їзду, завжди відокремлював і забирав із собою. То був ключ від т. зв. комори.

Втім одного дня дійшло до неминучого: Юліус Гродт вирушив у дорогу, забувши той ключ узяти. Чи сталося це випадково, а чи того разу він надумав перевірити жінчину лояльність і залишив коморний ключ навмисне, думки репортерів розходяться. Річ у тому, що Бланка-Меланія не могла не звернути увагу на особливе ставлення чоловіка саме до того ключа. Колись на її запитання, чому він завжди бере його зі зв'язки, коли їде в дорогу, Юліус Гродт, як звично небагатослівний, тільки промимрив: «Живіть і не питайте». Щоправда, в інших публікаціях та звітах цю фразу передано як «Не питайте і не входьте».

Цього вистачило, щоб надалі Бланка-Меланія постійно жила з думкою про таємницю комори. Тож коли вона зауважила, що цього разу ключ від комори залишився у зв'язці, то відразу почала нелегку й виснажливу боротьбу зі спокусою. Їй нестерпно кортіло хоча б на мить зазирнути до забороненого простору. Але все-таки перемагав послух. Це було шалене надзусилля її зазвичай паралізованої волі.

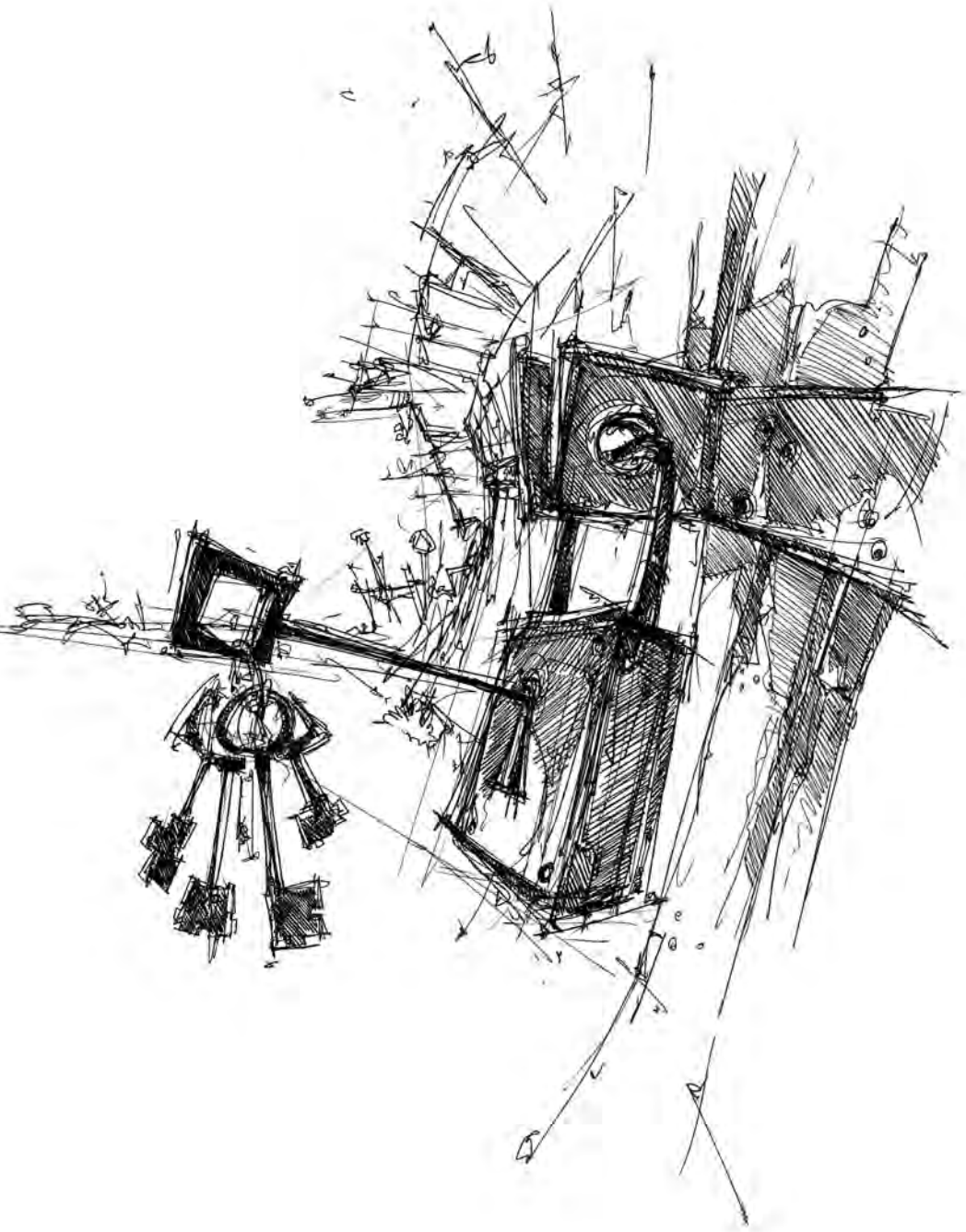
У день, коли Юліус Гродт мав повернутися, вона сиділа на моріжку під карячкуватою грушею в їхньому саду й гаптувала сорочечку для меншого сина, який тут-таки, поруч із нею, грався зі старшим в олов'яні солдатики. Варто зазначити, що старшому синові Гродта вже виповнилося п'ять років, меншому невдовзі мало стукнути два.

Невідь звідки надбіг той злощасний щур (за іншою версією, кіт чи навіть і кріль), який, укравши одного зі солдатиків – здається, навіть головного командувача, – погнав із ним доріжкою вздовж прибудов. Малюк розревівся, старший також був готовий от-от зайтися плачем на таке підле зухвальство. Бланка-Меланія кинулася навздогін за крадієм, тим більше, що той щур (тхір? шнір? жук? жук-рогач? гнойовик? скарабей? горностаї?), а може, навіть і вуж, або черв, або змії, повз із украденою цяцькою доволі важкувато, і наздогнати його, здавалося, не було б аж так неможливо. От лише в мить, коли Бланка-Меланія вже збиралася накрити клятого щура (павука? хом'яка? ховраха? байбака?) своїм твердо накрохмаленим очіпком, той зграбно прослизнув до комори через шпару під дверима.

«Ах ти ж, – подумала Бланка-Меланія, – ну зараз я тобі...» Вона метнулася по ключі і швидко знайшла у зв'язці той єдиний, яким ще ніколи не користувалася. Їй насилу вдалося повернути неслухняний ключ у замку, проте ніяк не вдавалося

Невідь звідки надбіг той злощасний шур.

витагнути його. Вона так і лишила всю зв'язку зі встромленим у замок ключем назовні, сама ж увірвалася до комори.

Зрозуміло, що ніякого олов'яного полководця вона там не знайшла (чи він узагалі існував на світі?), а знайшла натомість... Ну так, тлінні, переважно на стадії скелетування, рештки: спершу однієї служниці, потім другої, потім усіх. Земля, тут і там хаотично розрита, попливла в неї з-під ніг, і вона знепритомніла від жаху та смороду.

8

Не знати, як довго пролежала вона поруч із розверзлими ямами. До життя її повернули дедалі гучніші дитячі захлинання, що долинали знадвору. Здушуючи у грудях крик розпачу, Бланка-Меланія вийшла з комори і спробувала знову зачинити її на ключ. Як і першого разу, він повернувся в замок, але не давався витягнути. Вона промучилася з ним добру годину. Діти стояли поруч, не перестаючи ревіти. Сонце хилилося до заходу. Чоловік мав от-от надїхати: він завжди устигав повернутися до смеркання.

Бланка-Меланія саме відокремлювала зв'язку від коморного ключа, коли вїзна брама знайомо заскрипіла й у двір заїхав бричкою господар. Жінка стрімко відійшла подалі від комори й ламкими ногами подріботіла йому назустріч.

Сівши в покої вечеряти, Юліус Гродт почав неквапом розпитувати її про останні новини. «Чому ви, пані моя, такі бліді?» – раптом запитав він. «Я недобре почуваюся, в мене місячка», – пролопотіла вона доволі безглузде пояснення. «Ви мали її вже на тому тижні», – нагадав чоловік. Після тяжкої хвилинної паузи він запитав, чи не ходила вона до комори. «Як я могла,

пане, – була відповідь, – у вас же ключ». По цих словах вона вдруجه знепритомніла.

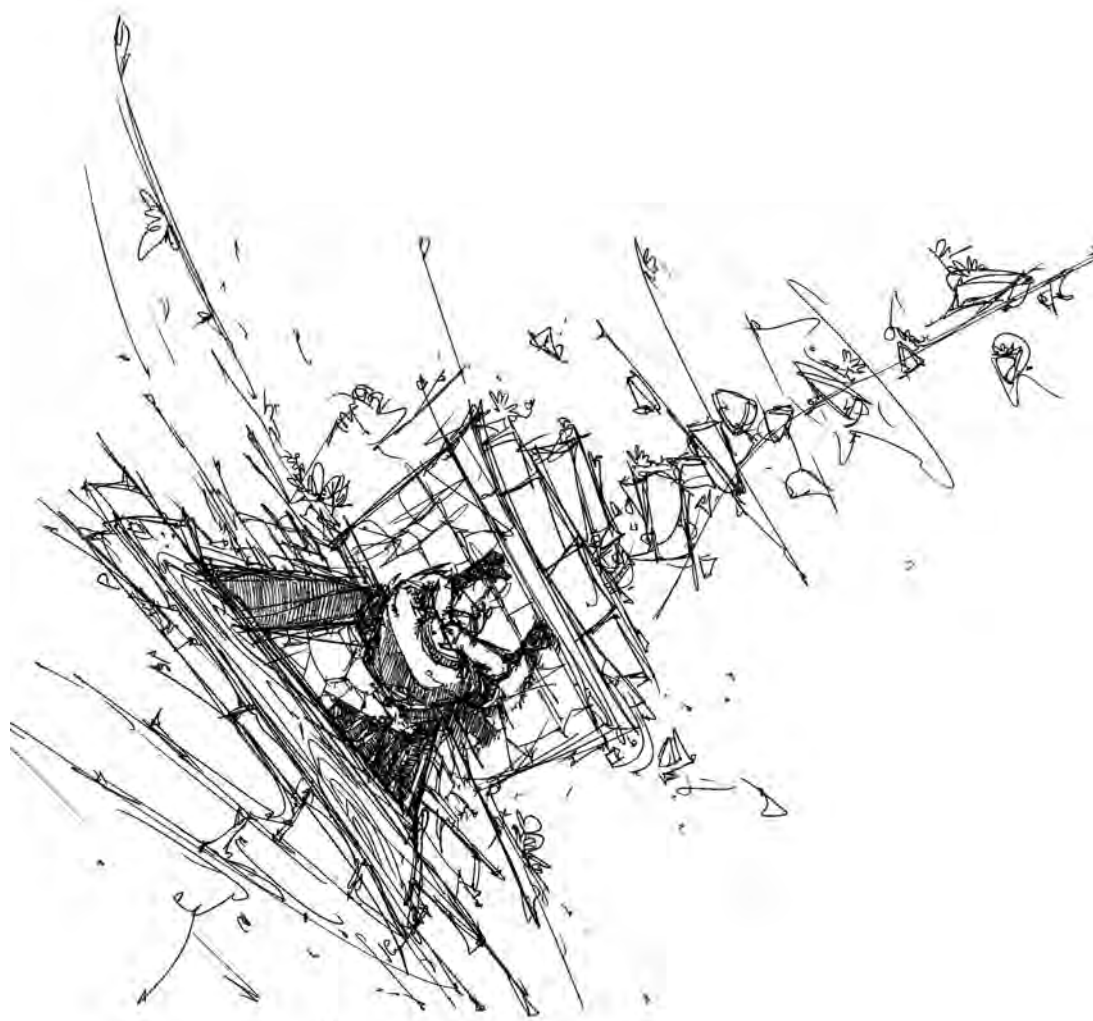
Тоді ж, як знову розплющила очі, чоловік уже нависав над нею всім своїм гренадерським зростом і побрязкував злощасною зв'язкою. «Де *той* ключ?» – запитав він чи не вдесяте. «Хіба ви не мали його зі собою?» – відповіла запитанням Бланка-Меланія. Тяжко зітхнувши й не мовивши більше ні слова, Юліус Гродт вийшов з покою.

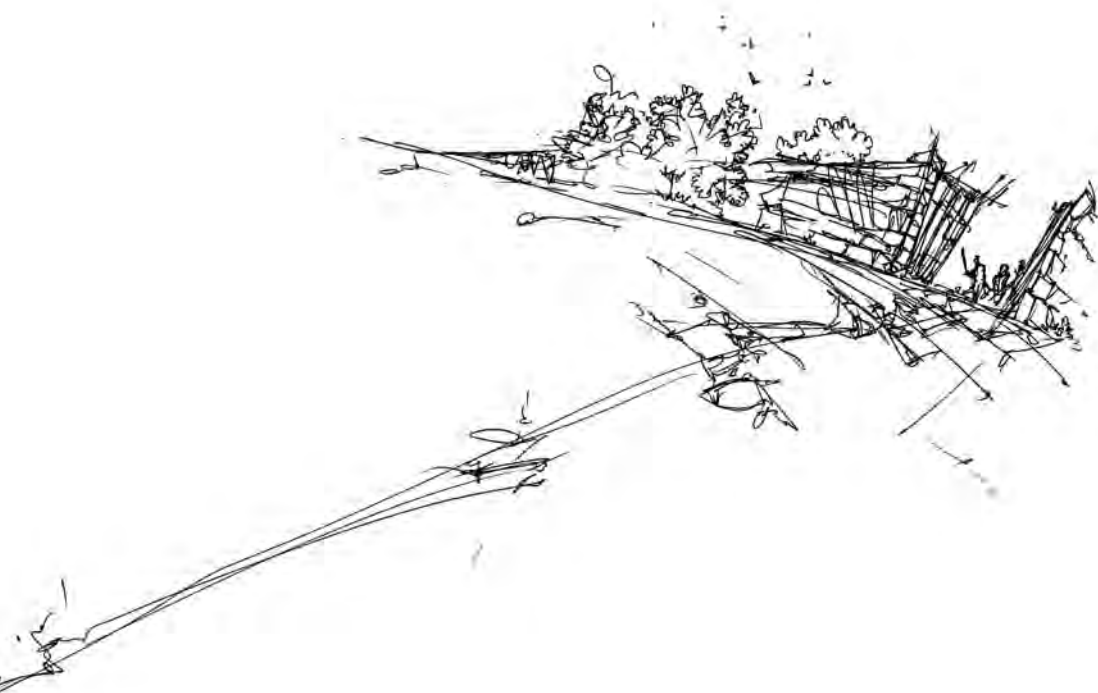
Коли за чверть години він розлючено крокував від комори назад до будинку, старший з дітей уже зникав за брамою. Матінка наказала йому квапитися з усіх сил і скликати на поміч усіх зустрічних, а передусім її брата з кузеном. Сама ж вона, взявши на руки молодшого, встигла забігти в недобудовану вежу, де забарикадувалася в тісній, не просторішій за клітку для папуги, кімнатчині на п'ятому поверсі. З вікна можна було бачити шматок околиці та дорогу, і Бланка-Меланія дедалі частіше запитувала хлопчика, чи не здійсмається курява, чи не видно її братів верхи на конях.

Юліус Гродт не відразу здогадався шукати жінку у вежі. Він спершу обійшов сад і ставок, прочесав зарослі бузини та глоду. Замислившись на хвилину, куди йому рушити далі й чи не пуститися в гонитву поза мурами обійстя («з малими далеко не забіжить»), він почув раптовий дитячий схлип із вежі й розсміявся всіма шматками свого роздертого на клапті обличчя.

Щойно брат і кузен Бланки-Меланії на чолі цілої дюжини так само добре озброєних кінних поліціантів крізь розчахнуту навстіж браму ввірвалися до Гродтової посесії, першим вони побачили самого Гродта. «Брати монстра живцем!» – загорлав, розчохлюючи шпагу, молодий і гарячий, мов порох, штурмбанфюрер. Але Господар дому й не думав чинити хоч якогось опору. Він сидів на порозі своєї недовтіленої мрії про вежу,

*Господар дому сидів на порозі своєї недовтіленої
мрії про вежу, обхопивши голову руками.*

обхопивши голову руками й ні на що не реагуючи в черговому нападі цілковитої прострації. Навколо западала чимраз глибша темрява. Поліціанти ввійшли до вежі із запаленими смолоскипами. Вбитого хлопчика вони надибали двома десятками сходинок нижче від убитої матері.

Докладніший опис смертельних травм і ран, що їх було завдано обом жертвам, я ні за що не хотів би тут відтворювати, щоб уберегти вас навіть від найменшої з описаних жорстокостей. Достатньо лиш однієї цитати. Ув «Анналах Другобіцької землі» читаємо, що «дитину віком вісімнадцяти місяцей він [Юліус Гродт] ймив за ногу і вгаратав головешков до сьтіни, пісьля сего малец ше чуть-чуть жив». У тих же «Анналах» Упорядник і Оглядач додає: «Між инчим, не зобачив я в Актах чогос такого, шо би сьвідчило за Ю. Г. яко за убивца рідной матери, про то шо пишет ученний добродій Лафатер. Хиба шо не шло сь ученному за матірь самого ничестивца, леч за матірь его дітий».

9

Датою для виконання смертного вироку високий суд після тривалих нарад і консультацій з теологами та астрономами визначив 7 липня 1777 року. Скупчення аж п'ятьох сімок знаменувало щасливе звільнення Urbis et Orbis¹, всієї людської породи та навколишніх земель від мерзенної кровожерної потвори. Що саму потвору при цьому мали вбивати в доволі мерзенний і кровожерний спосіб, не тільки не викликало жодного докору в тодішніх, уже потроху просвічуваних, сумліннях, але

¹ Міста і Світу (лат.).

й розглядалось як цілком необхідний акт, який, крім очевидного світського (жорстке залякування громадян задля запобігання злочинності), мав і подвійне морально-релігійне призначення.

Перший аспект цієї подвійності цілив у задобрювання Бога та примирення з ним, а отже, захист країни й народу від Господнього гніву за скоєні паршивою вівцею злодіяння. Другий означав попереднє, авансове, прирікання злочинця (а в релігійних категоріях – бідного грішника) на ще прижиттєві пекельні муки, завдяки чому до справжнього пекла він мав би потрапити вже дещо чистішим і частково покараним, що поліпшувало його шанси на перехід у чистилище.

Тому з двох форм колесування для Юліуса Гродта було вибрано тяжчу – von unten auf.¹ Це означало, що спершу залізними булавами йому буде перебито ноги від стопи і вгору, тоді грудну клітину та рамена і врешті хребет. Метою цього першого етапу страти ще не буде смерть засудженого. На другому етапі його тіло, що внаслідок незліченних переломів у кістках набуде небувалої гнучкості, вплетуть поміж спиці у велике колесо, яке відтак підіймуть на вершок височенної палі й там виставлять повчальним експонатом на здивування людям та громадський осуд. «На колесі, – писав тогочасний в'язничний лікар, – він міг ще довго лишатися живим, іноді навіть не півдня, а цілий день або два. Колесо із заплетеним між спицями делінквентом стояло так іще якийсь час після його смерті – доки останні з його останків не поспадають клаптями на землю самі собою».

Упорядник же й Оглядач з «Анналів» відзначає, що 7 липня 1777 року день був, як на ту пору, понурий і зимний, з безкінечним нудним дощем. Попри таку неприємну погоду,

¹ Знизу вгору (нім.).

церемонію колесування вшанував своєю присутністю сам губернатор Гайнріх Ауершперг (він же «Словенець»), не кажучи про цілі зграї сановників дрібнішого й зовсім дрібних сортів. І трохи далі: «[Юліус Гродт] хотів лягти лицьом до низу, но але тра було п'ятеро мощних хлопа, шоб єго переложили на спину, жеби він ще Господеві в Небо помолив си. Він того не схтів, тогди єму завізали очи тай von unten auf стали 'го ломати желізними довбніми. Він звомпив од лютой боли, але ні добра його, ні багацьтва, ні впертий карахтир ні помогли єму, ні збавили».

Згідно з історичною випадковістю цісар Йосиф Другий того самого дня мав у Франції зустріч із модним натовді публіцистом Вольгером, який на добру згадку презентував монархові свій «Dictionnaire philosophique portatif»¹. До заборони цісарем тортур залишалось три роки. До скасування ним-таки смертної кари² – десять.

Юліус Гродт ледве встиг.

10

Що більше часу минає з тієї пори, то більше підстав для критичного перегляду всієї *causa Grodti*³. Складається враження, що перший-ліпший, навіть не надто досвідчений, захисник міг би сьогодні, бодай посмертно, з легкістю добитися реабілітації засудженого.

Археологічні розкопки 1930-х років, здійснені зокрема й на теренах колишньої садиби Юліуса Гродта, прозваної згодом Синьгородкою, не встановили жодного таємного поховання

¹ «Кишеньковий філософський словник» (франц.).

² За винятком воєнного часу.

³ Справа (судова) Гродта.

в місці, що його на відповідному плані позначено як комору. В той же час архівні джерела, передусім цвинтарні книги, не фіксують жодного перепоховання ймовірних служниць – ані двох, ані дев'яти, ані навіть однієї. Всі зникнення служниць (їх підтверджено) можна пояснити так само, як їх пояснював сам Юліус Гродт на початкових стадіях слідства, тобто ще перед застосуванням тортур: вони, служниці, начебто самі тайкома покидали його дім, прагнучи уникнути справедливого покарання за всілякі дрібні крадіжки та інші заподіяні шкоди. До рідного дому жодна з них не повернулася з тих самих причин. Тож усі вони до пори вважалися зниклими безвісти.

Одруження Гродта з Бланкою-Меланією (дівоче прізвище Стрончевська), народження в них дітей (двох синів), як і насильницьку смерть Бланки-Меланії та меншого хлопця, в усіх документах зафіксовано та підтверджено. Проте існує велика ймовірність, що жінка й дитина загинули внаслідок розбійного нападу в час, коли Юліус Гродт ще був поза домом, а точніше, в дорозі до нього. Тобто своїх дружину й меншого сина він застав удома вже мертвими. Сьогодні неможливо дізнатися, хто насправді сплюндрував Гродтове обійстя – невідомі нападники (до повернення Гродта) чи поліційний загін (після його затримання). У кожному разі дивно припускати, що маєток сплюндрував сам Юліус Гродт. Тим часом факту сплюндрування суд узагалі не брав до уваги.

Старший син засудженого, який привів на місце злочину обидвох дядьків та за їхнього посередництва – поліціантів, насправді в жодному свідченні не стверджував, що біг по допомогу саме через батька. Після жахливого інциденту він узагалі фактично втратив дар мови, і єдиним щодо батька негативом, який суддям вдалося витиснути з нього, було те, що Юліус Гродт любляв читати вголос «люті французкі казки». Це, до

речі, підштовхнуло слідчих дослідити чималу Гродтову бібліотеку на предмет виявлення в ній ознак чорнокнижності. Хлопцева доля залишається надалі нез'ясованою, а сліди губляться після того, як, провівши пару гірких літ у притулку, він потрапив на побігеньки до вже на той час доволі каламутної трупи мандрівного цирку «Ваґабундо».

Не можна пропустити повз увагу й не надто увиразнені постаті т. зв. рятівників – рідного брата й кузена Бланки-Меланії. Ці молодики здавна всією душею ненавиділи Юліуса Гродта. На те могли бути свої причини, про які ми знову ж таки не дізнаємося. З певного часу Гродтові горе-кревняки почали активно інтригувати, втираючись у довіру до коменданта нової поліції (або, як її називала цесариня Марія-Терезія, Gute Policey) та обкладаючи його різного штибу хабарами. Документи підтверджують, що саме брат і кузен убитої заволоділи посесією Юліуса Гродта відразу ж після оголошення в суді вироку. Щоправда, вони так і не почали в ній порядкувати. Першого невдовзі отруїли львівські аптекарі, другий програвся в карти і вимушено переїхав до Туреччини.

Бо такі то були часи.

Авторитет ученого фізіономіста Лафатера теж не міг не відіграти однієї з вирішальних – а для Юліуса Гродта фатальних – ролей. Присвятивши Гродтовій фізіономії центральний розділ своєї головної праці, Лафатер дійшов категоричного висновку, що «перед нами злодюга мерзкий, котрих ни носила ше ся зем'я». Рішення суддів, останніми роками дедалі прихильніших до суворих наукових істин, не могло не піддатися масованому впливу заїжджого європейського світила. Обидва томи Лафатерових «Фізіономічних фрагментів» дуже швидко стали в тодішньому юридичному середовищі справжнім інтелектуальним бестселером і надихали на відповідні вироки.

І ще одна бібліографічна деталь. Перебираючи наполовину знищену вогнем трофейну книгозбірню Юліуса Гродта, слідчі не могли не зауважити дивом зацілілий том «Histoire ou Contes du temps passé. Avec Moralitez»¹ авторства якогось П'єра д'Арманкура, насправді Шарля Перро, рік видання 1697-й. Головним речовим доказом слідства стали обведені темно-синьою чорнильною лінією рядки: «Незважаючи на мою заборону, вам закортіло ввійти в ту комору? Ну що ж, я дам вам можливість увійти туди ще раз, і тепер – назавжди. Для вас знайдеться місце поруч із жінками, яких ви там бачили».

Чия саме рука їх обводила й навіщо, слідчі вже не запитували.

Р. С. Віднедавна, а точніше, протягом останніх півтора-двох років, нечисленні краєзнавці та випадкові мандрівники, що вряди-годи навідуються до дуже поруйнованої Синьогродської вежі (єдиний об'єкт, що сяк-так зацілів з усього Гродтового маєтку), відзначають появу на внутрішніх її стінах віршованих рядків невідомого автора. Ці написи зазвичай виконано у формі надряпів гострим твердим предметом на зразок металевого писака або особливого кігтя. У другобіцькому міському управлінні культури всю цю базгранину вважають дрібним побутовим вандалізмом котрогось із місцевих початківців і в міру нагромадження настінних строф та акумуляції бюджетних коштів укотре споряджають на місце бригаду забілювачів. Чуткам про так званого «Нічного Гренадера» просять не вірити.

У будь-якому разі можна констатувати: написи то зникають, то з'являються знову. При цьому деякі зі строф цілком, а деякі лише частково повторюють попередні.

¹ «Казки й оповідки з часів минулих. Не без моралі» (франц.).

Знаний у другобіцьких мережах блогер julius_777, чію фактичну особу досі не встановлено, щойно оприлюднив серію знімків з найновішою версією синьгородських настінних написів. Якщо всередині вежі підійматися сходами вгору до уявного оглядового верха, то вірші прочитуються в такій послідовності:

Я вам являюся вночі
Я біль фантома я фантом
Я клич я пляма на ключі
Я йду і сходи що гвинтом

Ввертїтися у плоть небес
Могли б могли б могли б якби
Я їх завершив я б воскрес
Посеред неба й без ганьби

У передпокій би ввійшов
До справедливого Судді
І шов на шві і кожен шов
На тілі в мене Він тоді

Єдиним дотиком своїм
Розгладив би і взяв мене
До себе у небесний дім
Але я тут і поки не

Скінчаться сходи що гвинтом
Увертяться у висоту
Я неприкаяний фантом
Собі спокою не знайду

Розділ сьомий
ЖИТТЯ МАРІЇ, або МАРІО

1

За всі свої роки Маріо Понграц учинив лиш одне вбивство. Відповідальність за нього він мусив би понести винятково перед судом небесним, і деталі того *закритого* процесу лишаються зі зрозумілих причин невідомими. Що ж до земного суду, то він був дуже навіть відкритий і засудив Маріо Понграца за цілком іншою статтею. Втім це ніяк не початок, а радше одне із закінчень історії, й воно бовваніє десь далеко попереду, в роках 1890-х.

Починається ж усе на сорок із гаком років раніше, коли молодий Понграц Маріо, син Алойза та Вероніки-Вікторії, стану міщанського, уродженець чи то Далмації, чи Іллірії, неґоціант-початківець, у пошуках своєї зорі та фінансової незалежності назавжди пориває з батьківським гніздом і вирушає в мандри. До міста Коломиї, розташованого десь у межах далекосхідного

загумінку імперії, він прибивається на двадцять четвертому році життя. Попри молоді літа, Маріо Понграц уже встиг поволочитися світами та провінціями й назбирати вслякого штибу досвідів. У нього при собі доволі об'ємна скриня зі зразками колоніальних товарів. Маріо Понграц віднедавна є дистриб'ютором великої торговельної фірми з централею у Відні та філіями в Будапешті, Бремені й Амстердамі. Надворі 1855 рік, і молодий цісар Франц-Йосиф Перший щойно проїхався Королівством Галичини й Лодомерії з інспекційним візитом.

У Коломиї Маріо Понграц не збирається затримуватися надовго. Він замешкує в помітно чистішому за інші готельчику «Оаза» на Кутському передмісті. У нього єдиний на все місто номер з ванною, лежачи в якій можна пахкати сигарою й через південне вікно бачити синюваті обриси недалеких гір. Другого дня він замовляє вечерю в готельній харчівні. Їжу й вино до його столу носить служниця на ім'я Геновефа (частіше звана Марією) Вітраківна, кругла сирота з ходачкової напіввимерлої фамілії, вихованка школи-інтернату сестер василіанок. Кілька років тому, дочекавшись повноліття, вона кометою вирвалася з-під опіки черниць і почала цілком самостійно радити собі з життям, поєднуючи денну роботу покоївки з дещо іншого типу роботою нічною.

Під час вечері Маріо Понграц дозволяє собі кілька відвертих поглядів у її бік. Він навіть замовляє додатковий півдзбанок вина, щоб затриматися при столі надовше і бодай ще з два-три рази – крадькома, а як вийде, то сміливіше – кинути оком туди, де її талія переходить у стегна. Піднявшись трохи згодом до своєї кімнати, він довго не може заснути й зачаєно лежить із розплющеними очима. Йому пригадується, що він не кохався вже з півтора місяця: востаннє, зовсім випадково, з донькою рабина в Перемишлі. Отже, розуміє він, це збудження, яке так

брутально ним тепер заволоділо, само собою не вляжеться. Він уже вирішує зарадити собі у спосіб, до якого, ніде правди діти, хоч і зрідка, але змушений був удаватися. І десь тоді (чи це йому мариться?!) лунає обережний, а краще сказати, тремкий стукіт у двері, й геть пересохлий від хвилювання дівочий голос несе якусь нісенітницю про чисті рушники на ранок. (Спершу вона помилково каже «на сніданок», але потім виправляється.) «Увійди», – так само пересохло запрошує Маріо Понґрац. Дверей на ключ він чомусь не замкнув.

Десь поміж п'ятою й шостою ранку, знову сам у своїй постелі, тепер, щоправда, зворохобленій та скуйовдженій так, наче по ній товклося з десятків переплетених тіл, а не якісь усього лише два, він усміхнеться й подумає про кілька речей одночасно.

Що ця дівчина вміє все – і куди краще за багатьох інших.

Що взяти нараховану винагороду вона не те щоб забула, а таки не схотіла.

Що всі свої роки (а йому вже цілих двадцять п'ять!) він шукав лише таку.

Що її піхва має ледь вловний присмак черемші, а це беззаперечний плюс.

Що настає весна.

Що тепер так скоро він уже з цієї діри не забереться.

Під дірою він матиме на увазі й Коломию також.

2

Далі вистачило ще трьох або й чотирьох таких же рвучких побачень – і Маріо Понґрац остаточно зважився не тільки не забиратися з тієї діри, але й осісти в ній, запропонувавши

«окрасі її, Марії-панні» свою мужню (від слова «муж», законний) руку. Тим більше, що дозволу ані згоди на це не треба було питати ні в кого: дівчина жила без опікунів, долю свою вирішувала сама. Це було незвично і трохи запаморочливо.

Марію Понграцу над усе подобалося бути модерним. Це слово, *modernité*, він уперше почув якийсь рік тому в Парижі: поет Бодлер неодноразово вжив його у своїй промові про загальні тенденції новітньої цивілізації. Насправді великий поет змальовував її як особливий різновид крайнього занепаду (*décadence*) й солодкавого виродження (*déchéance*). Проте його критика нових часів була такою приголомшливою, а бомбастика переконливою, що Марію Понграц, як зрештою й переважна більшість слухачів тієї промови, назавжди піддався її чарам. «Як же нам пощастило, – з вдячністю й захопленням нотував Марію Понграц у своєму щоденнику кінця п'ятдесятих, – як же нам пощастило прийти на світ і жити в час відмирання забобонів та упереджень усіх попередніх епох! Та всі ті нескінченно довгі тисячоліття дотеперішнього людського визрівання були насправді прологом, передісторією щойно розпочатої *modernité!*»

Його стосунки з Марією були модерними й дещо викличними. Вона відповідала такою ж розкутістю – й це також було модерно. На п'ятий день знайомства він перебрався мешкати до її комірчини в густо порослому диким виноградом готельному дворіку.

Ні, звичайно, цілковито не зважати на оточення, тим більше таке провінційне, вони не могли. Так, доводилося десь і в чомусь поступатися – ну хоч би з огляду на умовності цивільного права. Про жоден посаг не йшлося – який там посаг у бідної сироти! Все Марієне майно містилось у допотопній скрині, разів у півтора меншій за ту, з якою досі подорожував

її наречений. Маріо Понграца дуже зворушувало, що кохана зберігала там серед іншого милого мотлоху з десяток різної подоби ляльок, якими бавилась у дитинстві.

Шлюб вони взяли в найближчій Святомихайлівській церкві у впливового греко-католицького пароха отця Йвана Левицького. Він багато кашляв і не доспівував жодного стиха через перестуджений голос. Свідками на шлюбі стало подружжя власників «Оази» – богемський переселенець та його дружина-полька, благі підстаркуваті й від того дещо підсліпуваті люди з окремими прогресивними поглядами. Весілля за взаємною згодою не гуляли, хоч Маріо й оплатив святкову вечерю на чотирьох у тій самій харчівні.

Так панна Марія з Вітраків утратила незалежність, делегувавши її відтепер законному чоловікові, новому опікунові й заступникові.

Їхнє родинне життя розпочалось у вересні, а вже в листопаді, лічені тижні перед Різдвом, коли з гір зненацька завіяло снігами, вони переїхали до нового помешкання на другому поверсі (тоді його вважали першим) так само новісінького чиншового будинку єврея Функенштайна в самому центрі, поруч із Ринком. Торговельні справи Маріо Понграца йшли дедалі краще і подекуди навіть так добре, що він уже дозволяв собі не тільки просторе житло з фантастичними кахляними печами Олекси Бахмінського, а й окрему контору за іншою адресою. Він, окрім того, посмів увільнити молоду пані Понграцову від тепер уже не відповідної становищу цілодобової готельної праці. Саме в ті дні він почав називати її Вефою. Іноді Ефою. Проте найчастіше Марією.

Згідно з деякими альтернативними джерелами йдеться при цьому вже про 1858-й чи навіть 59 рік, а не про 56-й.

Гаразд – модерність. Але, спитаєте ви, якщо Маріо Понґрац був аж таким переконаним її адептом, то чим пояснити оту Коломию? Невже такий амбітний вольовий молодик не знайшов би собі становища в котрійсь із тодішніх метрополій? Бізнесова вправність, блискуча ерудиція, вільне володіння сімома мовами та приємна зовнішність і відповідні їй манери – невже цього виявилось б замало для кар’єрно-майнового сходження десь у Відні, Триєсті, Празі, Львові чи бодай Кракові? Невже повітовий (та хай навіть окружний) центр із населенням, що не сягало й двадцяти тисяч мешканців, з дев’ятьма (всього лиш) готелями, двадцятьма фіакрами, одним (!) фотографом та одним (!) фриз’єром міг і справді здаватися полем діяльності, адекватним для втілення великих проєктів *modernité*?

Виявляється, так.

Річ у тім, що Маріо Понґрац передчував. Він ясно і впевнено передчував, як у найближчі роки та десятиліття сюди увірветься щось набагато більше. Наприклад, залізниця, що її вже починали тягти зі Львова до Черновіц. А нафтові копальні у Слободі-Рунгурській та Печеніжині? Нафта недвозначно обіцяла шалений поступ, стрімке збагачення і геометричну прогресію в народонаселенні.

Це може здаватися дивним, але Маріо Понґрац уже в 60-ті передчував те, про що місцевий оглядач звітуватиме далекого поки що 1890 року на шпальтах популярного варшавського тижневика: «Коломия – світ цивілізований, а можливо, що й занадто. Немов у якомусь левантійському порту, чуєш навколо найрізноманітніші мови, оригінальні й непольські; неслов’янські лиця оточують тебе зусбіч; у рестораціях, цукернях виловлюєш вухом акценти англійської – а business!

business! – лунає на кожному кроці; так, це безперечно він керує людськими діями й панує, мов Бог і Хазяїн».

Колоніальні товари, з якими пов'язав життя Маріо Понграц, робилися дедалі моднішими. Систематичний попит на кардамон, амбру, паприку і папаю ставав ознакою нової міської свідомості глобалізованого світу. З 1866 року Маріо Понграц, головню завдяки залізниці, налагодив їхнє безперебійне постачання й назавжди заткнув за пояс кількох несміливих конкурентів. Уся Коломия з округою чудово затимила, що саме його каєнський перець володіє найтоншим ароматом, індійський сезам дає найчистішу олію, а цейлонський жовто-гарячий чай викликає нечувану і ні з чим не порівнювану розумову ефективність. Саме до Понграца зверталися ледь не всі пошанівку варті домогосподині, кухарі й кухарки цілої округи по цитрину, гранат, шафран, какао, цикорій і каву.

Але що там Коломия з округою, коли навіть у Черновіц і Тернополі його продажі неухильно йшли догори!

1867 року він подвоїв кількість крамниць, відкривши ще одну – на дещо віддаленому від центру Маріягільфі. 1870-го він ще раз їх подвоїв, а 1872-го потроїв. Десь приблизно відтоді їх почали називати то цинамоновими, то абсентовими.

Одну з них він відкрив спеціально для дружини. Це була, як він казав, Маріїна іграшка.

Йому йшов сороковий рік. На запитання мимолітних друзів та знайомих з різних куточків світу він відповідав бадьорою німецькою фразою: «Es geht uns gut»¹. Її він каліграфічно випишував на безлічі тогочасних поштівках то смарагдово-зеленим, то світло-кораловим чорнилом.

¹ Нам живеться добре (нім.).

На місці він не сидів – і це також важливий складник його успіхів. Інтереси бізнесу вимагали постійної мобільності й частих відряджень до найпотужніших гуртовиків, що зазвичай громадилися зі своїми незліченними складами та сховищами по найбільших морських і річкових портах Європи. Тож не тільки Відень і Пожонь чи, скажімо, Данціг і Штеттін ставали цілями його мандрівок – Генуя, Антверпен та Одеса також. Окремі ж дільниці Гамбурга він знав краще за деякі коломийські.

З далеких подорожувань ніщо не тягло його додому так солодко і поривно, як тепле тіло дружини. Присвятивши себе домашньому затишку та самовдосконаленню (зокрема й через фізичне вправління орієнтального штибу), пані Марія розквітла. Вона поступово звикала до заможності, розваг і вільнодумства. Її вабили дивовижі й відхилення. Коли чоловік укотре повертався з відрядження, вони не вилазили з ліжка по 16–20 годин і при цьому ні на хвилину не змикали очей. Це було модерно. Як і те, що Марія не тільки виконувала, віддавалася і давала: з рідкісною для тих часів наполегливою рішучістю вона водночас і брала, й отримувала. Можливо, вона була першою емансипанткою тих широт.

Дітей вона не народжувала. Спершу – тому що Маріо Понграц уміло запобігався й майже ніколи не кінчав у, як тоді ще повсюдно вважалося, спеціально відведене для цього природою місце. Згодом обоє зрозуміли: запобігатися їм узагалі не варто, жодного оцту, цитринового соку, жодних піпеток чи пігулок – а все тому, що запліднення все одно не відбудеться, позаяк на це існують якісь нездоланні фізіологічні причини. Наприклад, припускав уголос близький приятель-доктор,

симпатичний добряк і цинік, могло статися, що хтось із них – він або й вона, або й він, і вона, себто вони обоє – колись давно в ранній юності... ну ви розумієте. Він уживав вислів «щось галантне». Ні-ні, все добре, все чудово, все чікі-пікі, все тіп-топ з їхніми органами й *системами*. От лише запліднень у них не вийде.

Цей медичний висновок вони сприйняли радше з полегкістю. Не мати дітей було модерно. Патріархальність ішла геть – принаймні з центрів цивілізації, відступала на бідні села, у глушину, темряву, грязюку, в останні задуп'я. Туди, де тлумилися в холоднечі й паразитах усі незліченні тисячі вбогих, а кожна з них, як свідчила актуальна статистика, тепер випадала аж на одного багатого. Відтепер лише тисяча на одного – й це був очевидний прогрес.

Модерно було жити для себе. Модерним був еґоїзм – як тоді його називали, розумний. І до життя вони ставились еґоїстично: вигадливо їли й пили, прогулювалися на лоні природи, відвідували мінеральні джерела та соляні шахти карпатських курортів, читали одне одному вголос найновіші французькі романи й улюблені уривки з Дарвіна, відзначали на берегах Захер-Мазоха всі його нісенітниці й вигадки, не пропускали ні театральних, ні циркових прем'єр, з іноземцями та євреями спілкувалися в міському, з офіцерами – в гарнізонному казино, грали в канасту, бридж і тисячку, попивали абсент і покурювали опіум.

Вони полюбили дощові неділі, коли нікуди не хотілося йти і можна було мовчки дивитися на вікна будинку з протилежного боку вулиці.

Нічого не казати.

Ніколи не вставати.

Зупиняти час як самим заманеться.

Маріо Понґрац дуже пильнував за розвитком техніки і всіма актуальними винаходами. Ще наприкінці 50-х він організував для себе з дружиною пізнавально-розважальний політ на дирижаблі. (Політ відбувався над Покутсько-Буковинським кряжем на висоті в середньому до тисячі метрів, і про нього, звісно, багато писали в газетах.) 1864-го Маріо Понґрац придбав щойно запатентоване механічне піаніно на три десятки популярних мелодій. 1869-го – друкарську машину Шоулза (так, машину, а не машинку – вона була завбільшки з їхній письмовий стіл).

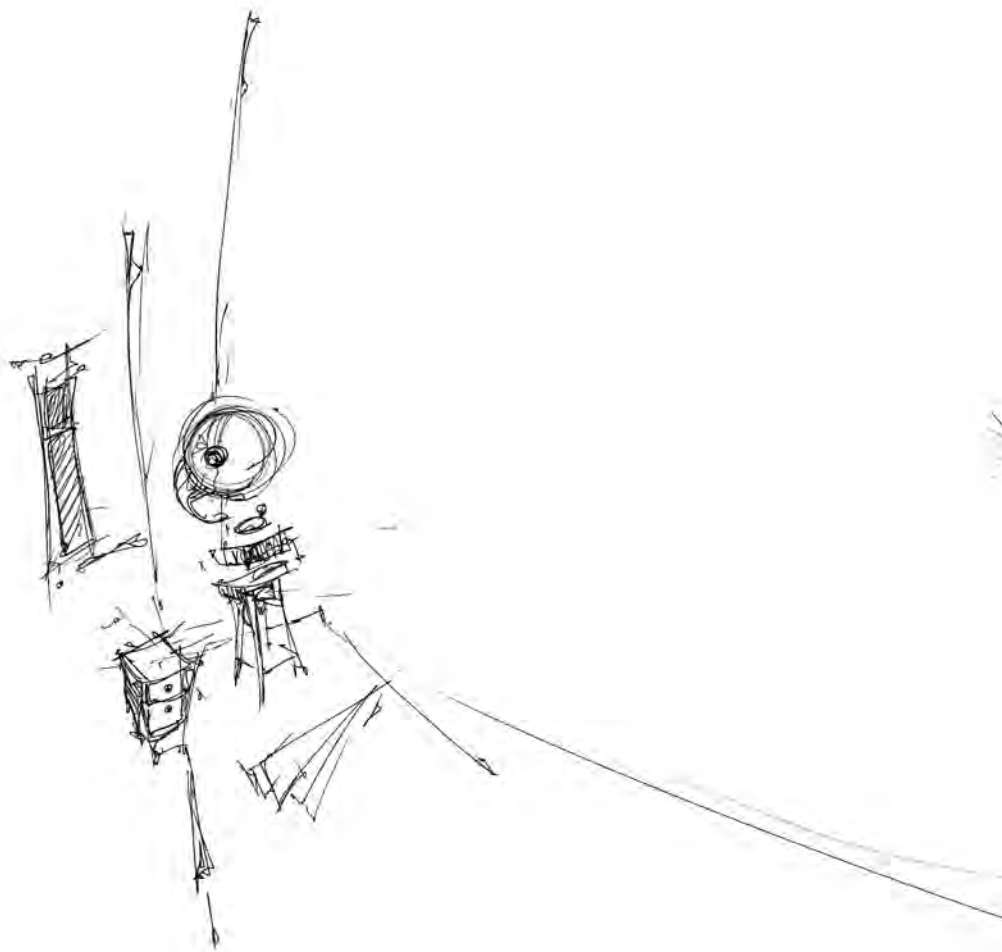
Він завалював дружину подарунками і часто, провівши ніч із черговою випадковою грішницею де-небудь посеред тривалого комерційного турне, ловив себе на вдоволеній думці, що вдома все одно краще.

Він не здогадувався, що причина в ньому самому. Точніше, в його любові. Це називалося щастям, і йому не було б кінця, а в нас не було б історії.

Але котроїсь ночі одна перевірена вічністю гамбурзька куртизанка смертельно-втомлено, з ледь чутним придихом визнала: «З роками ви тільки кращаєте. Ми, на жаль, ні». Маріо Понґрац не мав найменшого сумніву, що під «ви» вона розуміла сильних, а під «ми» прекрасних. Від усвідомлення цієї правди в ньому аж заскімлило у грудях. Він уперше жахнувся думки, що його дружина й він фактично одного віку.

Відтоді це засіло в ньому. Ні, не можна стверджувати, ніби тільки цим він і жив – ще чого. Він мав чим (і ким) жити. Але

Модерно було жити для себе. Модерним був егоїзм – як тоді його називали, розумний.

щось таке загніздилося десь на денці. Він його відганяв і затоплював поглибше. Але розумів, що з плином часу воно виринатиме дедалі частіше й настирливіше.

Ключовий розділ історії настає за якісь два-три роки після гамбурзького нічного моменту істини. Того літа Маріо Понграц вибрався в, як він піджартовував, першу гірську експедицію. Цей епізод доволі темний, мотиви Понграцової виправи досі не знайшли однозначного трактування. Сам же він, як виглядає, наприкінці життя знищив усі відповідні записи у своїх щоденниках.

За одними версіями, Маріо Понграц вирушив до гуцулів з метою перш усього присадити їх на т. зв. «веселий чай» і через них налагодити необмитнаний канал збуту до Банату і Трансильванії.

За іншими – просто настав час і виповнилася Година. Тобто Маріо Понграц мав принести одному з мольфарів (якого ще слід було розшукати) таємне письмо, виготовлене кілька сторіч тому в Далмації, з попередженням про смертельну загрозу, що якраз на того мольфара насувається.

До мольфара, принаймні одного, він і справді потрапив. Але що прикметно, не власною волею. Долаючи плутані й довжелезні гуцульські милі, Маріо Понграц просувався від поселення до поселення, ніби прочісуючи місцевість: Печеніжин, Яблунів, Косів, Жаб'є. Далі починалися місця, де «стрінеш ведмедя борше, як людину», де «козам роги правлять», де «раки зимують», де «біс в ребро», де «дідько каже добраніч»: Красник, Дземброня, Гринява, Громідне... Саме в околицях останнього (але що таке в тих краях околиці?!) його таки накрило громами-блискавицями і вперіщило крижаною зливою, що за якісь хвилини перейшла в нещадний град, а той так само стрімко – у рясний сніг (посеред липня, Господи!), і зробилося темно «хоч

в око стрель» (о третій пополудні!), і Маріо Понґрац попрощався з життям, а дідько сказав добраніч.

Файно лиш то, шо з ніг він зваливси...

Ну гаразд, по-іншому. Добре лиш те, шо його підкосило не десь на недеї, не в хащі й не в бескеті, а – от уже талан! – під самісіньким плотом котроїсь гражди, про існування якої він не здогадувався й побачити яку крізь ту засніжену темряву вже не міг. І ґазда почув зі сіней волання про поміч. Або не так: ґазда почув гавкіт собак у сінях. Або ще інакше: почув і волання, і гавкіт. І вибіг той ґазда зі смолоскипом та челяддю, і вирвав з дедалі цупкіших обіймів темряви щось уже зовсім знесилене, снігом обліплене і засліплене, та й покігнув до себе д'хаті.

Але хоч як рятували прибулду – і напували горілками, й розтирали ними ж, і малиновим відваром, і часником та купленим у Коломиї на ярмарку лютим каєнським перцем, – за годину-другу Маріо Понґраца почало трусити й ламати, ковбасити й корчити, і він пропав у пропасницю, провалився в гарячку, камінь в річку.

Проте за іншими версіями, не було ні річки, ні каменя, ні гарячки. Та навіть і снігу не було посередині липня. А був удар блискавки – просто у груди (біс в ребро), за два кроки від гражди, на самому верху, на ґруні. Й так Маріо Понґрац лежав хрестом (і пластом), розкинувши руки й рамена, без мови й віддиху. Але ґазда сказав бігти по *мольфарє*.

Невідомо, чи мольфар заявився один, а чи скупчився там їхній цілий мольфарський консилиум. Знову ж таки невідомо, що таке «там» і де воно насправді є. Але саме *там*, у Переході, то крутячись центрифугою між світами, то несміливо переступаючи з ноги на ногу, ніби в чиємусь високому Передпокої з шумом потоків, дзвоном у вухах, ревом ангелів і мольфарськими примівками, Маріо Понґрац *продавси*.

У запропонованому виборі він узяв опціон номер два. Це викликало деяке здивування серед присутніх посередників (бо мольфари були посередниками). Опціон номер один, від якого Маріо Понграц відмовився, передбачав цілковиту зупинку його фізичного старіння аж до моменту смерті. «Хай не я, хай вона», – нібито промимрив Маріо Понграц обсипаними від гарячки лишаєм губами.

Він отримав що побажав, але за однієї умови: вона про це ніколи не дізнається.

7

(Тепер коротке відгалуження в цій історії. Воно само собою також історія. Але не ця, суміжна.

Маріо Понграц, виявляється, вибрався у свою експедицію дуже вчасно. Ще того ж літа-осені Східними Карпатами прогарцював Адзьо-Фанатик, жахний серійний убивця. Він фактично повторив маршрут Маріо Понграца через Печеніжин та Яблунів. Далі, щоправда, він рушив на Жаб'є не через Косів, а через Космач. Кожна зі станцій цього маршруту знаменувалася черговим кривавим убивством. Адзьо-Фанатик орудував різницьким ножем. Його жертвами ставали винятково чоловіки, переважно старшого середнього і зовсім старшого віку, овіяні суперечливими чутками та легендарною славою цілителів, ворожбитів і гонимарників. Такого висновку слідство, щоправда, дійшло з великим запізненням – щойно після четвертої жертви, десь уже в жовтні, спеціальний розслідувач, таємний радник поліції Отакар Жидлічка, висланий до театру подій зі самого Львова, нагло усвідомив: задля вироблення якогось більш-менш виразного портрета вбивці слід найперше створити збірний портрет

його жертв. Вихованець криміналістичної школи великого Леопольда фон Захера (батька) подякував Богові за осяяння. Попри таку втішну новину Адзьо-Фанатик устиг ще двічі зробити своє, з інтервалом у вісім днів поклавши у криваві калабані ще дві жертви – з Буркута і Пробійнівки. Після цього спеціальний розслідувач Отакар Жидлічка покинув останні сумніви і, відсікаючи різунів шлях до румунського кордону, поставив на нього засідку в обійсті сьомого мольфара неподалік Громідного. Там Адзьо-Фанатика й накрили. Мольфара було врятовано. Попередження, записане кількатороків перед тим у Далмації, справдилося і спрацювало. Адзьо-Фанатик виявився колишнім ченцем-місіонером, що під сильним впливом, як він це сам називав, «Голосу Небесного» заповзявся очистити Карпати «від диявольської скверни та шаманізму». Крайовий суд у Львові довго не визнавав його божевільним.)

8

Уже на середину 1870-х років деякі знайомі з оточення Понграців щоразу частіше відгукуються про Марію як про «молоду дружину пана Маріо». Той факт, що насправді вони перебувають у шлюбі вже протягом двох десятиліть, якось начебто стирається зі свідомості й дедалі рідше береться до уваги. Причиною може бути те, що на тлі не такого вже й зістарілого, хоч і виразно потертого чоловіка пані Марія справді виглядає дуже молодо. В аматорській трупі фон Кохановскі, що послідовно й методично грається в Шекспіра, їй і далі дістаються коли не Дездемона, то Офелія.

Ще одна причина, мабуть, у тому, що Понграці доволі регулярно оновлюють своє оточення, але ні з ким і ніколи не

встановлюють якихось глибших і триваліших приятельських стосунків. Поруч із ними вже давно не видно нікого, хто пам'ятав би ті дні, коли вони починали свій спільний життєвий шлях.

Жити для себе й бути фактично удвох – наче на світі справді немає нікого гідного зближення з ними. Ось що було й залишалось їхньою визначальною засадою.

Вона мала не тільки світоглядні, але і прагматично-конкретні підстави, була, сказати б, і стратегією, й тактикою водночас. Річ у тім, що в багатьох своїх епізодах їхнє співжиття переходило в ризиковані й заборонені простори. Вони й далі охоче експериментували зі своїми тілами, вживали абсент, гашиш і за першої-ліпшої нагоди влаштовували ризиковані рольові ігри. Навряд чи варто було когось у це посвячувати. В цьому вони були більше ніж одностайні.

Маріо Понґрацові, який саме досяг абсолютного розквіту сатира, страшенно подобалося «розбещувати» цю «дівчину». Пані Марія відповідала взаємністю так, як уміла й могла лиш вона (в чому Маріо Понґрац упевнювався щоразу, коли намагався випробовувати аналогічні підходи на принагідних суттєво молодших партнерках).

Назовні ж усе й далі точилося так само привабливо. Ба ні – ще привабливіше. З роками вони лише кращали, набуваючи дедалі особливішого флеру: він – великий, поораний зморшками, сивуватий і артистично розпатланий, схильний до циліндрів і довгих шаликів, вона – гнучка і заклична. У базарні дні вони демонстративно виходили закупити будзу, ялівцю й черешень. У цукернях замовляли хто подвійного шварцера, а хто меланж. У клубах дискутували про «Ілюмінації» Рембо та ініціювали збори коштів на відкриття народних читалень. Навідували все ще єдиного міського фотографа, де час від часу увічнювали себе в масках і чуттєвих позах.

1878 року Маріо Понграц прочитав у газеті, що якийсь Істман Гудвін винайшов діафільм і в такий спосіб додав можливостей удосконаленому целулоїду, що його кількома роками раніше, 1872-го, запатентував якийсь Джон В. Гаят. Маріо Понграц зрозумів, для чого сам він роком раніше замовив передплатою т. зв. чарівний ліхтар – проектор Генрі Р. Гейла. Пристрій довго очікував своєї миті, напіврозпакований і призабутий до кращого часу на одній з полиць. Але от усе щасливо з'єдналося в новий технологічний ланцюжок: чарівний ліхтар, удосконалений целулоїд і діафільм.

Відтоді Понграці передивилися кілометри картинок на плівках, скуповуваних де лише вдавалося. Вони проектували їх то на лляний екран у вітальні, то просто на стіну, а то на фіранки. Зображення розпадалися на шматочки, виникали дивні колажі. Часом вони влаштовували перегляди для грона приємних і, як завжди, тимчасових друзів. На гостей найбільше враження справляли «Хижак Африки» та «Оприскування виноградників у швейцарському кантоні Невшатель». Одного разу Маріо Понграц ледь утримався від спокуси прокрутити шановному товариству найновіший, щойно довезений контрабандою з Британських островів збірник вікторіанської порнографії «Жриці розпусти-6». Бракувало півкроку – і він запропонував би товариству всі ті несподівані ракурси.

Наслідки були цілком непередбачувані.

9

У вересні 1880 року найясніший цісар Франц-Йосиф здійснює свою третю інспекційну подорож до Галичини й Буковини. Попередню, як ви пригадуєте, він відбув ще 25 років тому.

Тепер цісареві 50, і він на своєму життєвому піку. Ще трохи – й він упритул наблизиться до екватора у своєму катастрофічно тривалому правлінні, а також заведе собі нарешті коханку в середовищі віденських актрис.

Дорогою зі Львова до Черновіц Франц-Йосиф, на заздрість місту Станиславову, робить не просто символічну, а таки справжню зупинку в Коломиї. Тут уже давно готуються до його відвідин. Від станції й до павільйонів Першої етнографічної виставки на Курцвайлівці, яку заради нього відкриватимуть саме сьогодні, цісар пересувається маєстатичним фаетоном, супроводжуваний ескортом із трьохсот кінних гуцулів у празниковій екзотичній одежі. Трембіти сповіщають радісну новину *urbi et orbi*. Хронікери ще довго доповідатимуть про дві весільні процесії, з Косова і Криворівні, які вітають найяснішого короваями і просять благословення для молодих пар. Цісар обсипає щасливців золотими дукатами й висловлює бажання, щоб вони станцювали. Молоді пари танцюють гуцулку, а відтак голубку.

Так само хронікери напишуть про кахляну піч роботи вже згадуваного Бахматюка-Бахмінського, що її Франц-Йосиф наказує придбати за найвищою ціною й доставити до палацу в Шенбрунні. Згадають хронікери і про інші вироби, передусім, звичайно, глиняні. Цісаря вже повідомлено про високі здобутки і всесвітню славу коломийського гончарського цеху.

Але хронікери випустять вельми важливий для цієї історії момент.

Річ у тому, що на тій виставці не могло не бути подружньої пари Понґраців. Ще місяць тому вони отримали спеціальне запрошення від одного з кураторів – здається, Вайґеля. Той саме на недовгий час потрапив до кола їхніх найближчих приятелів.

Й от вони стоять перед цісарем, цим «потужним і сумним деміургом», як про нього напише багато років по тому невизнаний геній з Дрогобича. Маріо Понграц поштиво знімає капелюха, а пані Марія вклоняється в реверансі. «Вузькі й тупі, мов гудзички, очі, посаджені у трикутні дельти зморщок», зупиняються на їхніх обличчях. Дуже важко зрозуміти, що в цих очах. З'єднані з вусами бакенбарди родом ще з першої половини сторіччя, коли на них справді була мода, ще не «молочно-білі», ще не нагадують «крила зі снігу». (Останнє порівняння належить іншому генієві, цього разу з Бродів.)

«Ваша Величносте, Маріо та Марія Понграц, коломийські міщани», – називає себе і дружину герой цієї історії. Цісар мовчить, але коротким кивком дає зрозуміти, що інформацію сприйнято. «Ваша Величносте, – продовжує Маріо Понграц, – ми також хочемо благи про ваше ласкаве благословення». На цісаревому лиці з'являється тінь чогось, що може означати запитання. «Сьогодні двадцять п'ята річниця нашого шлюбу», – пояснює Маріо Понграц. Цісар придивляється до них уважніше, й аж тепер вони чують його вогкуватий голос. «Вашого шлюбу? – запитує він дещо здивовано. – Так, пане, вам я можу повірити. Але пані ще цілком молода. На вигляд вам якраз двадцять п'ять і є». «Дякую за комплімент, Ваша Величносте, – вдруге вклоняється Марія. – Мені невдовзі сорок вісім». Цісар вагається. Якщо це жарт (а це очевидний жарт), то він несмішний. Треба кінчати з цією абсурдною аудієнцією. «Коли ви й маєте стосунок до двадцять п'ятої річниці чийогось шлюбу, то хіба як дочка», – оголошує вирок цісар і йде далі.

Щойно за годину, вже на іншій виставці, господарсько-промисловій, у русинів, куди він нашвидку зазирне після польської етнографічної, цісареві чомусь раптово згадається сумнівне подружжя. Отримавши ж від свого супровідника отця

Левицького, донедавна посла Галицького сейму, рішуче підтвердження, що міщанка Геновефа-Марія Понграц таки не дочка, а дружина Маріо Понграца, Франц-Йосиф Перший розпорядиться переказувати парі «дещо запізнілі вітання» й від його імені нагородити срібних ювілярів срібним же флорином з його ж імператорським вінценосним профілем на реверсі.

Ще того ж вечора Маріо Понграц нотує в щоденнику: «Спілкування з Найяснішим. Ясності жодної. Тривалість – вісім секунд. Ціна питання – срібний флорин. ФЙІ терміново відїхав до Черновіц».

10

Загалом же 80-ті роки стали апофеозом їхнього абсолютно щастя. Прибутки зростали, товари продавалися дедалі більшими партіями на дедалі ширших теренах, капітал нагромаджувався і перетікав у нові проекти, як, наприклад, тютюнова фабрика в Заболотіві, де скручували *правдиві* гаванські сигари зі справжньої кубинської сировини. Тим часом у власному ділі Маріо Понграц уже зняв зі себе значну частину обов'язків, переклавши їх на кількох найманих помічників. Це дозволяло значно більше часу приділяти розвагам і подорожам. Спати до полудня вони тепер могли не тільки по святах. Зависати у клубках та на балах до самого ранку можна було не тільки по суботах.

Радощів їхнього існування нітрохи не затьмарювали такі дрібні неприємності, як щоразу відчутніші перешіптування та пліткування поза їхніми спинами. Що частіше вони вловлювали навколо себе яке-небудь сичання на зразок «скільки їй може бути років, що вона собі дозволяє аж такий виріз?!», то веселіше

до цього ставилися. Маріо Понграц не хотів думати про старіння і смерть. Йому вистачало знати, що згідно з вибраним опціоном старітиме тільки він. Першим помре також він. Що далі відбуватиметься з нею, він розумів не до кінця і, чесно кажучи, відганяв від себе цю турботу як не новими еротичними ідеями, то хоча б абсентом і кокаїном.

Другий бік тієї ж медалі з вічною молодістю на аверсі виявлявся в тому, що до Марії почав активно липнути всілякий міський молодняк. Дехто зі шмаркачів без жодного перебільшення годився їй у сини. Маріо Понграц, хоч і глибоко насолоджувався кожним черговим вибухом власних ревностів, мусив бути завжди напоготові, й це напружувало. Найбільшу загрозу становили, ясна річ, офіцери. На другому місці йшли священики, передусім римо-католицькі (їх Маріо Понграц називав ловеласами у спідницях). Однак не варто було відкидати й менших небезпек – на зразок англійських інженерів-нафтовиків чи всіх отих доморослих гамлетів, отелло, ба навіть уже й ромео з трупи фон Кохановські. Маріо Понграц намагався надовго не відходити від Марії в публічних місцях. Якоюсь мірою це відлякувало й зупиняло багатьох потенційних зальотників.

І все ж доводилось уникати певних товариств і надовше виїздити з міста. Зрештою, доводилося – трохи не те слово. Насправді вони пускалися в подорожі вельми охоче. На той час Маріо Понграц відчутно обмежив свої службові виїзди і перелаштувався на туризм. Він зумів прищепити дружині виплекану роками любов до швидкісних потягів, пароплавів, комфортних готелів, екстравагантних краєвидів. У модерному світі робилося чимраз більше спокус. Вони відвідували найекзотичніші ресторації, мистецькі галереї та модні салони. Незрідка вони запрошували до себе в номер найдорожчих танцівниць

і повій. На пляжах вони шокували лаконізмом своїх купальних костюмів.

Однією з перших була, звісна річ, Венеція (запаморочлива поза в ґондолі). Потім Єгипет і піраміди (триденна подорож пустелею на верблюдах). Потім вони надовго засіли в Гоа, де португальська колоніальна адміністрація відверто закривала очі на добре розвинуті опіумну й гашишну субкультури. 1885 року вони розшукали перший на світі пляж натуристів. То було на якомусь грецькому острові, фактично викупленому німцями та скандинавами. Судячи зі щоденникових рефлексій Маріо Понґраца, йому та дружині не надто сподобалася «завелика кількість потворного в людських тілах».

1886 року самісіньким центром Коломиї пустили локальну залізничну колію до просоченого нафтою Печеніжина. Навколосвітні подорожі можна було починати й завершувати на зупинці, розташованій за два кроки від дому. Сівши на площі Ринок, Понґраци вирушали локалькою в бік коломийського двірця, до якого мали три зупинки. Там пересідали до справжніх потягів і цього разу вже надовго. Вони подорожували тільки першим класом. Через Станиславів, Львів, Перемишль і Краків вони доїздили до кордону з Німеччиною. Перетин не забирав надто багато часу: тогочасні європейські уряди вже запровадили безвізовий режим для своїх громадян. При в'їзді до Німеччини він поширювався навіть на підданих Росії.

Так було й 1888 року. Після Бреслау їхній потяг попрямував до Берліна, а звідти до Гамбурґа. Щойно там закінчувалася мандрівка залізницею. Далі був океанський пароплав компанії «Hamburg–Amerika». Кінцевим пунктом тієї виправи став Нью-Йорк. Вони зупинились у західному Мангеттені на 23-й вулиці, готель був новісінький, трохи богемний (казали, ніби з нього щойно виїхав сам Марк Твен) і називався «Челсі». Вони мешкали

на щасливому дев'ятому поверсі в люксі під номером 99. Отам це й трапилося: Маріо Понґрац, утисячне її стискаючи і захлинаючись від удачності, кілька разів проказав «маленька». Протягом довгих десятиріч він звик називати дружину по-різному, вигадуючи їй десятки імен та епітетів. Але «маленька» ще не звучало. І схлипів таких ще не було.

Різниця робилася дедалі відчутнішою: в неї знову зменшилися груди й повужчали стегна. І якби не той самий ледве вгадуваний дух черемші в міжніжжі, то це взагалі була б уже майже не вона. Це не давало спокою весь день, і ближче до вечора Маріо Понґрац навіть пожартував: «Знаєш, мені вперше здалося, ніби я кохаюся з хлопчиком».

11

Минуло ще півроку – й останні сумніви довелося відкинути. Фізіологічний час Марії, магічною силою затриманий у самому розквіті її молодості, зірвався, зіскочив, зістрибнув з визначеної поділки і рушив навспак. Вона не тільки молодшала, а й меншала. Вона ще встигла зіграти Джульєтту, але від певного вечора її перестали впускати на театральні вистави *для дорослих*. Залишалися винятково циркові, але й ті лише вдень. (Добре, що того сезону цирк «Ваґабундо» зупинився в їхньому місті надовше: дирекція розглядала варіант зі зміною мандрівного трибу на стаціонарний і всерйоз обмірковувала перспективу Коломиї як постійної резиденції: на той час місто восьми ярмарків як-не-як.)

Про казино, клуби, салони та інші принади публічного співіснування вже не могло бути й мови. З усього різноманіття міських закладів для них залишалися відчиненими хіба

цукерні, хоч і в цьому випадку пропозицію напоїв для Марії слід було суттєво скоротити. Зате відтепер вони цілими днями могли обговорювати її улюблені сорти морозива.

Мольфарська сила дала збій, це стало очевидним.

12

На початку 1890-х Маріо Понграц вирішує позбутися всіх гешефтів і відійти на заслужений спочинок. Зароблених протягом комерційно успішного життя накопичень має цілком вистачити для розмірено-забезпеченого доживання віку. Розпродаж усіх активів приносить йому більше ніж п'ятизначну суму, частина якої йде на придбання нерухомості. Переїзд із центру міста до зграбного особняка на модній Вінцентівці є його останньою діловою оборудкою. Аби пришвидшити справу, Маріо Понграц погоджується на готовий проект і всупереч власним смакам пристає на доволі поширений у тодішньому міщанському середовищі варіант: ганок, тут ще один ганок, заклена веранда, дев'ять кімнат – по чотири на поверх плюс одна у вежі, балкон, стрімкий готичний дах, мансардні вікна, черепиця (обов'язково від Віммера). Тобто дивувати сторонніх може не сам проект, а місце – фактично на міській межі, максимально віддалене від цікавого сусідського ока. Тут вони житимуть непомітно для інших. Із навколишнім світом їх єднатиме тільки найнеобхідніше.

Котрогось дня невдовзі після переїзду Маріо Понграц, повернувшись чи то з банку, чи з поштамту, застає Марію таємничо мовчазною й напруженою. З нашіптувань служниці випливає, що пані *знову*. Це слово може означати тільки одне: служниця знову застала пані на горищі, де та час від часу витягає зі старої

скрині свої ляльки і подовгу над ними сидить. Йому стає як ніколи щемко. Увечері він тримає в руках її маленькі долоні (інших дотиків він собі вже не дозволяє) і ніяк не наважується спитати: «Мила, навіщо тобі ті старі ляльки? Їм, як і нам з тобою, вже по 60 років, не менше». Але він так і не каже цих слів, а наавтра замовляє кілька розкішних нових ляльок у популярній серед коломийських дітей крамниці Вайсфіша. І варто бачити її очі, коли їй вручають усі ті казкові пуделка.

13

Так, мольфар помилився. А раз він, то йому помилку й виправляти. Хай знову зупинить Маріїн час. А потім хай знову запустить його. Тільки хай це буде у правильному напрямку, у згоді з природним ходом речей. Якщо йому вдалося тоді, то мусить удатися й тепер. Треба до нього йти.

Навесні 1895-го Маріо Понґрац за своїми давніми щоденниками та частково з пам'яті відновлює той карпатський маршрут. Він пригадує, що з усіх карпатських мольфарів серед живих лишався останній – з Громідного. Передавши дружину під опіку служниці та її рідкозубого прихвосня-нареченого, Маріо Понґрац вирушає у свою другу гірську експедицію. Дорога дається йому нелегко, він швидко втомлюється, часто збивається на манівці й час від часу ледь не вмирає від аритмії та пмороків. На сьомий день цих нестерпних мандрів, діставшись околиць Громідного, він дізнається, що мольфар (той, останній) помер ще дес років з десікь ек. Його начебто знайшли зі звернутою шиєю на самому дні урочища Пекло. Його обличчя доценту розкльовали круки й ворони, його очі було випито до дна, але татуювання на спині не залишали сумнівів.

*Його знайшли зі звернутою шиєю на самому дні
урочища Пекло.*

Усе зійшлося – і назва урочища, й час мольфарової загибелі. Поки він жив, час тримався на його волі. Щойно він пропав у Пеклі, все зірвалося й понеслося.

Маріо Понґрац лише покартає себе за нездогадливність. До нього врешті дійде, чому тепер усе так. І як це розуміти. І що ніхто тут не допоможе. Бо так тепер є. А як буде далі, краще не знати.

14

Восени того ж року, а може, й наступного – записи в щоденнику робляться чимраз рідшими, – Маріо Понґрац, унадцятье застукавши служницю на підгляданні, без жодного слова пояснень рішуче її звільняє.

З'явилися, щоправда, чутки, ніби то була вже не та сама й навіть не друга, а третя служниця. В кожному разі кавалер був усе ще той самий, рідкозубий прихвостень. Хоч, може, й він не той самий: хіба мало схожих типів у тій околиці? Він щось кричав і погрожував Маріо Понґрацу своїми синювато-блідими кулаками, а потім до ранку жбурляв каміння в бік їхнього дому, розбивши при цьому зо п'ять газових ліхтарів. У шинку Лейбовського не було такого відвідувача, який не почув би від нього про хтивого стариганя з Вінцентівки, що нібито «розтлив дитину». Від цих слів – *розтлив дитину* – очі багатьох слухачів загоралися небувало живою цікавістю. Вони вимагали деталей. Оповідач так і сипав ними навсібіч, розбризкуючи слину на комірці та підборіддя присутніх.

Раніше чи пізніше до органів правопорядку мусила надійти скарга.

Коли поліцейний кур'єр доставив Маріо Понграцові повістку, то не міг не зауважити: господар сильно нервує й хоче спекатись його чимшвидше. В будинку справді вгадувалася присутність неповнолітньої дівчини, доповідав згодом інспекторові той самий кур'єр, за сумісництвом агент-вивідач. Самої дитини він, за його словами, не бачив, але ніздрями вловив легенький повів черемші.

На допит до поліцейної управи Маріо Понграц заявився не сам. Від їхнього дому до знаної будівлі на розі Крашевського і Романовського (про її неприємну функціональність можна судити хоч би з того, що в ній же містилася не лише поліція, але й прокуратура, суд і навіть в'язниця) було за мірками Коломії не близько, й годилося подумати про фіакр. Але Маріо Понграц хотів прийти своїми ногами. Поки вони йшли, він добряче втомився, його сиві, мов лунь, патли вибивалися з-під чорного циліндра й розвівалися на вітрі. Йому дихалося все тяжче, а серце калатало все ближче до горла. До того ж той дзвін у вухах. Марія дріботіла поруч і тримала його за руку. Тримала чи трималася?

«Хто для вас ця особа?» – запитав інспектор після з'ясування перших формальностей. «Моя законна дружина», – відповів Маріо Понграц. Інспектор не завагався. «Іменем монархії та нашого найяснішого цісаря я заарештовую вас», – по цих словах до його кабінету ввірвалася ледь не половина всього особового складу міської поліції. Заходи зрозумілі й виправдані: не такий то був простий собі підозрюваний.

Марія Понграц не випускала чоловікових рук навіть у мить, коли на них накладали кайданки. З поліцейної управи її відвезли під спеціальний нагляд до інтернату – звичайно ж, того самого, де багато-пребагато років тому вона вже провела одне своє дитинство.

«Хто для вас ця особа?» – запитав інспектор.

«Моя законна дружина», – відповів Маріо Понграц.

Скандалне слідство просувалося нечуваними темпами. Обурення громадськості, підсилюване локальною та крайовою пресою, зобов'язувало до негайного розкриття справи і показового засудження «безпрецедентного виродка». Маріо Понграц, який спершу відмовився було від адвоката і заявив, що захищатиметься сам, зненацька усвідомив, яким вразливим є його становище. Яка ж бо користь від усіх тих паперів на зразок *Testimonium Baptismi*, з якого випливало, що його законну дружину Геновефу-Марію Вітраківну, дочку шляхтича Йоганнеса-Петра Вітрака та Анни-Пелагії Вітракової з Лободинських, справді охрещено 28 листопада р. Б. 1832-го, з чого своєю чергою випливає її, дружини, більше ніж дорослий вік? І яка користь зі свідoctва про шлюб між міщанином Маріо Понграцом та панянкою Геновефою-Марією Вітраківною, що його 15 вересня р. Б. 1855-го виписав отець-настоятель Святомихайлівської церкви в Коломиї Іван Левицький? Яка могла бути користь від цього *Testimonium Copulationis*, коли не було, не жило на землі, не існувало жодного живого свідка?

Усі вони на той час відійшли, повмирили, вибули назавжди – і подружня пара власників давно занедбаного, зачиненого та знесеного, а відтак заміщеного новою забудовою готельчика, й парох Левицький, і всі мимолітні знайомі, тимчасові друзі, партнери в картах, фліртах і фіглях-міглях, ближчі подруги, випадкові супутники, гості та завсідники, і навіть Джон та Амалія Мак-Інтоші, подружжя безвідмовних нафтовиків-канадійців зі Слободи-Рунгурської (останні, з ким домовлялися про свінгерські вечірки), встигли відійти з цього світу, доказом чого їхні могили на римо-католицькому цвинтарі.

Понґраци пережили всіх і стали представниками популяції вимерлих. У них не було свідків. Це вони могли бути свідками для всіх і всього.

Залишався тільки найясніший цісар Франц-Йосиф Перший. Але він тримався надто здаля і навряд чи щось пам'ятав, переобтяжений державної ваги клопотами. А його срібний флорин ніяк не міг слугувати за речовий доказ.

16

Тим часом обвинувачення проблем зі свідками й доказами не мало. Самі лише служниці зі своїми рідкозубими прихвоснями чого вартували! А так звані сусіди, вуличні роззяви, прості перехожі, візники, двірники, лакеї, листоноші, сторожі, прибиральниці та інші діти народу! Як багато всього могли вони розповісти!

До цього хору приєдналися газетні творці опіній. Сенсаційні репортажі про «монстра з Вінцентівки» протягом усієї осені однастайно публікували і «Gazeta Kołomyjska», і «Jüdisches Wochenblatt», і навіть «Руская Рада». Остання, пульсуючи всіма своїми йорами, їрами та ятями, вимагала: «Нѣ судъ, а судилищѣ для злодѣянній збочѣнца богомѣрзкаго!»

Напруга росла.

Окружний суддя виніс рішення про обшук – і тут узагалі посипалось як з рога достатку. Чого лиш не познаходили в тому захарашеному особняку! Екзотичні порошки, люльки для опіуму, сам опіум, пейотль, туйон, цинамон, кардамон, кальян, інше причандалля сумнівного й безсумнівного призначення, латекс, амбра, одноразові (невживані) шприци, сигари з Гавани й Санто-Домінґо, шведські сірники, бенгальські вогні,

ароматичні свічки, крабові палички, китовий вус, каніфоль із Малабару, стоси заборонених стародруків, бодлерівські «Квіти зла» (мовою оригіналу!), альбоми поштових марок фривольного змісту і головне – ціла добірка діафільмів з вікторіанською порнографією!

Речових доказів розбещення малолітніх, цинічного й патологічного, назбиралося на окремий музей з обмеженим доступом.

Останньою ваговитою гирею на шальку звинувачення став висновок спеціальної незалежної медично-педагогічної комісії, яка внаслідок усебічного кваліфікованого обстеження «глухонімої особи», що її підслідний «зятятю називає “своєю законною дружиною Марією Понграц”», установила дійсний вік обстежуваної в межах 9–11 років, ergo, твердження підслідного Понграца, нібито його «законна дружина Марія» народилася 1832 року, слід вважати таким, що не відповідає істині та свідомо вводить в оману.

Цей вердикт, який пролунав у залі суду під час одного з кінцевих засідань, остаточно переконав і суддів, і колегію присяжних. Кожен із дванадцяти проказав уголос: «Винен».

Пом'якшувальною обставиною могла служити лиш та, що згідно з тим же висновком комісії «детальний огляд дівочої пліви обстежуваної показав її безсумнівну цілісність і незайманість». Однак цей нюанс не міг залишати надію на безсумнівну невинність підсудного. Існувало безліч інших варіантів розбещення, погодилися в суді.

У своєму останньому слові підсудний просив про хоча б одне побачення з «тією, поруч якої прожив у законному шлюбі понад 40(!) років». Суд його прохання не задовольнив. Погоджуючись у тому, що Геневефа-Марія Понграц-Вітраківна, законна дружина підсудного, є особою невигаданою, тобто існувала

насправді, суд установив, що вона «могла померти на сухоти» під час перебування на території Північноамериканських Сполучених Штатів 1888 року, після чого підсудний «найімовірніше» повернувся до місця сталого замешкання сам і «з відчутними ментальними зрушеннями».

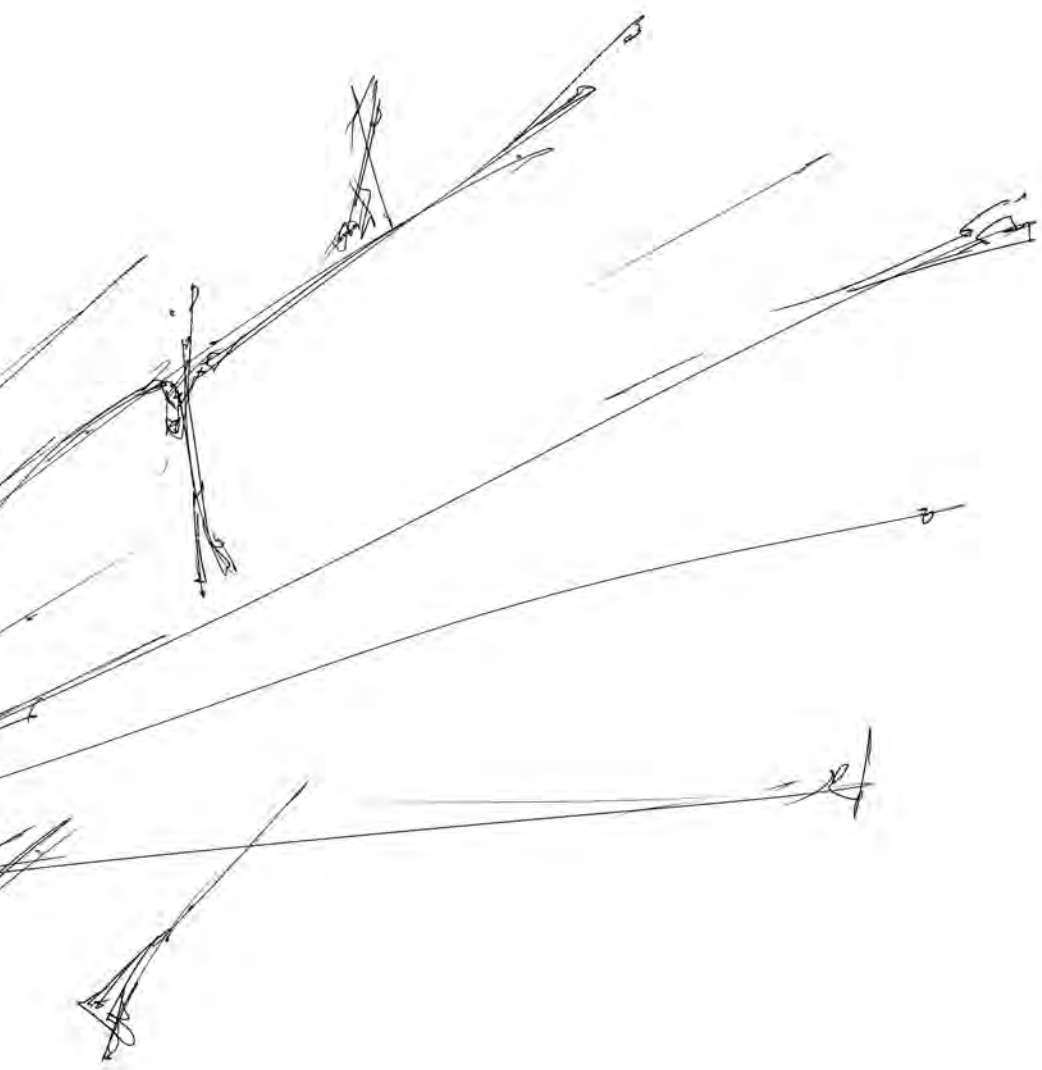
Суд, крім того, відмовився враховувати свідчення підсудного про «мольфарське закляття», але дійшов висновку про доцільність психіатричної експертизи. Modernité, яку так обоював Маріо Понґрац, обернулася своїм зворотним боком – усезнайським апломбом і скепсисом. Ще років тому 120 кожен порядний суддя вислухав би його найщиріші зізнання про карпатських чарівників із максимальною уважністю. Але середньовіччя з усіма своїми мольфарами, відьмами та судовими тортурами врешті відстало, відчепилося від правосуддя, залишаючись далеко позаду. Надворі добігав кінець XIX вік, і людство ще не знало часів досконаліших.

17

Утім новопризначений амбітний адвокат вирішив ухопитися за психіатричну соломинку й навесні наступного року виграв апеляцію у Вищому крайовому суді Львова. Провідної ролі у висновках фахівців мольфари, щоправда, не відіграли, хоч і неодноразово згадувалися. Головний акцент робилося на галюцинативних синдромах, спричинених «систематичним зловживанням наркотичними і збудливими речовинами», а також на «природних схильностях обстежуваного до брутального порушення звичаєвих суспільних норм». Улітку Маріо Понґраца було вирішено з в'язниці Рамлера в Коломиї перевести до званої клініки на львівському Кульпаркові.

Другої такої нагоди могло й не бути.

Адвокат надзвичайно пишався цією перемогою. Відтепер його підопічного чекали заспокійлива стабільність, гідротерапія і поступове згасання.

Його транспортували не зовсім як злочинця й не цілком як душевнохворого. Супроводжуваний поводився чемно і стримано. На залізничній станції у Станиславові, де двоє міцнезних чи то санітарів, чи конвоїрів мали передати його з поліційної карети до спеціального вагона в пасажирському потязі, Маріо Понґрац упіймав момент. Він скористався тим, що потяг на чверть години запізнювався і, *щоб веселіше стоялося*, почастивав обох охоронців дорогими сигарами зі своїх давніх запасів. Поки ті їх розкурювали, вдячно покашлюючи й попахкуючи, підійшов станційний службовець, який нагадав обом здорованям, що це перон і куріння тут заборонено. Охоронці не підкорилися й полізли за службовими посвідченнями. Поки вони їх з поважним виглядом шукали і діставали, надїхав потяг. Маріо Понґрац, на останню мить почувши в тілі колишню легкість, устиг зробити достатньо широкий крок на колію перед самим локомотивом.

Другої такої нагоди могло й не бути. На тому боці вже чекали Марія й ангели.

Розділ восьмий
«САНСАРА», або ЗАКОЛОТ АНГЕЛІВ

1

Публічний розстріл, що відбувся в місті С. 17 листопада 1943 року і відомий як Розстріл Двадцяти Сімох, у жодному разі не претендує на винятковість. Але його історія й досі повниться рядом нез'ясованих обставин, суперечливих свідчень та різнотлумачень. У чому сходяться й погоджуються всі джерела – це в кількох підставових моментах. По-перше: того дня у приміщенні міського театру розпочалося й завершилося відверто блискавичне судилище окупаційної німецької влади над кількома десятками осіб, що їх означено «ворогами Третього Райху українськими націоналістами». По-друге: переважну більшість підсудних було визнано винними і засуджено до негайної страти. Її, по-третє, було виконано відразу ж після завершення суду поруч із будівлею театру, під стіною найбільшої в місті синагоги,

на той час, ясна річ, уже давно спаплюженої й напівсплюндрованої. По-четверте: страта відбулася через розстріл, а засуджених виводили трьома партіями і прив'язували до заздалегідь укопаних перед синагогою стовпів, яких було десять¹.

Далі – менш суттєве розходження в окремих джерелах. Згідно з одним *виконавці* з охоронної Schutzpolizei (скорочено – шупо), або, як ще їх називали, шуцаки, розстрілювали засуджених у послідовності десять – десять – сім. Згідно з іншим десять – сім – десять. Обидві версії виглядають цілком вірогідними. Перша корелює із загалом характерною для стилю нацистів показною педантичністю, друга – з арійською схильністю до симетрії. Жодних тобі випадкових відхилень на зразок десять – вісім – дев'ять, жодного натяку на диспропорцію та Unordnung².

Як педантичність, так і прагнення симетрії виявляють себе і в організації, чи, сказати б, технології розстрілу: шуцаків вишикувано двома рядами, в кожному з яких їх так само по десять. При цьому передні клякають на одне коліно й ціляться у груди, задні ж стоять на повен зріст, їхня ціль – голови. Звідси впливає невблаганно проста арифметика: по два вбивці на одну жертву. Невідомо, як це функціонувало, коли страчуваних було сім. Але в будь-якому разі нестачі в катах жертви не відчували. Третім та останнім убивцею працював окремий старший чин, який, переходячи від стовпа до стовпа, фіналізував езекуцію контрольним пострілом з пістолета у скроню або вухо. Не всі джерела погоджуються в тому, що цим його діям передували побіжний лікарський огляд. Але деякі з них зазначають, що

¹ Для вкопування стовпів тротуарну плитку перед синагогою було заздалегідь розібрано.

² Непорядок (*нім.*).

лікар був цивільний, з місцевих, і мав на собі (з такої нагоди?) вишиванку.

Доволі ймовірною виглядає версія про первісний план розправи, який начебто проштовхував шеф окружного комісаріату гестапо унтерштурмфюрер СС Оскар Брандт. Згідно з його бажанням нажахати місто по-справжньому то мав бути не розстріл, а публічне повішення. Здійснення цієї місії Оскар Брандт хотів покласти на тих-таки шуцаків, але їхній начальник від почесного завдання відкрутився, мотивуючи тим, що в нього немає «вишколених для цього діла людей». Виконавська ж невправність, ще й продемонстрована привселюдно, могла б обернутися «вагомими репутаційними втратами». До того ж на місці, відведеному під езекуцію, бракувало оперативного простору для комфортного розміщення цілих двадцяти семи шибениць. Оскар Брандт мусив погодитися з аргументами колеги і відмовився від початкового проекту.

В розстрілах окупаційна влада почувалася значно впевненіше. З деякого часу вони стали чи не головною формою її комунікування з населенням. І це при тому, що йшлося вже давно не про євреїв. Їх тотальне винищення в місті С. фактично завершилося щонайменше за рік до описуваних тут подій. Місто С. було офіційно визнано *judenfrei*¹, а до найвищих канцелярій Берліна полетів рапорт про «першу в Європі територіальну одиницю, де єврейське питання розв'язано остаточно». Тепер слід було розвивати успіх – і після євреїв, яких винищували за сам факт їхнього існування, братися за тих, чиє існування загалом нібито й дозволялося, хоч і в таких знущальних обмеженнях, що відразу стирали його, існування, найменший сенс. Тобто слід було рішуче переорієнтуватися на дальші, вже не такі

¹ Позбавлене євреїв, а дослівно – вільне від євреїв (*нім.*).

шкідливі, та все ж расово нечисті, мішані елементи, передусім українські та польські. Дякувати богу, ті й самі активно винищували одні одних.

Розстріл Двадцяти Сімох є одним з епізодів значно ширшого процесу. Тобто дуже помітною, але всього тільки ланкою по-своєму безкінечного ланцюга смертей. Попередньої ланки довго шукати не доводиться. Лише двома тижнями раніше, 3 листопада 1943 року, в розташованому неподалік від С. районному центрі К. відбувся знову ж таки публічний розстріл т. зв. «націоналістичних підлітків». То були здебільшого 15-літні хлопці, учні торговельної школи, загальним числом одинадцять. Дванадцятим пішов під розстріл батько одного з них. Нацисти – тут віддаймо їм належне – до батькового прохання поставилися з розумінням і дозволили йому загинути поряд зі сином.

Імена хлопців нібито фігурували в паперах українського підпілля: йшлося про список осіб, потенційно готових до виконання всіляких дрібних конспіраційних доручень, передусім у ролі зв'язкових. Очевидець тих днів Василь Яшан у надзвичайно інформативній книжці спогадів «Під брунатним чоботом» («Under the Nazi Occupation. Stanislau District during the World War II, 1941–1944», Toronto, 1989) пише про те, що всіх як одного учнів було накрито в їхньому гуртожитку, після чого відвезено до окружної в'язниці в С. Там їх півтори-дві доби катували так, що деякі з переляку не змогли назвати навіть власних прізвищ. Одного з них цілеспрямовано й методично лупцювали тільки по голові – аж йому цілком відібрало мову.

Третього листопада, в базарний, себто доволі людний на тамтешньому Ринку день, учнів знову доставлено до К. Згідно з Яшаном їх «привезли вантажним автотом, збитих до крові, скатованих, у самій білизні». Гестапівці брутально

позганяли їх під мур і вишикували до розстрілу. Діти були такі знесилені, що здавались якимись уже нетутешньо спокійними. Ассман (начальник гестапо в К, про якого трохи згодом) зачитав смертельний вирок. Далі надійшла команда, «за нею постріли – і дванадцять тіл упало на землю». Якщо котресь виявляло ознаки життя, Ассман особисто добивав з пістолета в серце. Згодом, свідчить Яшан, «трупні забрали на ту саму автомашину й вивезли з К.». Місця їхнього поховання ніхто не знає й донині.

Історія цих публічно розстріляних посеред міста і світу дітей тим трагічніша, що її могло б не трапитись, якби їхній куратор із підпільних націоналістичних структур (псевдо «Джем») не зберігав список з їхніми прізвищами в місці, що здавалось йому найпевнішим, – у шухляді свого робочого стола. На службі він перебував у крайовому комісаріаті, в тому ж відділі, що й нова його пасія. Докупи їх звів не тільки нездоланий і взаємний статевий потяг, але й захоплення чорним гарлемським джазом 30-х. У неї знайшлася ціла колекція платівок просто з Америки. Далі – класичний, але й дещо банальний сюжет про підступність і кохання. Молода полька, з якою друг «Джем» крутив платівки й необачні флірти, вирішила скористатися нагодою й послужити, як заповідала традиція, Богові та Вітчизні. Чи належала вона до польського підпілля, донині не з'ясовано. Що відомо достеменно: саме вона не тільки донесла на «конспіраторів», але й виклала гестапівцям оригінал того фатального списку.

Шеф гестапо в К. (а за сумісництвом один із його очільників у С.) вищезгаданий Ассман міг бути цілком задоволений саме таким перебігом дивної українсько-польської *Liebesgeschichte*¹.

¹ Історія кохання (нім.).

Це його, Ассмана, Василь Яшан нетипово для свого більше ніж стриманого стилю називає «хитрою і підступною потворою».

Саме цього Ассмана, Вільгельма, унтерштурмфюрера СС, рік народження 1907-й, арештують аж за два десятиріччя – 1962 року. Втім уже невдовзі його визнають неосудним. Чи він і справді міг таким стати? Такі, як він, радше не божеволіють. Найімовірніше – підступна потвора навчилася бути ще підступнішою. А хитра – ще хитрішою. Добре лиш те, що в наступному житті він прийде на світ в Африці, тяжко занедужає на параліч задніх кінцівок і його розірвуть на шматки інші гієни.

2

Про всі ті розстріли можна писати не одне дослідження в багатьох томах. Розстріл перетворився на щось буденне, рутинне і, даруйте на слові, нормальне. Це почалося ще за Першої війни, але справжнього апогею досягло у Другу. Наша країна, ставши справжньою Країною Розстрілів ще в 1914–21 роках, з плином часу зазнавала лиш ескалації в цьому загалом нехитрому й у певному сенсі домінантному для ХХ сторіччя способі розправи.

Коли у вересні 1939-го совіти вдерлися на терени перманентного й безнадійно-затятого протистояння українців та поляків, вони вже мали за своїми спинами там, на східніших землях, безкінечні тисячі страчених ворогів (або й не зовсім ворогів) свого режиму – розстріляних у в'язницях, таборах чи просто в лісах, житах, ярах, балках, у коридорах і кабінетах, на монастирських, церковних і шкільних подвір'ях, на суші й на морі. Українська поезія знає цілі віршовані цикли, присвячені одній темі – розстрілові. Смерть від розстрілу належить до

найтипівіших смертей українських поетів у 1920–30-х роках. Але в Україні розстрілювали не тільки поетів.

Що совіти й нацисти розстрілюють у дещо різний спосіб, мешканці С. (як і всіх інших міст нашої околиці) дізналися влітку 1941-го. Перші практикували більшою мірою індивідуальний підхід і часто розстрілювали з пістолета в потилицю. Іноді впритул у чоло. Це дозволяло заощаджувати на контрольних пострілах. Других цікавила масовість, і вони косили свої жертви цілими натовпами чи групами, найчастіше – для прискорення процедури – не з карабінів, а з автоматів та ручних чи навіть і станкових кулеметів. За такої методи неминуче лишалася певна кількість підстрелених, але все ще живих. Задля уникнення казусів із небажаним виживанням зазвичай стосувалося контрольні постріли. Німецькою мовою останні називають «Fangschuss», і деякі словники перекладають цю конструкцію довгуватим словосполученням «постріл, яким добивають пораненого звіра». Такий вислів не може не походити з мисливського фольклору, і в цьому немає нічого випадкового.

Совіти також були цілком охочі до мисливських розваг. Але влітку 1941-го, нагально відступаючи перед нацистами, вони вже не мали часу на свій улюблений індивідуальний відстріл у потилицю. Тож і їм довелося косити в'язнів своїх тюрем сотнями й тисячами. За лічені дні й години перед утечею вони задля зменшення *обсягу роботи* повипускали на волю кримінальників. А всіх інших (політичних? ненадійних? підозрілих? жінок? дітей?) вони страчували поголовно й безжалюдно, завалюючи трупами не тільки в'язничні подвір'я та приміщення. На початок липня 1941 року кожен підвал міста С. міг виявитись імпровізованою трупарнею.

Зрештою, хіба лише в'язнів вони розстрілювали в ті дні й години? Є чимало свідчень того, що так само вони чинили й зі

щойно мобілізованими до їхньої ж армії рекрутами. Це робилося радше без якихось очевидних підстав – лише *про всяк випадок*. Новобранців заводили колонами до військових комісаріатів, перевіряли прізвища, особисті дані, іноді вже навіть і голили налисо, іноді вже й видавали на руки обмундирування – а тоді звідкись надходив інший наказ. І в тому ж подвір'ї того ж комісаріату всіх до останнього ставили під мур і *від гріха подалі* розстрілювали. Так виглядав лиш один із проявів, зрештою, не найпоширеніший, тотальної сталінської параної в червні-липні 1941 року.

Згодом з'ясується, що совітів і нацистів у справі розстрілів об'єднують ще деякі схильності. Наприклад, і перші, й другі вибирали для своїх масових екзекуцій фактично одні й ті самі топографічні прикмети. Тому місця страти взаємно накладаються, а скинуті на дно жертви одних і других переплелися між собою так тісно, що з них проростає спільна трава. Розрізнити, чийм саме жертвам відповідають ці або ті конкретні останки, можна хіба що за якимись дуже специфічними деталями, як, наприклад, форма дірок у кістках грудної клітини. Ромбовидні наконечники штиків можуть свідчити лише про совітів. У нацистів були не штики, а багнети.

Але і перші, й другі полюбляли розстрілювати під рівне щільне гудіння автомобільних моторів. Мешканці приміських районів чудово знали, що означає цілонічна монотонія заведених машин у поблизьких лісах.

Хоч не тільки в лісах: на пустирях, цвинтарях, у в'язничних подвір'ях чи будь-яких інших закапелках також.

3

У липні 1941-го до міста С. без боїв увійшли військові частини мадярів, і статистика розстрілів тимчасово пішла на спад.

Це не означає, що мадярська влада була якоюсь особливо гуманною. Причина радше у відмінності пріоритетів: мадярів захоплювали передусім реквізиції (більше схожі на конфіскації), що на ділі означало широкомасштабні спустошення і пограбування. Не скидаючи з рахунку того, що на цих теренах вони стануть каліфом на годину, мадяри квапилися вивезти за Карпати якомога більше матеріальної всячини. Вони самозабутньо перли в бік гірських перевалів і своєї маленької батьківщини все, що трапляло під руку: не тільки збіжжя, птицю, худобу і реманент, не тільки ліс, нафту, графіт, сірку і сіль, але й цілі фрагменти демонтованої промисловості, великі уламки фабрик та заводів – цехами, майстернями, складами, машинами, агрегатами, станками, деталями, трубами, патрубками, колесами, рамами, залізниччям, гайками, рейками і просто брукхтом. І чого лиш вони не перли на своїх возах, у вагонах і вантажівках!

Завдяки цій велетенській грабіжницькій праці в них не залишалося ні часу, ні сил для потужного етноциду чи бодай активнішого втручання в перебіг політичних протистоянь. Поляки як вірні й давні *bratanki*¹ вітали їхню визвольну місію і всіляко демонстрували лояльність. Українці примудрялися легалізувати власні органи цивільного врядування й вивішували на установах національні прапори поруч із мадярськими триколорами. Мадяри не надто розуміли, що з цим робити, але про всяк випадок розформувувати українське самоуправління не поспішали.

Цей далеко не найгірший час протривав трохи довше місяця – до початку серпня. Ніхто спершу й не зауважив, як у місті С. з'явилося гестапо. Втім, коли певного дня мадярські вояки налетіли на склади шкірфабрики Маргошеса для чергової

¹ Тут: близькі родичі (*польськ.*).

реквізиції (конфіскації?) чергових десятків тонн шкіряної здобичі, на місце відразу прибув з усім своїм озброєним почтом сам гауптштурмфюрер СС Ганс Крюгер (Krüger der Schreckliche¹, «високий 35-річний блондин із жорстким поглядом»²). Він зажадав припинення грабунку і в разі непослуху пообіцяв негайний friendly fire³. Мадярам як відчутно меншим братам Великого Райху довелося скоритися й покинути фабрику без жодного метра шкіри. Добре, що власної з них не здерто.

14 серпня Угорщина офіційно передала місто С., а з ним і всю область німецькій адміністрації. Це означало перехід означених територій до Distrikt Galizien у складі Генеральної Губернії. Проте вже кількома днями раніше, а саме між 2 і 8 серпня, себто формально ще за мадярського правління, той самий Крюгер та його люди влаштували акцію з винищення кількох сотень міського єврейства, переважно еліти. А що своєрідним апогеєм розправи став понеділок 4 серпня, то її вписано до найжахливіших сторінок історії міста як Blaumontag⁴ (можливо, робоча назва операції).

Проте це був лиш початок, і після понеділка настала неділя: Blaumontag виявився прологом до Blutsonntag⁵ – наймасовішого в місті С. за всі часи його існування цілоденного розстрілу, організованого на міській околиці, поруч із єврейським цвинтарем і частково в його межах, 12 жовтня 1941 року, в день Гошана Рабаг, себто Великої Осанни, що є сьомим і завершальним днем великого свята Суккот. Вибір саме цієї дати, звісно, далеко не

¹ Крюгер Жахний (нім.).

² Цит. за: Емі Вайтц. З твоїх руїн, Станіславе. (Emi Weitz. From your ruins, Stanisławów, 1966).

³ Тут: вогонь по союзниках (англ.).

⁴ Блакитний понеділок (нім.).

⁵ Кривава неділя (нім.).

випадковий, а радше типовий для нацистів із притаманною їм брутальною символізацією кожного такого діяння. Того дня було розстріляно від десяти до дванадцяти тисяч євреїв. Безпосередню участь у розстрілі брала вся верхівка гестапо і кріпо¹ міста С. Крюгер der Schreckliche, його заступники Брандт і Шотт, брати Мауери та інші зверхники не тільки вшанували подію особистою присутністю, але й неодноразово бралися за кулемети власними руками. Згідно з одним із джерел, «дітей кидали в ями живцем, заощаджуючи при цьому набої (*от і ці взялися заощаджувати!* – Ю. А.). Серед євреїв, що очікували своєї черги на підході до однієї з трьох ям, які вже було вистелено трупами, почалася справжня паніка. Запаморочені тим, що побачили, деякі з них непритомніли. Інші сахалися назад, однак задніх тіснили кулеметники». На цьому місці автор цитованого опису зазначає: велетенське людське місиво перестає піддаватися всякій реляції.

Екзекуцію було зупинено близько 19-ї години лише через настання темряви. Ті дві-три сотні євреїв, які не дійшли до ям і залишилися на той час живими, Крюгер обнадіяв запевненням, що «великий фюрер дарує їм життя», і змусив їх тричі прокричати «гайль Гітлер!», а відтак відпустив роздягнених і босих назад у гетто зі словами: «Спіть спокійно, ніхто вас більше не потурбує».

Судячи з того, що насправді їх і надалі не просто *турбували*, а продовжували методично і планово знищувати, протягом наступного року довівши їхню присутність у місті фактично до нуля, Ганс Крюгер звертався радше не до них, а до щойно вбитих.

¹ Кріпо – німецькомовне скорочення від Kriminalpolizei (кримінальна поліція), аналогічне Gestapo (Geheime Staatspolizei – таємна державна поліція).

Історія Голокосту в окремо взятому місті С. – це, можливо, ще одна велика праця в багатьох томах. Якщо розписати кожне з десятків тисяч убитих життів хоча б на межові епізоди знущань і мук, то це буде справжня Книга Виття. А якщо розписати в ній історію кожного з катів, увиразнивши, ніби у сповільненій зйомці, моменти їхніх ейфорій та екстазів? Що це буде – підручник із патопсихології чи гнітючий трилер? Навіщо вбивці Крюгеру, звертаючись до людей, яких він тут і тепер масово вбиватиме власноруч, стільки разів повторювати, що насправді він «великий друг євреїв» і що вони ще засумують, «коли він звідси поїде»? Який ще особливий задум у цьому кривлянні, і чи кривляння це?

А якщо звузити *досліджувану сферу* до гранично чітких тематичних контурів? Дванадцять тисяч розстріляних протягом одного дня в одному місці людей – це жахливо багато, цього не охопити не тільки жодним описом, але й жодним аналізом, і будь-який розум почне пручатися, тобто відмовиться розуміти.

Котрийсь дослідник підрахував, що серед знищених протягом Блакитного понеділка 2865 осіб, поряд із лікарями (142), інженерами (68), учителями (425), юристами (135), членами юдейської громади і служителями культу (180), фармацевтами, ветеринарами, службовцями та всіма іншими, було вбито й закатовано художників і письменників (16), а також музикантів і акторів (27).

Одних усього тільки шістнадцять, інших двадцять сім¹. Далі – майже нічого. Крім декількох імен (Натан, Сіда,

¹ Знову чомусь саме стільки.

Еліяш-Леон Табак, дитяча поетеса Мінка Зільберман, поети Вербнер і Гофман, письменник і художник Берловец, історик Реубен Фан, поет Бер Горовіц, деякі ще), фактично нічого. Не тільки жодного вірша в альбом, жодного полотна, малюнка в зошиті, ескізу на обгортковому папері, жодної замальовки на сірниковій коробці, зжовклої партитури, флашки в газеті, фотки з репетиції, плями на одязі. Щоб їх розшукати, слід безнадійно довго перелопачувати якісь невідомо де спущені на архівне дно звалища. А що вже казати про виставку їхнього малярства чи просто фотографій з їхніми обличчями, чи публікацію їхніх листів до найближчих і найдальших?

Я так само не знаю жодного з імен тих одинадцяти нещасних українських підлітків, привселюдно розстріляних у К. Або жодного з імен п'ятдесяти польських гімназистів, зовсім не привселюдно розстріляних у лісі коло Павлівки 11 листопада 1942 року.

В лавині розстрілів колективних і масових, до якої місто начебто зважало і таки звикло, не слід забувати й безліч розстрілів принагідних, випадкових, позапланових, індивідуальних, помилкових, розстрілів з розрахунку, розстрілів-помст, розстрілів-усунень, розстрілів-грабунків. Типологія тих розстрілів, їхні види й підвиди, їхня класифікація, генеалогія, семантика й семіотика – от вам і ще одна грубезна, але ненаписана книга. Місто С. жило всередині розстрілу, він відбувався щодня і щоночі, він міг знищити кожного, він був єдиним паном ситуації, господарем міста.

5

Восени 1943 року, коли біля стін синагоги відбувається Розстріл Двадцяти Сімох, загальний модус людського спів-

існування в місті С. доведено до межі небувалої напруженості, абсолютної недовіри й тотальної істерії, а людське життя не коштує навіть паперу, на якому буде виписано довідку про смерть. *Новий німецький порядок* обернувся стабільно неконтрольованим насильством усіх проти всіх. Замість хоч якихось окупаційних законів безвідмовно діє тільки один – за влучним висловом згаданого хронікера тих часів, «закон взаємного винищування»¹. Іншими словами, в місті панував агресивно-смертоносний хаос.

Перелік сторін, що перманентно беруть участь у цій гіперзагущеній колотнечі, сягає замалим не десятка – й ось вони:

1. Німецька окупаційна влада – військові формування вермахту плюс (і насамперед) кілька поліційних утворень, кожне з яких, м'яко кажучи, конкурує з іншими й окремо з вермахтом: гестапо, шупо, кріпо; в останніх двох домінують т. зв. «поляки», тобто переважно польськомовні фольксдойчі, від яких найбільше потерпає українське населення. Шупо (т. зв. шуцаки) взагалі сформовано майже цілком із місцевих «поляків».

2. Мадярська військова частина, яку для виконання всіляких логістичних функцій залишено в місті С. уже після передачі його до Генерал-Губернії; рівень союзництва між мадярами й німцями ненастанно падає, рівень недовіри, претензій та конфліктності відповідно зростає.

3. Українська допоміжна поліція, що й сама складається з напрочуд різношерстих та взаємонесумісних елементів: пристосуванців, колаборантів, хабарників і грабіжників, але й законспірованих ідейних націоналістів, які лише чекають слушної миті, щоб націлити на німців отриману від них же

¹ Яшан Василь. Під брунатним чоботом. – Торонто, 1989.

зброю; недаремно до перших розстрілів викритих у підривній діяльності українських поліцистів гестапо вдається вже у вересні 1941 року; надалі кількість таких езекуцій лише зростає.

4. Українське націоналістичне підпілля, поділене на щонайменше два екстремально ворожі табори, один з яких відверто бореться проти німецької окупаційної влади і постійно закликає (згідно з іншим баченням – підбурює) до такої боротьби місцеве населення, а другий намагається вичікувати, зберігаючи щодо окупантів позірну, але й підозрілу лояльність. Представники першого, користуючись суттєвою кількісною та ідейною перевагою, практикують смертельні засуди і страти щодо представників другого; ясна річ – і щодо поліції; локальні війни між українськими поліцистами та націоналістичними партизанами починаються так само вже восени 1941-го і протягом двох років прямують до апогею, подекуди переходячи у справжню вендету (згідно з Василем Яшаном «наш внутрішній фронт»).

5. Польське націоналістичне підпілля, непримиренне насамперед щодо українців; задля справедливості відзначмо таку ж непримиренність і з протилежного боку.

6. Червоні (совітські) партизани, велике бойове з'єднання яких пробивається на терени області С. улітку 1943 року.

7. Дивізія Ваффен СС «Галичина» – регулярне українське військове формування на боці Третього Райху, створене також улітку того ж року попри масовану й запеклу контрагітацію українського націоналістичного підпілля.

8. Допоміжні військові формування, що їх поукладувано передусім за етнічною ознакою (т. зв. «екзоти») – кожне зі своїм окремим комплексом цілей та інтересів, однаково нещадно налаштовані проти місцевого населення й незамінні для

окупаційної влади в каральних акціях: азербайджанці, черкеси, калмики, казахи, киргизи.

9. Рештки білих росіян у складі т. зв. донських козачих груп. У грабежах цивільного населення традиційно перевершують усіх інших.

Усі воюють проти всіх, і всі всіх убивають. А найбільше дістається неозброєному цивільному населенню. Грабунки, побиття і зґвалтування виявляються чи не найм'якшими формами розправи над тими, хто має нещастя опинитись in a bad time and a bad place¹. Виникають цілі категорії найризикованіших посад і суспільних функцій. Серед найчастіше катованих і страчуваних – священики, сільські старости, дрібні урядники, лісничі та лікарі. Передостанні з огляду на професійні обов'язки мусять контактувати з усіма сторонами й відповідно з кожною конфліктувати. Лікарів же іноді викликають просто з дому для надання невідкладної допомоги пораненим. Урятувавши чийсь життя, самі лікарі, наче відомий мавр, який зробив свою справу, позбуваються життя власного і додому більше ніколи не приходять.

Мова відразу реагує на всі ці жахні реалії новими евфемізмами. До прикладу, цілком фатального сенсу набуває дієслово «забрати». Коли в певному колі напівпошепки говориться, що «вночі прийшли такі-то і забрали Такого-то або Таку-то», це ледь не стовідсотково означає страту. Додаткової мутності ситуація набуває через те, що майже ніколи не відомо, хто саме були «такі-то, котрі прийшли і забрали»: фактично всі сторони при виконанні своєї кривавої роботи маскуються під інших і видають себе за власних ворогів. І якщо азербайджанців або киргизів ще якось можна відрізнити від мадярів,

¹ Недобрий час у поганому місці (англ.).

то польськомовних шуцаків уже ніяк не відрізниш від бойовиків Армії Крайової. Тим більше – якщо українські повстанці одягнуть мундири українських поліцистів, яких вони ж і розстріляли.

Взаємні поборювання та зради стають такою ж нормою повсякдення, що й екзекуції. Закон взаємного винищування означає ті роки як час найсудомнішої боротьби за виживання, а отже, час безкінечного місива над розстрільними ямами, взаємного розштовхування ліктями, час компроматів, незліченних доносів, клятвopорушень і зрад.

Час завербованих, розвербованих і перевербованих таємних колаборантів.

Час подвійних, потрійних (і більше) агентів.

Одним із таких став урешті «Сансара», про якого ця історія. Але він з'явиться ще не тут, а трохи пізніше.

6

Німецькі окупанти як найпотужніша зі сторін, офіційно наділена владою, справу свого *нового порядку* відверто провалили. Причина цього передусім у тих внутрішніх чварах, які роздирали не тільки верхівку, але й усі нижчі рівні Третього Райху. Тому поведінка нацистів у ситуації перманентного багатостороннього протистояння всіх з усіма виразно амбівалентна. І звідси безпорадна. Й через це дедалі запекліша в репресіях.

З одного боку, нацисти як влада мали, здавалося б, об'єктивну потребу стабільності та спокою, тим більше в регіоні з настільки одностайними та стійкими антисовітськими настроями, в рази підсиленими звалищами понівечених трупів, що

їх совіти, немов на добру згадку про себе, ефектно покинули перед відступом.

З іншого ж – якраз вони, *німаки*, й показали себе найбільшими провокаторами і розпалювачами всіх локальних воєн, передусім українсько-польських. Саме вони насилали українську поліцію, а згодом і дивізійників винищувати громади, в яких виразно переважало польське населення. Там же, де переважало українське, за їхнім наказом орудували польські шуцаки, ліквідуючи «банди Бандери» цілими родинами і поселеннями.

Ще з іншого боку, загравшись у своє специфічне «розділяй та владаруй», нацистська влада й незчулась, як стала інструментом, використовуваним фактично кожною зі сторін для винищування іншої. Всі вбивали всіх, але не завжди в безпосередньому смертельному зіткненні. Іноді вистачало здати ворога німцям, а ті вже якнайкраще виконували свою катувальну-розстрільну справу. При цьому зрада зовсім не вважалася зрадою, а виконанням патріотичного чину. Приклад із польською пасією друга «Джема», яка передала гестапо список нещасних підлітків-конспіраторів, є лише маленьким епізодом у безкінечно довгій ланцюговій реакції взаємних підставлянь і поборювань чужими руками. Тому в цьому сенсі колаборантами і зрадниками були знову ж таки фактично всі.

Українське підпілля своєю чергою ніяк не могло остаточно визначитися зі ставленням до окупантів і на час описуваних тут подій доволі відчутно в ньому заплуталося. Ніхто вже, здається, не вірив у визвольні наміри Третього Райху. Деякі проте сподівалися, що систематичні поразки на Східному фронті таки змусять Німеччину схаменутись і легалізувати українську державу, взявши її нарешті в союзники проти ворога номер один – совітів. На чому базувалися

такі очікування – на підлості чи наївності деяких особливо проницецьких очільників Організації, – сьогодні сказати важко. Створення в липні 1943 року дивізії «Галичина», хоч як того б хотілося колаборантам з українського керівництва, не означало нічого більшого, крім залучення до бойових дій свіжого гарматного м'яса. В усьому іншому *німаки* демонстративно не залишали жодних сумнівів у тому, що українці для них не союзники й ніколи такими не стануть. Ви не угорці, не румуни й тим більше не італійці, ви навіть не хорвати, ви ніхто – наче стверджували нацисти. І в цьому вони були цілком послідовні. Ще на самому початку окупації України до всіх низових ланок поліції безпеки (Sipo) та СД з Берліна було розіслано наказ, в якому недвозначно стверджувалося, що «рух Бандери готує повстання», а всіх його активістів «слід негайно арештувати і після ґрунтового допиту таємно знищити».

Протягом двох років, що минули між появою цього наказу й описуваними тут подіями, вся його таємність тисячі разів ставала явною. Наприклад, вона кричала з усіх стін і стовпів міста С. червоними афішами. «Люди називали їх червоними, – свідчить Яшан, – тому що вони були друковані завжди на червоному, кривавої барви, папері». Це були списки українських в'язнів, нахапаних тут і там без розбору, переважно під час облав. Списки зазвичай склалися з двадцяти імен. Перші десять належали щойно розстріляним. Другу десятку натомість мали б негайно розстріляти, якби підпілля знову вчинило хоч якусь диверсію протягом наступних трьох місяців. Підпільників це не стримувало, а, схоже, навіть надихало – і з пізньої осені 1943 року червоних афіш робилося чимраз більше; місто ставало всуціль червоним, аж ним почав циркулювати важкуватий жарт про те, ніби у друкарні от-от вичерпається останній рулон червоного паперу.

Невідомо однак, скількох ще українців – свідомих, несвідомих, цивільних, уніформованих, поліцистів, підпільників, лісників, старост, позапартійних лікарів, інженерів, учителів, героїв, боягузів – мали би показово арештувати, взяти в заручники, закатувати і закатрупити окупанти, скільки ще червоних афіш надрукувати й розклеїти, щоб урешті стало зрозуміло: Третій Райх – не захисник, не протектор, не партнер, не опікун, не старший великий брат, а пряма протилежність усьому переліченому. (Друг «Сансара», про якого ця історія, на відміну від багатьох керівників Організації, зрозумів це давно, ще на початку *злих часів* – щойно долетіли перші вісті про погроми євреїв і розстріл професорів у Львові. Але «Сансара» своїми думками на рішення Організації не впливав.)

Осінь 1943 року – час остаточного, повсюдного і вже не приховуваного переходу німецької окупаційної влади до придушення будь-яких проявів української самостійності. Коли 28 листопада в гірському селищі В. було знову розстріляно десятьох «українських бандитів», то їхні тіла гестапівці завалили верствою тіл *інших* – як свідчить Яшан, «правдоподібно жидівських». Наставала пора спільних ям, які вміщували всіх.

І це навіть не метафора.

7

Розстріл у гірському селищі В. був продовженням цілого ряду німецьких каральних заходів і зокрема Розстрілу Двадцяти Сімох. Останній же став наслідком спеціальної поліційної операції в міському театрі. Трагедія почалась оперетою.

Щоб якнайповніше відновити перебіг подій того недільного пополудня 14 листопада, вдаймося відразу до кількох джерел.

Одне з них (чотири з половиною сторінки щільного машинопису з виправленнями) має назву «Протокол з облави в українському театрі ім. Івана Франка» і є внутрішнім таємним документом Організації. Його не підписано й не датовано, але є підстави вважати, що він поставав протягом останніх двох тижнів листопада. За своїм змістом «Протокол» виходить далеко за межі означеної в заголовку облави. У ньому ж міститься короткий звіт про судову розправу та опис розстрілу 17 листопада зі списками (дуже неточними) ув'язнених і страчених, а також окремі перекази з в'язниці, на яких ми ще зупинимося. Проте починається він саме облавою: «Дня 14. листопада 1943 р. йшла в міському театрі прем'єра “Шаріка”. Публика була чисто українська та виповнювала театральну залю вщертъ. На початку третьої дії зчинився при вході галас жінок і дітей. Було около год. 18-ї».

У цьому місці з'являється розходження, хоч і загалом несуттєве, з другим документом, де читаємо: «Біля год. 5:30 на залю театру ввійшли гестапівці, шуцполіція і дольмечери¹ та агенти і обставили всі входи та виходи». Цей другий документ, також машинопис, також підпільний звіт Організації, суттєво коротший від «Протоколу» (обсягом усього 1,5 сторінки). Його назва – «Репортаж з перебігу облави під час прем'єри “Шаріка” від дня 14. XI. 1943». На відміну від «Протоколу», він має не тільки дату, але й годину створення – 23 листопада, 00:35, і, що важливіше, підпис: «За спеціальними звітодавцями (учасниками) переповів РОБЕРТ». Є багато підстав думати, що цим «Робертом» був один із локальних лідерів і ключових діячів Організації (загинє в лісовій криївці під час бою з винищувальним загоном совітів 1946-го, 27-річним, разом із дружиною, кількомісячним

¹ Dolmetscher (нім.) – перекладач.

сином та парою-другою найближчих товаришів). Як впливає з підпису, сам «Роберт» у театрі того дня не був, його «Репортаж» є переказом свідчень інших, як він їх називає, звітодавців.

Ще одним джерелом є ті ж таки спогади Василя Яшана «Під брунатним чоботом». Залишається неясним, чи Яшан особисто перебував на той час у театрі, а чи знову маємо справу з переказом. Офіційне становище Яшана (заступник голови цивільної управи крайсгауптмана Гайнца Альбрехта) начебто зобов'язувало до присутності, ще й на почесному місці в перших рядах. Але його розповідь у книжці однозначно цього не засвідчує. Опис подій у театрі починається зі сторінки 101-ї: «Того дня йшла в театрі прем'єра веселої п'єси “Шаріка”. Під час третьої дії на залю впала поліція з шумом, криком і лайкою, як то гестапо завжди вміло робити. Зі сцени усунули переляканих артистів. Будинок театру обставили іззовні так, щоб ніхто не міг утекти. Жінок і дітей відокремили і по якомусь часі відпустили додів. Мужчинам, які були розсіяні по цілому будинку, на бальконі і внизу, казали всім перейти на партер, і то на його північну половину».

Звернімо принагідно увагу на дещо дивну есесівську по-блажливість щодо жінок і дітей – ніби досі їм не доводилося тисячами мордувати ні перших, ні других! Але те, що жінок і дітей справді відпустили доволі швидко, підтверджують усі без винятку джерела.

Нарешті ще одне, цілком особливе свідчення. Й особливе воно з двох причин. По-перше, тому що відбиває враження дитини, точніше, 14-річного підлітка. По-друге, тому що відкриває нам перспективу Іншого. Адже цей підліток, Тадеуш Ольшанський, майбутній автор спогадів, репрезентує польську сторону. «Котрогось із листопадових вечорів, – згадує він, – у театрі, призначеному тільки для українців і німців, мала

відбутися прем'єра української п'єси для дітей (*тут одразу дві неточності, але друга несуттєва, а до першої зараз повернемось.* – Ю. А.). З деякою заздрістю я поглядав на святково виряджені українські родини – як вони вулицею Третього Травня прямували до театру. Нам, полякам, вхід було заборонено. Не для нас тоді було й кіно»¹.

Насправді не існувало жодної спеціальної заборони, яка ставила би поляків нижче за українців. Що справді існувало – це заклади nur für Deutsche, nur für Arier², доступу до яких не мали ні поляки, ні українці. Підрозділ есесівців, що того вечора ввірвався на виставу, було, до речі, піднято за командою просто посеред сеансу саме в такому арійському кіно «Вікторія», розташованому поруч тієї ж площі Міцкевича, за якусь хвилину-дві ходи від театру.

Те, що поляків нібито не було в театрі на прем'єрі «Шаріки», пояснюється не заборонаю їм відвідувати театр, а їхнім демонстративним небажанням відвідувати якусь там *gusińska operetka*³. Ще чого не вистачало! Купувати квитки на якийсь безперечний примітив? Підтримувати культуру ворога? Хіба різуні-русини можуть узагалі мати бодай якийсь стосунок до мистецтва?

Тадеуш Ольшанський цих дуже ймовірних мотивів не ретранслює. Втім уже через кілька речень із його спогадів випливає, що принаймні одна полька на виставі таки була – медсестра Броня. Це вона забігла до Ольшанських просто з театру, як пише автор, «схвильована». «Вона була полькою, – визнає він, – але вийшла заміж за українця, від чого, зрештою, її застерігав

¹ Тут і далі з невеликими мовно-стилістичними змінами цитується за: Тадеуш Ольшанський. Колись у Станиславові... (Переклад з польської Наталі Ткачик, 2016).

² Тільки для німців, тільки для арійців (*нім.*).

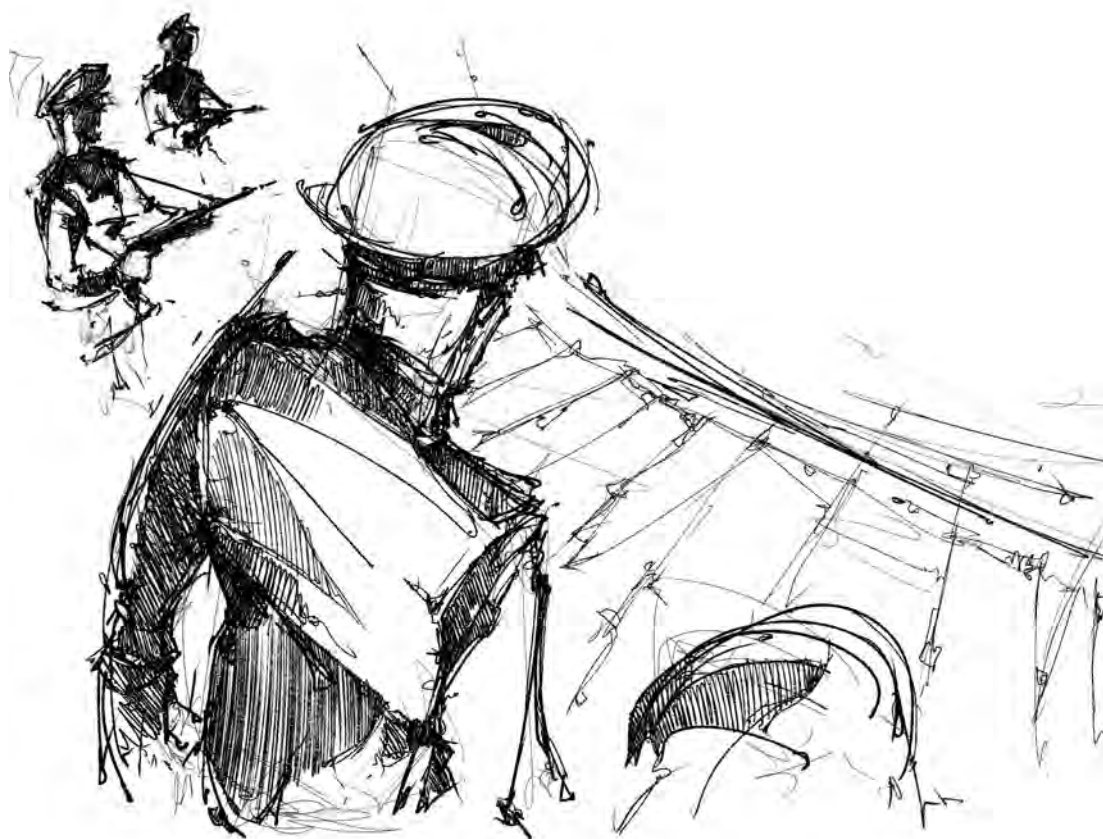
³ Русинська оперетка (*польськ.*).

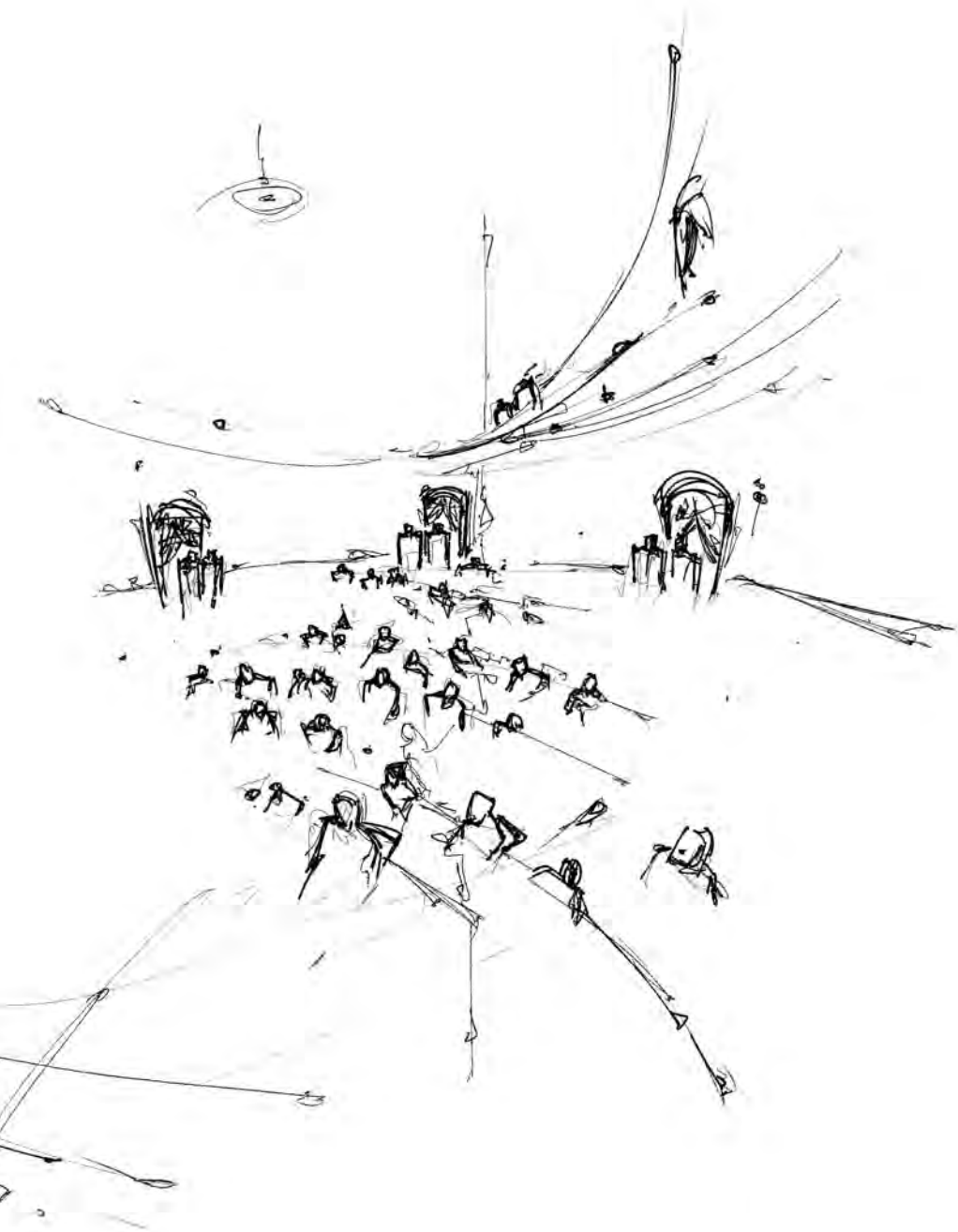
мій батько, адже її наречений був затятим українським націоналістом». З її слів Тадеуш Ольшанський переповідає, що трапилось: «Після другої дії до театральної зали ввірвалося гестапо. Перекрили всі виходи на першому поверсі й балконі. На сцену в оточенні гестапівців із націленими на глядачів автоматами вийшов заступник шефа гестапо Брандт (*насправді на той час уже не заступник, а наступник Жахного Крюгера, тобто шеф гестапо.* – Ю. А.) і пригрозив, що кожен, хто поворухнеться, дістане кулю в чоло. Спершу обшукали і випустили з театру матерів із дітьми. Потім на сцені по черзі обшукували решту. В залі під кріслами знайшли багато зброї та гранати. Двох чоловіків дуже побили. Вже арештували і вивели близько сотні чоловіків, закутих у кайданки. Мабуть, українці готували якесь повстання, бо навіщо тоді приходити до театру озброєними?»

Це дуже влучний запит, над яким ще замислимося. Тим часом Ольшанський переказує одну з версій можливої відповіді: «Після вистави вони мали напасти на поляків і влаштувати погром». Але тут-таки визнає: «Зрештою, в поширенні такої інформації були зацікавлені саме німці».

Повертаймося до «Протоколу», а в ньому – до моменту, коли гестапо відпускає з театру жінок і дітей, а всіх присутніх чоловіків пересаджує на північну (праву) половину партеру. Акторів, у гримі та сценічному одязі, зганяють туди ж. Поруч і маестро Барнич, автор «Шаріки» та циклу популярних карпатських танго, серед яких єдиним (зате справжнім) evergreen'ом ще стане «Гуцулко Ксеню». Навіть ворогові не побажаєш такої прем'єри, міркує диригент театрального оркестру маестро Штадлер, якого нині відпустять, але невдовзі арештують за валізу антинімецької літератури польською мовою. Втім до нього все одно буде особливе ставлення, і йому під час допитів дозволять курити.

*Після другої дії до театральної зали ввірвалося
гестапо.*

Тим часом відбувається перевірка «спорожніх місць» на балконах і другій половині партеру. «В одному місці, – звітує «Протокол», – почувся тріумфальний крик гестапівця, який узяв щось з-поміж крісел і передав Брандтові. Той так само тріумфально усміхнувся й показав публиці знайдену гранату та дві пістолі».

У переказі «Роберта» так само згадано гранату і два пістолети, але й «дещо літератури». В обох джерелах Брандт іронічно звертається до присутнього голови українського комітету (рідного брата поета-декадента Лепкого) приблизно такими словами: «Хіба з цим ходять до театру? Дивіться, пане голово, це принесли сюди українці, а не якісь поляки».

У спогадах Яшана про цей-таки епізод натрапляємо на суттєві відмінності: «Під кріслами 3-го або 4-го ряду знайшли покинену зброю, що її, як дехто твердив, підкинув один з агентів, польський фольксдойч. Мало там бути п'ять револьверів, набої та одна яйцевидна ручна граната. Підозріло було та дивно, що те все знайшлося на одному місці».

Яшанове «дехто твердив» (хто саме твердив, звідки це взялося?), тобто версію з підкиданням, хоч і доволі непереконливу через туманне «дехто», можна все ж розглядати як своєрідне пояснення Брандтового акценту на *це принесли сюди українці, а не поляки*. Інакше-бо важко зрозуміти, чому Брандт узагалі поляків згадує. Проте якщо йому йдеться про зняття теми «польського сліду» апріорі, то все логічно. Брандт, можливо, знає, що зброю підкинув його ж агент, «польський фольксдойч». Але йому важливо звинуватити українців. Це його гра.

Далі відбуваються три інциденти, кожен з яких заслуговує на пильніше вдивляння.

Перший. Завісу спущено. На сцену по одному викликають розсаджених у правій частині партеру чоловіків, перевіряють їхні документи й обшукують. Один із них, як свідчить «Протокол», «молодий поблідлий блондин», привертає до себе увагу надто очевидною знервованістю. Втім у нього не знаходять нічого підозрілого, «контроля перейшла досить спокійно», і він, здавалося б, може повертатися в партер, на другу його половину, де дозволено сидіти вже перевіреним. Але «коли він вже мав сходити зі сцени, з-за куртини¹ висунулася рука та затягнула його за куртину. У тому місці в куртині була прорізана діра, крізь яку весь той час обсервувало публіку людське око, напевно, якогось провокатора».

У звіті «Роберта» йдеться про те ж, але «молодого поблідливого блондина» точно ідентифіковано як члена Організації: «Серед ревідованих був друг “Крук”. Його хтось, мабуть, показав через шпаринку, бо якась рука затягнула його за куртину. “Крук” зажив отруту».

У «Протоколі» це підтверджено: було видно, як той, кого тягнуть, устигає щось проковтнути з руки, а «по кількох секундах присутні почули, як за куртиною щось впало, та почали кликати лікаря». Звітувальники «Роберта» знають більше: «Покликано лікаря, однак отруєного привести до тями не вдалося, і санітарним автом його завезли до міської лічниці, де він, мабуть, помер». (Насправді «Крук» тоді не помер, і це важливо.)

Другий інцидент пов'язаний зі ще одним молодим підпільником та ще однією спробою самогубства. У «Протоколі» він фігурує як «Андрій», а в «Репортажі» як «Артем». Жодне з джерел

¹ Тут: театральна завіса.

може при цьому не помилятися: деякі з підпільників користувалися не те що одним-двома, а й трьома-чотирма псевдонімами. Чого-чого, а хлоп'яцтва в їхніх забавах у конспірацію вистачало з надлишком. Цього разу «Протокол» фіксує, що «Андрій-Артем», вистрибнувши на сцену з геройським вигуком, намагається вбити себе пострілом у голову. Пістолет дає осічку. «Тоді він зіскочив зі сцени і подався в напрямі дверей, де гестапівці його впіймали, повалили долів, роззброїли і потягли до канцелярії театру», – звітує «Роберт». І далі в його «Репортажі» з'являється дещо загадковий момент: «Схопленого скували по ногах та руках і разом зі ще двома ув'язненими лицем до землі поклали в канцелярії театру». Але хто зі своїх міг тої миті потрапити до канцелярії, щоб це побачити? Звідки береться уявлення, що в канцелярії ув'язнених саме троє і що вони лежать саме долілиць?

Третій інцидент – це єдина того вечора успішна втеча з театру. В документі «Роберта» про це читаємо: «По закінченні перевірки на партері розпочали контроль балконів. Серед того почулися постріли в коридорі, потім брязкіт шиб і суматоха». У дужках «Роберт» зазначає цей епізод як «виступ Ромка».

Дивно, але в Яшановій версії цей, доволі розлого описаний, епізод відбувається значно раніше. Він навіть передує початкові обшуку. В мить, коли заблоковані в залі глядачі, підкоряючись наказу, почали всі як один переходити зі своїх місць на праву половину партеру, виникла деяка метушня, користаючи з якої «певний молодий чоловік, що був на балконі, сходами збіг униз, вибив вікно, вискочив з поверху (*другого*. – Ю. А.) на хідник і зник у вуличках. До нього стріляли ще в театрі й на вулиці, а він мав пістоль і відстрілювався. Під час тієї стрілянини, невідомо вже від чіїх куль, був тяжко ранений українець (пожежник, чергував на виставі) і легко ранений один поліцай».

Із цієї миті Оскар Брандт скаженіє. Він з усіх сил підтверджує своє таємне реноме гротескового психопата. (Психопатом, судячи зі спогадів графині Ланцкоронської, був і його попередник Крюгер, але той хоча б вирізнявся грою на фортепіано і любов'ю до Бетговена.) Всім наказано підняти руки вгору й не ворушитися. Обшуки й перевірки тривають до глибокої ночі. Кількість арештованих, побитих і закутих у кайдани йде на десятки. Театральні приміщення наскрізь просякають кров'ю, сечею і страхом.

Згодом, уже за межами цієї історії, стане відомо, що той утікач, єдиний, кому вдалося вирватися назовні та блискавично щезнути, був доволі високим чином підпільної служби безпеки на псевдо «Митар» (він же «Йордан», він же «Суворов», він же «Роман Орлів»). Мабуть, саме цей «Роман» і мається на увазі під «Ромком». Це його *виступ* став причиною неконтрольованої люті Оскара Брандта.

Проміжні підсумки Брандтових лютувань відбито у зведенні «Роберта»: «Гестапо вивело (*забрало до в'язниці.* – Ю. А.) біля 100 чоловік, чотирьох відвезли санітарним автoм, 24-х забрав арбайтсамт¹, з них частину наступного дня відпущено, всіх прочих вивезено на роботи в Німеччину».

9

Впадає в око дилетантизм, який супроводжує фактично кожну дію підпільників. Здається навіть, що єдине, в чому вони успішні, – це вигадування собі псевдонімів. Усі інші складники конспіративної діяльності вони провалюють з якоюсь

¹ Arbeitsamt – служба праці (нім.).

просто-таки фатальною невідворотністю. В їхніх діях багато героїзму, але не того, що забезпечує перемогу, а самовбивчого. Дві спроби самогубства (до того ж невдалі) за один вечір в одному театрі – чи не забагато? Вибухівка і зброя, пронесені на патріотичну виставу, – чи не надто оперетково?

Поясненням цього може бути чинник, який рідко береться до уваги в дискусіях істориків і який, на мій погляд, цілком фатально тяжів коли не над усією Організацією, то в будь-якому разі над її радикальним крилом. Ім'я цього чинника молодість. І як наслідок – не лише недосвідченість чи недоосвіченість, не лише наївність, максималізм і конфліктність. Боротьба амбіцій і буяння гормонів також. Позерство, пафос і нарцисизм також. Нищівна конкуренція зі старшими поколіннями – людьми Першої світової та Визвольної воєн. Нарешті незрілість і ламкість. Остання спричинювала зрадництво. Його було справді багато – більше, ніж здатна витримати будь-яка конспіративна структура. Але ця якимось дивом витримувала. Можливо, дивом уже згаданого героїзму. Його було так само багато, як і зрадництва. Все врівноважувалося.

Активним рушієм і кістяком Організації на той час виявилися 20–25-річні. Ті, кому було ближче до тридцяти, вважалися старими загартованими бойовиками і командували велетенськими територіальними підрозділами. (Тому ж, приміром, «Робертові» на час написання цитованого вище звіту було 24 роки. До цього віку він уже встиг побути обласним провідником Організації, тепер його було підвищено до рівня крайового проводу.)

Так, ці люди мали право називати свою діяльність Революцією Молодих. Бунтом дітлахів. Заколотом ангелів. Старійшини руху, його найвище політичне керівництво з лідером Бандерою включно, були щойно за тридцять. Зрештою, більшість

очільників на час описуваних подій стали постатями радше символічними. Ніхто не міг знати напевно, чи вони ще взагалі серед живих¹. Німецька влада ізолювала їх із самого початку окупації й надалі утримувала в Заксенгаузені та інших таборах на багатозначних становищах чи то в'язнів, чи заручників, а чи запасних (*про всяк випадок*) джокерів.

Звідси так багато самодіяльності та сваволі в, як їх називали, низових структурах. Зброя (передусім пістолети і ручні гранати – саме те, що виринуло і в театрі) розповзалася по людях, які не вмiли ні користуватися нею, ні правильно її зберігати. Зброя вистрелювала без їхнього відома – й дуже часто по своїх.

З іншого боку, якщо унтерштурмфюреру СС Брандтові того вечора так хотілося знайти в театрі зброю, то він неминуче її знайшов би. Підкинути кілька пістолетів і ручну гранату? Надзвичайно просто. Якщо це була провокація, то зі стовідсотковим успіхом. Претензії до підпілля в цьому сенсі бути не може. Вона в іншому: як можна було створити для окупантів таку фантастичну можливість накрити всіх разом, ніби глухарів на току, одночасно, в одному місці й без найменших для себе втрат? Навіщо аж така жертвна театральність? І чи любов до оперети справді могла визначати ступінь патріотизму?

Зрозуміло, що Брандт, як і вся служба гестапо, як і кріпо, грепо² і шупо, користувався розгалуженою мережею інформаторів, провокаторів та доносіїв. Так само зрозуміло, що його агенти навчилися грати й на польсько-українському фронті, й на «внутрішньому фронті» Організації. Зрозуміло й те, що на

¹ Наприклад, двох Бандериних братів, 32-річного Олександра та 28-річного Василя, закатрупили в Аушвіці польські капо (ще один епізод окремої «малої» війни в межах великої світової).

² Скорочення від Grenzpolizei – прикордонна поліція (*нім.*)

прем'єру «Шаріки» Брандт увірвався не просто в передчуттях чи здогадах, ще й піднявши алярм на кіносеансі. Ні, до театру його вела певність, за якою стояв хтось дуже конкретний.

10

Друг «Сансара» був того ж віку, що й увесь кістяк Організації. Точна дата його народження невідома, але восени 1943-го йому щонайбільше 25 років. До Організації він (ясна річ, таємно) ввійшов ще за совітів, коли навчався у вчительському технікумі. Є, щоправда, й інша версія, згідно з якою «Сансара» вже 18-річним повоював на Закарпатті. Так чи інакше, його приєднання до Організації було тяжким рішенням: «Сансара» походив із дуже змішаної типово галицької й переважно міської династії, не позбавленої німецьких, караїмських і єврейських домішок. Польське ж відгалуження його рідні молилося на портрети Дмовського і щороку з великою помпою вшанувало день загибелі міністра Перацького. Коли ж совіти з типвою для них невблаганністю потягли фактично всіх його родичів-поляків на Сибір, «Сансара» (тоді ще «Тарзан») поклявся, що в лавах Організації готуватиме відплату й за них.

Десь тоді й зародилась його дивна політична мрія. Вона, як і кожна мрія, не піддавалася прямим формулам, тож із написанням маніфесту «Сансара» мав би клопоти. Ні, одного разу він таки спробував, і в нього вийшло перше речення: «Воля України означає волю кожного, хто в ній живе». Далі чомусь не пішло. Але він цілком виразно розумів, про що йому йдеться.

Початок війни вдарив по ньому двічі поспіль. У в'язничному дворі на вулиці Білінського він відносно швидко розпізнав трупи батька і двох його братів, а також тітки, дружини одного

з них: усіх закатували совіти. Минув якийсь лише місяць – і в тій же тюрмі, на тій же вулиці (дарма що тепер уже Поліцайштраسه), в сам Vlaumontag, нацисти знищили кількох його друзів (може, й найближчих – не знаємо) з колишнього вчительського технікуму. Один із них, поет-початківець, колись позичив «Сансарі» не одну книжку – з тих, на яких виростають. Зрештою, підліткові роки «Сансара» прожив у середмісті, де євреї становили компактну більшість. Тож серед замордованих у ті й пізніші дні були численні сусіди та деякі інші знайомі.

Невдовзі гестапо стратило його дядька з боку матері, колишнього вчителя гімназії, тепер офіцера української поліції (на той час вона ще називалася міліцією). Знаючи про місце переховування двох розшукуваних німцями вчителів-поляків, дядько не схотів їх замельдувати. На розстріл він пішов разом з обома колегами. Здається, він став першим у місті *С. поплічником окупантів*, якого вони ж і розстріляли. Після нього міх розв'язався, і періодичні викриття та репресії в лавах *допоміжної структури* стали для німецької влади доволі звичною практикою.

Так «Сансара» впевнювався у слушності своєї попередньої тези, що тримати бік нацистів задля перемоги над совітами є і гріхом, і злочином, і помилкою, й поразкою. Саме в ті дні йому написалося друге речення маніфесту: «Шлях наш по лезу ножа». Не зовсім зрозуміло, чому він уживав множину і скількох однодумців міг собі уявляти.

Тоді ж він почав формулювати свій особистий список докорів і претензій до Організації та загалом до *своїх*. Українська міліція, що виганяла євреїв з їхніх жител і юрмами конвоювала на смерть, увійшла до найголовніших пунктів. Патетична дефіляда юнаків і дівчат перед німецьким командуванням

на так званому Святі Зброї – до найганебніших. Слова «колаборант» у ті часи ще не вживали, але для внутрішнього таємного користування «Сансара» винайшов термін «брудер» – не так від німецького «брат», як від українського «бруд». Брудери бруднили руки, сумління і карму. Брудерів слід було чистити.

11

Ми не можемо знати, який саме фільм переглядали есесівці у «Вікторії», перш ніж їх було піднято на обласу. Жодне джерело не зберегло ні назви, ні прізвища режисера, ні імен акторів. Ми не знаємо, о котрій годині розпочався сеанс і скільки хвилин залишалося до фінальних титрів. Ці деталі тоді не вважалися суттєвими, нині ж, зі значно віддаленішої перспективи, вони могли б раптово пролити якесь додаткове світло на той листопадовий пополудень, на той gloomy Sunday.

(Бо якими ще бувають неділі в наших краях у середині листопада? Тільки понурими.)

Так само не знаємо ми точної кількості глядачів на «Шаріці», хоч нам і відомо, що «зала була заповнена вщерть». Але чи справді жодного вільного місця? Чи автор оперети зі спітнілими від хвилювання долонями справді похитувався в першому ряду за кілька крісел від крайсгауптмана Альбрехта і голови окружного українського комітету професора Лепкого? Чи було присутнє духівництво? Чи запросили хоча б кількох вищих чинів з мадярського гарнізону?¹ Чи були представники кавказьких батальйонів і кримських татар?

¹ У виставі йшлося про кохання українського вояка та мадярської дівчини.

Так, ми знаємо, що вистава йшла з успіхом і публіка неодноразово вибухала оплесками. Проте чи збиралися присутні по закінченні вітати авторів і виконавців букетами осінніх квітів, ми не дізнаємося ніколи. У жодному звіті немає ні слова про якісь букети. Про заховані в айстрах револьвери теж немає ні слова.

А провокатор, який стоїть за спущеною завісою? Око, що спостерігає крізь дірочку або шпару? В чому його функція? Впізнавати членів Організації, вказувати на них? Тобто він і сам з підпілля? Звідки ще знати йому їхні обличчя? Він ретельно стежить за правою половиною партеру, за мімікою тих, хто, обхопивши руками голову, чекає своєї черги на обшук. Як вони по одному виходять на сцену – хтось нарочито твердо і гордо, з високо задертим підборіддям, а хтось і на зовсім ватяних ногах. Ну а ще хтось і з першим, і з другим.

Оцей білявий дуже поблідлий молодик явно на межі зриву. Його псевдо «Крук», і він з окружної господарської референтури – як його не знати. Це від нього залежить постачання лісових боївок провіантом, одягом, медикаментами та бинтами. Його варто взяти навіть у разі, якщо обшук засвідчить, ніби він чистий. Зараз я на нього вкажу, вирішує провокатор. Нехай тільки сунеться на сцену.

12

Епізод із «Круком» у всій цій історії найдивніший. І «Протокол», і «Роберт» одностайні в тому, що «Крук» уже відбув перевірку паперів і обшук, тож мав зі сцени повертатись у залу, але тут якась рука почала тягнути його назад, за завісу. (У спогадах Яшана цього моменту немає зовсім, і це так само дивно.)

Але ще дивніше уявляти собі дорослого чоловіка, що його, наче манекен, можна кудись затягнути однією рукою. Чому б не запручатися? Він має право – в нього нічого не знайдено. Натомість єдине, що він цьому протиставляє, – це ковток якоїсь отрути, яка виявляється при ньому. Яку, до речі, чомусь під час обшуку не зауважили. Він устигає вжити її ще по цей бік завіси, тож усі бачать, як він її ковтає. Натомість гучне падіння тіла є вже тільки звуком з того боку. Все вказує на отруту блискавичної дії, щось наче ціанід.

Але інформація «Роберта» про виклик медичної карети і смерть у лікарні перекривається інформацією «Протоколу» про подальше (20-ті числа листопада) перебування «Крука» у в'язниці. Невже отрута не подіяла з тією силою, на яку розраховував її власник, і він вижив? Можливо, в першому антракті він необачно наївся заварних кремових тістечок, які, кажуть, незле нейтралізують дію ціанідів? Ми не знаємо, що могли продавати в театральних буфетах у ті голодні часи.

Неважливо, чи «Крука» справді відходили в лікарні. Може, й там, а може, й безпосередньо в театрі. Важливо натомість, що, провалюючись у безвість, він міг бачити обличчя провокатора. І дуже ймовірно, що він це обличчя знав.

13

Доповідь про ситуацію у в'язниці міста С. уже після пам'ятного розстрілу, тобто після 17 листопада, починається на третій сторінці «Протоколу», відразу під описами судилища та езекуції. Принагідно звернімо увагу на факт постійного витоку інформації – навіть із камер смертників. Схоже на те, що не тільки гестапо має всюди своїх вивідачів, але й навпаки – підпілля

проникло всередину в'язничних служб. Може, цим і пояснюється показна «вірність Великій Німеччині» деяких таємних членів Організації? Можливо, якісь одностудці друга «Сансари» ще довгий час лишалися на своїх колаборантських становищах винятково з диверсійною метою? Й це – незважаючи на неминучість подальшого забруднення рук та сумління? Де проходила межа при виконанні завдань підпілля і наказів окупанта? Чи цю межу взагалі можна було відчутити? Однозначної відповіді не існує. Та й версія з елементарним підкупом якихось наглядачів чи охоронців теж не виглядає фантастичною.

В будь-якому разі нині, три чверті сторіччя після тих подій, ми можемо користуватися цим автентичним витокм інформації. Ми знаємо, що відбувалося в тюремних камерах міста С. наприкінці листопада 1943 року і хто в них сидів. Ми знаємо, що 28 листопада до камери з трьома жінками та одним чоловіком (камери були спільні, і в цьому, мабуть, якесь особливе припущення, головно жінок) перевели ще двох в'язнів у тій самій справі – друга «Крука» (невдала спроба самогубства отруєнням) та друга «Андрія-Артема» (невдала спроба самострілу в голову).

Із тридцяти п'яти підсудних на «театральному процесі» 17 листопада осіб до смертної кари засудили тридцять одну. Вирок проте, як знаємо, було виконано над двадцятьма сімома. Ще чотирьох засуджених з театру повезли назад у в'язницю. Троє з них жінки (затримані не 14-го в театрі, а за інших обставин). Мабуть, саме з огляду на статтю їх вирішили не страчувати публічно (черговий прояв нетипового СС-гуманізму?). Четвертий, перукар Дмитро К., на суді зізнавався у незліченних убивствах поляків та фольксдойчів і десятками розголошував підпільні псевда. З його слів випливало, ніби він ключова постать Організації. Скидалося на те, що він божеволіє на очах. Коли суд (у складі *особливої трійки* з тих самих Оскара Брандта, Вільгельма

Ассмана та ще одного нез'ясованого німецького зверхника) оголосив йому смертний вирок, польська частина публіки гаряче підтримала й довго аплодувала. Однак і його страчено того дня не було, позаяк Брандтові (головував на суді) подумалося, що з перукаря можна ще багато чого вичавити на допитах.

27 листопада відбувся той згадуваний уже розстріл десятиох у гірському селищі В. Проте й того разу ні «Крука», ні «Андрія» не розстріляли. Їхні імена було в останню мить викреслено зі списку, який попервах нараховував не десять, а дванадцять осіб. Після цього їх і перевели до камери з трьома смертницями й перукарем.

«Протокол» засвідчує, що останнього багато разів викликали на допити, з яких він іноді повертався «навіть у ліпшому гуморі, як був перед тим». Жодних слідів від тортур на ньому не зауважено: «Коли жінки били йому воші, й він роздягався, то ціле його тіло було чисте, не було навіть знаку від побиття, електричного ліжка чи хоч якоїсь рани». А проте, відзначається в документі, «душевний стан цього типа цілковито розбитий, безвільно-зрезигнований».

Про «Крука» та «Андрія» читаємо інше. Обох жажливо катують, застосовуючи навіть щойно згадане електричне ліжко (у «Крука» на зап'ястях шкіру пропалено іскрами від електричних розрядів). «Крук» заявляє, що «ні він, ні “Андрій” нікого не всипали», однак сумнівається, чи зможе витримувати всі ті муки й надалі. З його очей «ще відсвічують проблиски волі, що вказує на фізичну відпорність, як і на моральну тривкість». Гірше з «Андрієм»: «Під час допитів масакрували його кілька разів побиттями, а два рази клали на електричне ліжко. При цьому він показував пропалені рани на вухах та потилиці. Фізично “Андрій” виглядає на цілком зламаного. Це холодний труп. Однак часом безпідставно припускають, що його воля сильніша за тіло».

Загалом про перебіг катувань дізнаємося, що «тортурують людей ті самі, котрі й допитують, і фіксують зізнання. Перша форма тортур – це биття по спині та попереку залізними прутами, часом відраховують і по 100 ударів. Для різноманітності б'ють по голові, руках і ногах. Друга форма – електричне ліжко, до якого жертву прив'язують голою». Завершальне речення «Протоколу» констатує: «Про інші форми тортур можуть знати тільки самі жертви».

Напевно, маються на увазі ті, які їх не пережили.

14

З тих-таки тюремних свідчень раптово впливає ще одна пов'язана з «Круком» важлива деталь: ніякої отрути він не вживав. Як і чому з'явилося помилкове враження, ніби він намагався покінчити зі собою в мить, коли його потягли за завісу, можна лише здогадуватися. Насправді так здалося передусім гестапівцям, які відразу й налетіли на нього потойбіч завіси. За його словами, вони тут-таки скували його, а рот зав'язали шаликом. Після цього він упав, і вони подумали, що то почала діяти отрута й він непритомніє. Один із них роздер на ньому одяг, невідь звідки наскочив лікар і блискавично зробив йому два уколи в передпліччя. Згодом, оглядаючи його вже у в'язниці, лікарка запитувала, яку саме отруту він прийняв. Аж тоді «Крукові» стало зрозуміло, що на сцені йому двічі вколювали якийсь антидот. З чого випливало, що гестапо дуже залежало на тому, аби він жив. І ця новина не віщувала нічого доброго. Вони були свідомі його важливості та збиралися вибити з нього максимум.

Звичайно, на нього вказав той самий спостерігач із протилежного боку завіси, власник усевидючого ока. «Крук»

із величезною ймовірністю мав би вмить зрозуміти, що саме за його наведенням опинився в халепі. Так, на нього відразу ж налетіли гестапівці. Але щоб упізнати (чи просто побачити) провокатора, йому вистачило б і найменшої частки секунди. Проте, розповідаючи згодом у в'язничній камері про той епізод, «Крук» не назвав його імені. І якби той був, скажімо, в масці, то ми дізналися б від «Крука» принаймні про це. Але про жодну маску чи якусь панчошу на голові мови також немає.

Чи бачив «Крук» зрадника? Так. Чи встановив його особу? Невідомо.

Існує версія, що «Крук» не назвав його, бо той перебував поруч, у тій же в'язничній камері. Так формулюється припущення, що то був згадуваний підозрілий перукар Дмитро К. Але в цьому випадку «Крук» тим більше мав би попередити всіх інших, що серед них провокатор. І нагод, аби зробити це цілком дискретно, він мав предостатньо – хоча б тоді, як перукаря виводили на допити. Схоже, однак, що цього ніколи не трапилось. У жодному з таємних документів немає на це й натяку.

Є і ще одне «але». Навіть якщо перукар К. якимось чином належав до Організації (скажімо, був віднедавна засланим до неї ворожим інформатором), то навряд чи його рівень посвяченості дозволив би йому знати в обличчя доволі високого за рангом «Крука».

15

Зіставляючи добрий десяток різного штибу джерел, неминуче доходиш висновку, що театральна облава з подальшим судом та розстрілом доволі швидко стала в С. міською легендою.

Свідчення і судження очевидців часом відчутно різняться між собою в цілком засадничих моментах. При цьому слово «очевидці» подекуди так і кортить узяти в лапки.

Згадаймо тут хоча б деякі розбіжності та сумнівні деталі.

По-перше, хронометрія подій усередині театру. Що передувало чому? Націлені на глядацький зал карабіни (за деякими джерелами, навіть кулемети) – це наслідок чи причина «виступу Ромка»? Зброю, що її так упевнено, майже завиграшки, знаходять під сидінням четвертого (а можливо, третього ряду), витягнуто перед очі присутніх до чи після стрілянини та втечі?

І якщо вже про зброю, то скільки її там усе-таки було? Два пістолети чи п'ять? Як уявити собі пакунок аж із п'ятьма пістолетами, захований під сидіння цілком непомітно для оточення? А граната? Чи справді була граната, про яку сказано (зрештою, доволі однозначно), що вона «яйцевидна»¹?

А отрута, яку начебто ковтає «Крук»? Чому стільки свідчень про цей епізод, якщо насправді нічого цього не було? Звідки береться уявлення, що від тієї ж отрути «Крук» помирає в лікарні?

А спроба самогубства «Артема»? Чому не всі її зауважили? А ті, котрі зауважили, ще й розповідають про неї по-різному. Наприклад, про те, що перш ніж приставити пістолет до власної голови, «Артем» намагався застрелити гестапівця, який саме виріс йому на шляху. І жодного разу пістолет не послухався. Дві осічки поспіль – хіба не дивно?

Існує ще кілька додаткових сюжетів. Один із них про цілу вагату підпільників, які так само врятувалися втечею, по одному й по двоє вистрибуючи з вікна театрального буфету на другому поверсі. Вони, мовляв, на своє щастя, не встигли повернутися

до залу після антракту, а німці не зорієнтувалися відразу, що буфет, так само, як і зал, слід заблокувати.

Цій версії суперечить інша, згідно з якою згадані втікачі того дня взагалі до театру не потрапили, бо для них не вистачило квитків, тож вони тупцювали назовні перед головним входом і «фліртували з дівчатами». Якщо це так, то флірт виявився дещо затяжним – перекладений на час вистави, він тривав аж дві дії з двома антрактами (облава, нагадаю, трапилася на початку третьої дії). В будь-якому разі втікати фліртунам довелося не зсередини, а з-перед театру, що виглядає вірогідніше. Після втечі всі вони (або більшість із них) переховуються в помешканні «якоїсь польки» на вулиці Зігельмаєрівській. Урятував їх нібито лише портрет Гітлера, що його чоловік «тієї польки», українець, нібито здогадався притьмом повісити в передпокої на місце Шевченкового, зачувши, як гестапо, прочісуючи житлові будинки середмістя, вже тарабанить у двері поверхом нижче. Наступного дня всі втікачі, переходячи з даху на дах і розпачливо балансуючи між коминами, врешті десантуються у старому ксьондзівському саду та, знову ж по одному й по двоє, виринуть у порівняно безпечніших закомарках старого міста, де «змішаються з перехожими».

Не можна лишити без уваги й неминучу в такому хитро-сплетінні чуток любовну легенду. Один юнак, начебто «симпатик Організації», палаючи коханням до такої ж юної акторки, попередив її, що до прем'єри «Шаріки» в театрі готується «великий замах» на німецьку верхівку, котра, як він гадав, обов'язково вшанує видатну культурну подію своєю присутністю. Дівчині ж так хотілося зіграти того дня свою першу в житті маленьку роль без жодних перешкод і ексцесів, що вона – заради мистецтва з усіма його жертвами – вирішила принести ще

одну і скинула інформацію *кому слід*. Зрозуміло, що цій версії протистоїть інша, згідно з якою початкуюча театральна героїня нічого нікому не зраджувала, бо й сама належала до підпілля. Але її начебто схопили напередодні – за інших обставин і з інших причин. Чи дійшло до катувань, знову ж таки невідомо.

Однак досі йшлося загалом про деталі, хоч і ключові. Тим часом залишаються не до кінця з'ясованими й деякі центральні моменти.

Наприклад, кількість публічно розстріляних перед синагогою. Усі джерела, повторюся, начебто погоджуються, що їх було двадцять сім. Чи засуджених розстрілювали в послідовності десять – сім – десять, а чи десять – десять – сім, уже не так важливо¹. Але мова не про це.

Нині на місці страти коло стін синагоги в С. є пам'ятна стела розстріляним. На ній зазначено справді двадцять сім імен та прізвищ. Але чи всі вони належать тим, кого знищили саме там і тоді? Ні. Принаймні одне ні. Бо це ім'я та прізвище друга «Крука», і його точно не розстріляно 17 листопада. Його якщо колись і розстріляно, то принаймні після 28 листопада. Таємний в'язничний звіт про його перебування на тортурках і в камері смертників у 20-х листопадових числах не залишає сумнівів: «Крук» на той час усе ще живий.

Звідси доволі простий висновок: серед двадцяти сімох розстріляних був принаймні один, чийого імені на стелі не вказано. Таких може бути й більше, але з точністю можемо стверджувати про одного.

Адже з числами як то з числами, і кожному 14-му передує своє 13-те.

¹ Днями мені трапилася ще одна версія – чергового очевидця: дев'ять – дев'ять – дев'ять. Отже, і стовпів, до яких прив'язували страчуваних, було дев'ять, а не десять. Гарзд, також можливо.

13 листопада, в суботу, трапилося те, що завадило «Сансарі» здійснити свою недільну акцію.

Квиток на прем'єру він викупив одним із перших – щойно в газетах оголосили про початок продажу. Розглядаючи вивішений на стіні поруч із касою план глядацької зали, «Сансара» деякий час вагався щодо ряду. Перші два було заброньовано під запрошення для найвищих достойників. «Сансара» мусив зробити вибір між третім і четвертим. Дуже бажаним було місце, розташоване лівіше від місця його майбутньої жертви й максимально близько до проходу – бічного або центрального. «Сансара» збирався стріляти в ліву скроню. Від часів, коли він опанував пістолетну стрільбу на численних таємних вишколах, його правиця діяла доволі впевнено, і шанси на влучення з першого разу стояли незле.

Втім розташованих лівіше місць як навмисне у продажу вже не було, й «Сансарі» довелося придбати квиток на протилежній від бажаної половині партеру. Це додавало незручностей під час виконання, однак зовсім не скасовувало задуманого. Існувала велика ймовірність, що високий представник окупаційної влади перед початком або по закінченні вистави полізе на сцену з промовою. Тут йому і смерть, вирішив «Сансара».

13 листопада перед полуднем «Сансара» передав свій безцінний «вальтер ППК» та *яйцевидну* гранату М-39 другові «Дугласу». Той віднедавна влаштувався до театру робітником сцени. Востанню мить перед тим, як залу відчинять і до неї почне стікатися публіка, «Дуглас» мав покласти згорток зі зброєю точнісінько під «Сансариним» місцем у третьому ряду. «Сансара» волів би обійтися без жодного спільника, але припуслав, що з огляду на появу в театрі найгрубших німецьких риб гестапо може

влаштувати обшук глядачів безпосередньо перед входом. Тому проносити зброю самому здалось йому надто нерозважним. Друг «Дуглас» не спитав, як «Сансара» уявляє собі перебіг подій після вчинення замаху. Обидва любили імпровізацію – й не тільки в музиці. Шанси на щасливу втечу «Сансари» після доконаної акції вони так само не обговорювали. Друг «Дуглас» мав зникнути безслідно – і з театру, і з міста – відразу ж по тому, як «Сансара» займе своє місце в партері *згідно з придбаним квитком*.

Усе інше звалося довірою. «Дуглас» належав до того ж неформального гуртка всередині Організації, що й «Сансара». То були так звані «містові» або ж «центрові» – прихильники західних демократій, ліберального анархізму та вільного кохання, внутрішньо дедалі відчутніше незгодні з авторитарним курсом Проводу.

Невдовзі їх по черзі й до останнього ліквідуватиме внутрішня служба безпеки. Але тим часом вони ще слухають гарлемський джаз, а на своїх таємних зібраннях заварюють собі особливі чаї, вигадують щоразу вибуховіші коктейлі й дискутують про Гамсуну, Ганді, про час і буття та Езру Паунда.

17

Подруга «Мімі» теж належала до «містових». Усе в ній було вельми особливе – і псевдо зокрема. Жінки в Організації зазвичай отримували (чи й самі собі вибирали) щось традиційніше та зрозуміліше: «Ольга», «Наталка», «Полтавка», «Небога», «Чайка».

«Мімі» мріяла стати акторкою й виступати в міському театрі. Її вже переглядали в кількох аматорських проектах, але остаточного рішення дирекція не ухвалювала. Тим часом їй доводилося перебиватися бозна-якими приробітками. Наприклад, у вуличній живій рекламі. «Сансарі», зрештою, теж.

З того часу, як обидві окупаційні сили, червона та брунатна, спільними зусиллями прорідили його родину до мінімуму, він зосередився на суттєвому. Повернувшись до тям після перших місяців напівпритомного глухого розпачу, «Сансара» усвідомив, що його матінка все ще серед живих і він мусить якось про неї дбати. Це було непросто. Через пережиті нещастя вона виявляла певні ознаки розумового помутніння, і контакту з нею майже не існувало. Зате слід було її годувати, одягати й загалом утримувати. В ті напівголодні часи (цілком голодні ще настануть) «Сансара» примудрявся не тільки уникати вивезення до Німеччини, але й знаходити щоразу нову, відносно добре оплачувану роботу. Він мало спав і з ощадливості перестав курити, зате матінка в нього була завжди добре доглянута й сьак-так нагодована. Одного разу він приніс додому буханець хліба, що обійшовся ледь не в півтижня мозольної праці. Всередині виявився не їстівний м'якуш, а кілька метрів змотаного шнурка. Пекарі жартували не без натяків.

В останній тиждень серпня того ж таки 1943 року «Сансара» перевіз матінку до невеличкого притулку сестер служебниць в околицях Маріямполя. Відтепер ніщо не заважало його Дії.

18

13 листопада, вийшовши з театру після короткої зустрічі з другом «Дугласом», «Сансара» попрямував у бік міського парку, а точніше, стадіону. Ні, того дня місцевий «Черник» грати не мав. «Сансара» йшов, сказати б, на роботу. Починаючи зі середини жовтня, він по кілька годин на день, фактично до наближення комендантської години о 19-й, відпрацьовував живою

рекламою певної циркової трупи, що саме розбила свій намет поруч зі стадіоном.

У місті С. назву «Ваґабундо» знали вже протягом кількох сторіч. Цирк був доволі сумнівний, хоч і вельми галасливий. Його артисти здавалися вічними, а номери являли собою щось, наче неперервний розвиток одних і тих самих прийомів та сюжетів. Мешканці С. та багатьох інших міст і поселень Центрально-Східної Європи вже давно звикли до майже немінучих гастролей «Ваґабундо», як звикають загалом до всього систематичного і повторюваного. При цьому дирекція цирку підозріло легко знаходила спільну мову з кожною черговою владою, а грошові потоки, задіяні в цирковій діяльності, чомусь нітрохи не мілішали навіть у скрутні часи великих воєн.

Тож навіть кілька годин, проведених на площі перед шапіто в ролі живої реклами цирку, приносили і «Сансарі», й «Мімі» цілком незлий заробіток. Але для цього слід було дещо змінити вигляд і стати Блазнем та Клоунесою. На щастя, старий Арчимбольдо, шеф рекламно-промоційної служби, вже не вимагав надто ретельного гримування.

Живої реклами на площі поблизу циркового намету завжди було чимало: від семи до десяти осіб. Вони чіплялися до перехожих, роздавали рекламні листівки і закликали на виставу. Деякі носили при собі портативні механічні каси і продавали квитки на місці. «Я продаю квитки на магів і на мімів!» – гукали з одного місця. «На миготіння ламп і хихотіння мавп!» – відлунювало з іншого. «О, діти злих часів», – потиху зітхав «Сансара».

У місті все ще пам'ятали його чемпіоном з пінґ-понґу й тенісу. Починаючи зі середини 30-х років, він не програв жодного фіналу. Проте кількість його старих шанувальників незмінно меншала: місто вимирало й дичавіло.

«Мімі» була сміливою дівчиною. У своїй рекламній ролі вона виглядала так, що не могла не привернути уваги братів. Якби існувало слово десь посередині між «легковажно» та «нескромно», то «Мімі» виглядала саме так. При цьому йдеться не тільки про скандально вкорочену спідничку в змішаному стилі плісе-гофре.

Брати Мауери, Йоганн та Вільгельм, полюбляли демонстративні піші прогулянки. Нічого дивного: це було їхнє місто. В ньому вони почувалися певніше й нахабніше, ніж будь-де на світі. Зі слів уже цитованого Тадеуша Ольшанського, вони хтозна чи й не народилися в С. У кожному разі «їхній батько мав поховальний заклад на вулиці Сапіжинській, навпроти цвинтаря. Вони обидва закінчили в С. гімназію».

Брати Мауери, на листопад 1943-го віком 25 і 29 років, з перших днів окупації дуже помітні серед есесівської верхівки міста. Про них відомо, що вони фольксдойчі, тобто поляки німецького походження, які з початком війни щонайшвидше зрадили Польщу і присягнули Райхові. Після цього вони стають абсолютно досконалими монстрами і «найзапеклішими катами міста С.»¹. Про них відомо, що вони «для розваги прогулюються вулицями з вівчарками на повідку й канчуками в руках. Б'ють кожного, хто трапиться під руку, цькують собаками».

13 листопада собака був один. Його вів на повідку старший з Мауерів. Обидва, хоч і вдягнуті цього разу по-цивільному, вже здалека наганяли жах. Їх упізнавали. У кишнях їхніх дорогих елегантних пальт безпомилково вгадувалася зброя. Коли вони у своєму неспішно-зловісному гіпнотичному стилі вийшли

¹ Тут і далі – цитується за згаданою книжкою спогадів Т. Ольшанського.

на площу перед цирком, та вже фактично спорожніла. Кожен, хто там був, мав за краще вшитися з-перед їхніх очей. Ні, якісь останні роззявляки ще крутилися тут і там – напевно, немиські й нетутешні, селюки, що, зваблені пахощами циркової тирси з намету, саме зважувалися потратити трохи грошей на виставу.

Навколо «Мімі» виникла порожнеча, така безсоромна й гола, що й сама вона відчула себе якоюсь ледь не танцівницею на бордельному подіумі. Молодший Мауер сунув у її бік, і в його крокодилячій посмішці вже читалася вся тріумфальна хіть усього хтивого світу. Старший, притримуючи пса, спостерігав на віддалі кількох десятків метрів. Його посмішка не надто різнилася від братової.

Він чудово бачив, як навперейми братові кидається той Блазень. Потім – як вони, брат і Блазень, два фізичні тіла, неминуче перетинаються, і брат кілька разів відштовхує Блазня з дороги, але той висне на ньому, хапає за руки, обіймає, душить в обіймах і не дає йти далі. В цей час у Блазня, звідкілясь із-за пазухи, висипається ціла пачка рекламних листівок, і Йоганн Мауер щодуху сюрчить у свисток, бо навіть звідти, зі свого спостережного місця, розпізнає серед купи циркових одну-дві зовсім інакші листівки. Він чудово знає цей формат, цей рожевий колір паперу і шрифт, цей підривний заклик Організації «До поліціантів, шуцманів та співробітників таємної поліції», де чорним по рожевому надруковано: «Без вас і вашої допомоги – німці глухі, сліпі й німі! Кличемо вас востаннє: схаменіться! Не допомагайте німцям, а боріться проти них!»

І тому наступне, що він робить, – це спускає пса. Той не цілком розуміє, на кого кидатися. Клоунеса намагається втікати, от тільки підбори в неї зависокі. Та й куди вона втече тепер, така гола на цьому голому подіумі – до циркового намету? Сховається серед циркового мотлоху? Складеться, мов

*Наступне, що він робить, – це спускає пса. Той не
цілком розуміє, на кого кидатися.*

Жінка-Без-Кісток у чорній скрині ілюзіоніста? Злетить на трапеції високо й недосяжно? Пізно, смертельно пізно ставати їй невидимкою, розчинятися в неіснуванні!

Брат Вільгельм, укотре відбившись від Блазневого клінчу, широко ступає за нею. Він її зараз обов'язково наздожене, він її не наздогнати не може. Пес налітає на Блазня й починає шматувати його картаті, набиті ватою грубезні штани. Стільки ватяного клоччя в повітрі ця площа досі не бачила, це місто досі не бачило. Десятки поліцистів злітаються зусібч, розмахуючи киями та на бігу відбезпечуючи зброю.

20

До в'язниці їх, «Сансару» й «Мімі», доставлено, всупереч інструкції, в одному автомобілі. Можна припускати мисливський азарт: братам Мауерам так кортіло негайно взяти в обробку свій цирковий вилов, що вони не стали дочікуватися другої машини. Про це відомо цілком достеменно.

Невідомим натомість залишається, чи встиг «Сансара» сказати «Мімі» те, що хотів їй сказати от уже протягом кількох місяців. Наприклад, про татуйовану квітку на її лівій сідничній півкулі.

У нього більше не буде такого шансу. Бо й «Мімі» більше не буде.

21

Вистава мала розпочинатись о 15-й. Ранній початок зумовлювався комендантською годиною. Для того, аби публіка встигла розійтися по домівках перед її настанням, слід було

враховувати не лише час вистави з двома антрактами, але і тривалість двох вітальних промов. Одну з них мав би виголосити доктор Лепкий, брат поета-декадента. Другу – крайсгауптман доктор Альбрехт, голова цивільної адміністрації. Він старанно підготував кількахвилинний виступ про видатне значення культури й передусім театру у вихованні громадян нової, натхненої ідеалами Третього Райху України. Доктор Альбрехт заховав складений учетверо машинопис промови у внутрішній кишені френча. Він потаємно пишався власною свіжознайденою тезою про *м'яку силу* культури в боротьбі за новий світовий порядок.

Якби в неділю «Сансара» зміг бути в театрі, то йому довелося би стріляти саме в Альбрехта. Жодного вищого й важливішого німецького чину на виставі не було. Ні коменданта гарнізону, ні – що найприкріше – жодного зверхника з гестапо, кріпо і шупо. Всі вони одностайно проігнорували «Шаріку».

Але й замах на Альбрехта мав би здетонувати з достатньою силою. Він обов'язково потягнув би за собою не бачені досі репресії проти місцевої людності. Всі катування й розстріли, що сповнювали міський простір дотепер, від того моменту мусили би здаватися легковажною прелюдією чи то пак увертюрою до оперети. «Сансара» не тільки ясно усвідомлював жахні наслідки запланованого теракту – він ставив на них. Страждання і жертви українців мусили хоча б частково очистити їх від гріха колаборації. Гнів окупанта з усім шаленством каральних заходів мусив нарешті породити систематичний і, головне, масовий спротив. Земля мусила загорітися під брунатними чобітьми. «Сансара» вірив у велике повстання і військово-політичну інтервенцію Заходу. Мабуть, як на таке недовге життя, він прочитав забагато книжок – розумних і наївних водночас.

Близько шостої ранку, вдруге облитий водою з відра, «Сансара» отямився. Його з дві години децю поблажливо й навіть ліниво допитували Мауери.

Тепер усе виглядало так, що його план розлітається вдрузки. Його затримано, його на місці Дії не буде. Театральна прем'єра пройде без найменших ексцесів, і німецькі достойники вітатимуть зі сцени місцеву публіку приязними словесними формулами, заохочуючи до чергового потепління стосунків і вкотре заморочуючи голови своїм удаваним союзництвом. І всі розійдуться щасливо й дисципліновано по домівках ще перед настанням комендантської години.

22

Близько шостої ранку, вдруге облитий водою з відра, він отямився, ні, ще не з думкою – з її тінню, першим знаком, прабразом. Його з дві години дещо поблажливо й навіть ліниво допитували Мауери, потім їх замінили двоє інших, а брати кудись поділися. (Старший, Йоганн, повернеться аж удень, як завжди, з канчуком.)

Як провели Мауери ту ніч? Позавалювалися спати після насиченого дня? Продовжили розваги зі здобиччю? Цього ми не знаємо.

Зате нам відомо дещо про їхні даліші життя. В яких лише каламутна півтемрява, сморід мертвої риби і відкладання яєць у вічний намул.

23

Це ще не було катування – так лише, перша психічна атака з елементами побоїв середнього ступеня. «Сансара» неприємні двічі. Їх цікавило походження листівок (отих рожевих,

ясна річ, а не циркових). Тобто зв'язки в мережі, хто і звідки, і що за така підпільна друкарня. «Сансара» знав, що саме це й питатимуть. На це в нього була своя індивідуальна метода, безліч разів тренувана спеціальними медитаціями. Він заводив на манівці, водив за носа і змушував їх кружляти по колу. Близько шостої ранку вони вдруге вилили на нього відро води і продемонстрували набір *знарядь*: металеве пруття, гумові кий, всіяні циганськими голками рукавиці, шкіряні плетені нагайки, свинцеві кастети, колючий дріт. «Подумай собі про все це перед сном», – сказав перекладач, і їх накрило сміхом.

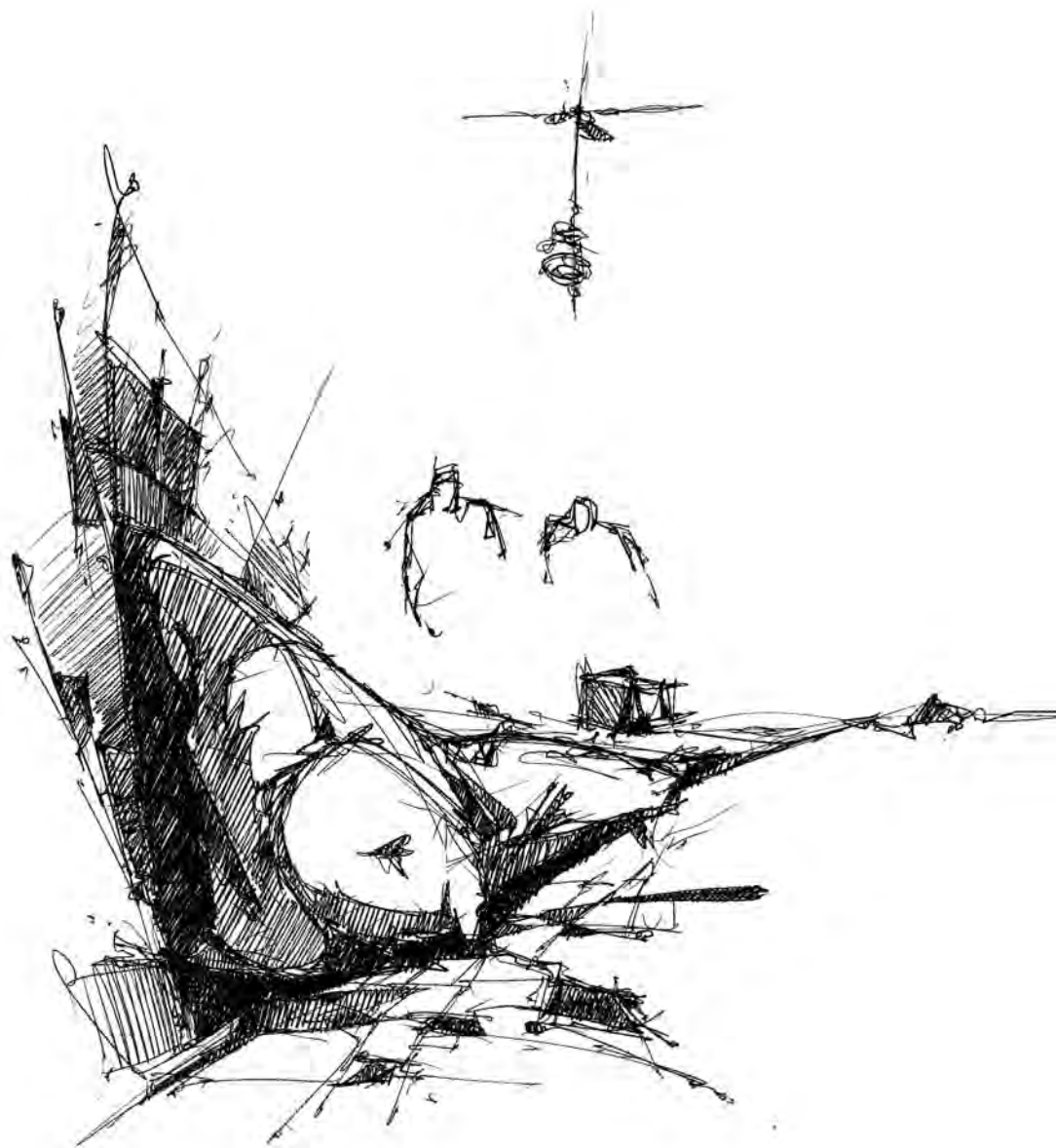
Поки «Сансару» вели до камери, тінь думки ставала думкою. Головне – стежити за годинником, повторив він у собі стільки разів, що якби хтось міг це почути, то припустив би збожевоління.

24

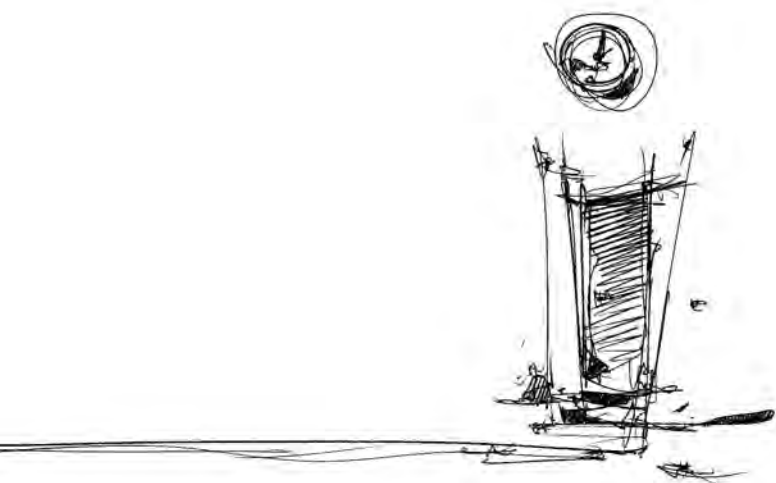
Годинник, на щастя, був настінний, з великим виразним циферблатом, і «Сансара» міг його бачити навіть із заплющеними очима. І навіть якби його очі позлипалися від крові (а до цього все йшло), то він стежив би за часом. Він мусив виграти час. А той на три чверті складався з тортур.

Йому в цьому щастило. Йому взагалі почало щастити. Наприклад, із камерою – відносно чистою та без вошей. У ній він нарешті позбувся розірваних у багатьох місцях блазенських штанів, під якими були цілком неушкоджені добрі старі твідові бриджі.

У неділю зранку якась година пішла на фотографування та відбитки пальців. Фотографували чомусь аж тричі: у головному в'язничному корпусі, на тлі чисто побіленої стіни, у подвір'ї

*Він мусив виграти час. А той на три чверті
складався з тортур.*

(тому самому, *батьковому*), на тлі облупленого муру, а тоді в меншому корпусі, де стіни сильно поїв грибок і дуже тхнуло старим ганчір'ям.

«Сансара» не запитував, навіщо стільки фотографувань. Він узагалі не запитував. Година з гаком на всі ті процедури означала, що катувань буде на годину менше. Бо він точно знав, о котрій годині катування має бути зупинено. Йому щастило.

25

Настінний годинник був черговим порушенням службових інструкцій. Приміщення, де ведуться багатогодинні допити з *широким застосуванням супровідних засобів*, не повинно містити в собі жодних лазівок у зовнішній світ, жодних систем відліку. Це ніби казино, гравцями в якому є допитувані й катовані.

Коли на циферблаті перевалило за пів на четверту дня (перша дія оперети в самому розпалі), «Сансара» вирішив, що пора, й почав колотися старшому з Мауерів. Йому вдалося протягнути потрібну кількість годин – і тепер він відпускав ситуацію на самоплив. У театрі, казав «Сансара», будуть стріляти, вибухівка теж там, сьогодні прем'єра, наша повстанська прем'єра, початок великої акції. Він ледь не назвав ряду й місця на своєму квитку, але вчасно спинився: знайдуть і без нього. Мауер заводився повільно, з недовірою, але про всяк випадок віддав наказ телефонувати Брандтові. «Сансара» продовжував сипати – і вже на час першого антракту з його слів було занотовано десятки провідних чинів підпілля, що їхньої присутності в театрі можна було б очікувати з великою ймовірністю. Він заманював своїх допитливих слухачів у дедалі заплутаніший лабіринт вишуканих фантазійних структур, де в абсолютно

творчому екстазі, підсиленому плювками, вибитими зубами, кров'ю та дзвоном у вухах, розгортав плани, схеми і словесні портрети, демонструючи високий ступінь посвяченості в останні конспіративні таємниці.

Близько години п'ятої на допит увірвався особисто унтерштурмфюрер Оскар Брандт. Ще за неповні чверть години він, відбувши кілька телефонних розмов, так само стрімко вилетів з в'язничної будівлі та броньованим даймлер-бенцом у супроводі ще кількох штабних машин вирушив до кінотеатру «Вікторія» піднімати зондеркоманду. На площу Міцкевича було стягнуто великі додаткові сили всіх поліцейних формувань, а також доволі значну кількість агентів у цивільному.

Починалась облава з усіма її наслідками.

26

Друг «Сансара» зіграв у неминуче – й переміг. Того пополудня він не зміг вистрелити в доктора теології Альбрехта, але зміг досягнути фактично всіх бажаних результатів. Про них ми вже читали в «Роберта». Крім десятків нажаханих, побитих і поранених, інцидент у театрі приніс і кілька десятків зданих до арбайтсамту й вивезених у Німеччину, а також – головний показник – близько сотні заарештованих. Що його зброя вистрелила прицільно, «Сансара» переконався вже за кілька годин, у ніч на 15 листопада. Камеру, в якій він сидів, почало заливати щораз новими й новими в'язнями, сусідні камери також. Новопривбулих вирізняла святкова, але вже дуже понищена одіж; брудно-криваві патьоки на здебільшого розірваних вишиванках і кайдани не залишали сумнівів у вкрай жорсткому перебігу поліцейної акції. Для «Сансари» це була добра новина. Провід

Організації не мав права не відповісти окупаційній владі тепер уже справжньою війною.

З уривчастих розмов кількох нових арештантів «Сансара» виснував собі загальне уявлення про облаву. Він задоволено констатував, що не помилився в передбаченнях. Звичайно, в театрі виявилось значно більше зброї, ніж та, що мала чекати під його сидінням. Так, гестапівські нишпорки без проблем за-нюхали його бойовий пакунок. Але й без нього там було кому і з чого повоювати! Своїми брутальними діями нацисти всмак потоптали своїх останніх *брудерів*. Саме тільки роззброєння українських поліцистів із подальшими їх арештами й катуваннями чого вартувало! Єдине, що розчарувало «Сансару», – це завелика м'якість окупантів до жінок та дітей. Тут йому дуже не вистачало якихось крайніх проявів.

Що вчинив не тільки правильно, але й у цілковитій згоді з власним сумлінням, він був переконаний аж до дня судилища, тобто до середи. Навіть коли до камери вносили чергового напівмертвого від катувань шанувальника оперет, «Сансара» лише подумки проказував щось на зразок: «Мучся, і врятованим будеш». Здається, він починав плутати себе з Богом.

16 листопада вдень його знову привели до старшого Мауера, і «Сансара», розвиваючи успіх індивідуальної революції, підписав угоду про таємну співпрацю з гестапо. З усіх запропонованих йому псевдонімів він передбачувано вибрав «Сідгартгу». Хоча старший Мауер принагідно погодився з ним у тому, що «Степового вовка» написано значно цікавіше.

По завершенні розмови «Сансару» (про це він не знав) було віднесено до найнижчої, п'ятої, категорії таємних співробітників – *Unzuverlässig*¹.

¹ Ненадійний (*нім.*). Відповідно *Unzuverlässigkeit* – ненадійність.

Свою Unzuverlässigkeit він повною мірою підтвердив уже наступного дня.

Рішення провести показовий суд над *українськими націоналістичними бандитами* саме у приміщенні міського театру виносив Оскар Брандт одноосібно. Глядацьку залу слід було наповнити співчутливою до німецької влади громадськістю. Смертні вирокки – взаконити непохитним схваленням лояльного натовпу. Але самої тільки театральної зали Брандтові було недостатньо. На сцені встановили належну для таких okazji радіоапаратуру, тож засідання транслювалося через голосники на площу. Там протягом усього часу перебувало до кількох тисяч мешканців міста.

У розповідях *очевидців* натрапляємо на дуже помітні розбіжності щодо характеру публіки. Згідно з одними окупанти вкотре поставили на ненависть між українцями й поляками і подбали про те, щоб саме поляки суттєво переважали. Ті начебто кожен смертний вирок зустрічали бурхливими оплесками й голосними радісними вигуками. Згідно з іншими до зали, як і на площу, було нашвидку зігнано якомога більше нажаханих і пригнічених усім, що відбувається, людей – без особливого відбору чи якоїсь попередньої настанови.

Правда, напевно, десь посередині.

Друг «Сансара» (він же «Тарзан», «Бой» і «Сідгартга»), не потрапивши до міського театру 14-го, таки потрапляє 17 листопада. Точніше, його туди приводять – із дещо підпудрованими синцями й саднами на обличчі, в чужому, трохи завеликому одязі.

Поруч із ним двоє масивних типів у цивільному, які ледь не заштовхують його до спеціально затемненої ложі. Звідти він має спостерігати за кожним із підсудних, поки тих будуть викликати й опитувати судді. При цьому він зобов'язаний негайно переказувати до президії всю відому йому щодо кожної особи інформацію. Зв'язок між ним та президією покладено на ще одного агента, який мав би курсувати від ложі до суддів і назад.

Суд розпочинається о дев'ятій ранку й відразу набуває всіх ознак прискореної та вкрай формалізованої розправи. Виконання смертних вироків через розстріл призначено на першу попудні, тож Оскару Брандтові (він тепер за головного суддю) гратися в пошуки правди нема коли. Праворуч від нього його перший заступник Вільгельм Ассман, кат розстріляних у К. «націоналістичних підлітків». Ім'я третього члена цієї *особливої суддівської трійки* залишається невстановленим.

Станом на десяту годину вирок смерті винесено вже одинадцяти підсудним. Одну особу виправдано, але з-під варти не випущено.

Засідання триває.

29

Приблизно о тій-таки десятій годині на друга «Сансару» зішов небесний тиск. Він побачив у небі над театром Сліпучий Стовп, який, пробивши дах і склепіння, вперся йому в груди. Від жалю й розпачу «Сансара» не зміг дихати. Він раптово осягнув, що насправді його такий хитромудрий перфектний план є і злочином, і гріхом, і помилкою, й поразкою. Через нього вороги влаштували це судилище, через нього вони зухвало владарюють у цій залі, мов демони в пеклі. Хіба так виглядала би перемога

над ними? І чим завинили всі ці нещасні мешканці передгір'їв¹, що їх він так легко приніс у жертву заради нібито якогось очищення? І хоч якраз до їхніх затримань «Сансара» жодного стосунку не мав, йому все одно зробилося нестерпно боляче. Все його тіло розвалювалося на малесенькі шматочки. Він усвідомив себе винним у всьому. У всьому на світі, тобто у Всьому.

Але щойно кількість засуджених до смерті сягнула сімнадцяти, тобто десь на самій середині засідання, ним опанувала рятівна думка (спершу не думка – її тінь), що провину ще можна спокутувати і боротьбу (він подумки вжив слово «партію», маючи на увазі музичну імпровізацію) не завершено. Щойно він це собі сказав, Сліпучий Стовп відчутно послабив тиск і перемістився трохи вбік, продовжуючи спостереження.

30

Тридцять п'ять підсудних, тридцять один смертний вирок. Решту виправдано, але залишено під вартою (хай усе одно божеволіють від жаху).

Кожну особу суд запитує про одне й те саме. Належність до Організації. Співпраця з Організацією. Співчуття діям Організації. Симпатія до окремих членів Організації. Мрії про Організацію. Сни про Організацію.

Чи ствердні, чи негативні – відповіді не вирішують нічого.

Найдовша розмова – з перукарем Дмитром К. Він енергійно зізнається в п'яти десятках убивств. Відтак плете про

¹ Значну частину засуджених і розстріляних 17 листопада становили українські заручники, схоплені не 14 листопада в театрі, а 11 листопада в повітовому передкарпатському місті Н. Там окупанти здійснили каральну акцію через убивство українськими підпільниками такого собі Іжегожа А., подвійного агента, що працював одночасно на німців і поляків.

зв'язки і псевда. Його несе. Він поставив на виживання. Його (на догоду польській публіці) засудять на смерть. Але не розстріляють.

Остаточне число – двадцять сім.

Тротуарні плити коло синагоги розібрано. Десять (чи все-таки дев'ять?) стовпів укопано в землю. Розстріл відбудеться за будь-якої погоди.

31

Погода була суха і ясна. Так принаймні здається одному з очевидців розстрілу. «Ідеальна прозорість», – напише він у спогадах. Тадеуш Ольшанський, 14-річний польський підліток, хотів бачити, як це відбудеться. Але на площі виявилось стільки людності, що «до перших рядів було неможливо пропхатися». Йому простягли руку з постаменту, знизу хтось підсадив – так він опинився у привілейованій позиції на місці Великого Пророка¹. Замість позеленілого у бронзі романтичного Адама з Плащем і Книгою спостережну висоту посіло кілька пацанів, Адамових нащадків. Зрештою, якби поет і залишався на своєму місці, то на страту все одно не дивився б – він гордовито відвернувся б у протилежний бік.

Малому Тадеушеві теж краще б не дивитися. Під кінець йому стане погано, й він ледь не впаде з постаменту. Але хоча б не блюватиме, як двоє його друзяк.

Невдовзі тут багато хто блюватиме. Блювотиння стане другою після крові стихією цього судного дня.

¹ Ще на початку німецької окупації вилиту в бронзі статую поета Адама Міцкевича польські патріоти таємно зняли з постаменту і закопали за містом. Ішлося, напевно, про те, щоб запобігти її знищенню.

Тисячі людей на площі. Жахлива тиснява. Збуджені оплески. (Деякі начебто аж повилазили на прилеглі дахи, ледве стримуючи себе від скандування: «Вогню! Вогню!»)

Синагога, давно закрита, забита дошками і поруйнована. Жодного живого єврея. Тільки мертві євреї всі тут.

Хто ще?

Геній польської поезії. Якого втім немає на постаменті. Евакуюваний геній.

Українські жертви.

Німецькі кати.

Мадярські офіцери в найзручніших для споглядання перших рядах, з наготовленими фотоапаратами.

Азербайджанці, калмики й киргизи з допоміжних батальйонів у лінії очеплення.

Українська поліція (панове, все ще при виконанні?!).

Роззяви без роду і племені.

Офіцерські й солдатські повії. Сутенери.

Кишенькові майстри-зłodюги.

Інформатори, спекулянти, міські божевільні.

Міські хронікери.

Міське шумовиння.

Приблизно стільки сенсів умістила в собі та площа в мить, коли з бічних театральних дверей вивели першу десятку.

32

Обидвом Мауерам, «Сансариним» сторожам, урешті ввірвався терпець, і вони виволокли його з ложі. Із заламаними назад руками потягли коридором до гримувальні. «Сансара» пручався і задля збільшення своїх шансів кілька разів плюнув їм в обличчя. За це вони мали би пришити його першим же

пострілом тут, на місці. Приклавши якого-небудь браунінга впритул до черепа – щоб дурне мозковиння розлетілося навсібіч, заляпуючи стіни з акторськими фотками й перуками.

(Курва маць, він же стільки разів перемагав кожного з них на корті! Як їм забути той фінал, ту ганьбу міського Кубка гімназій у 36-му? Шляк трафить, він же двічі посилав молодшого в нокдаун під час кулачних боїв на Валах у 37-му, коли українська й польська чоловічі гімназії пішли стінка на стінку! Як йому це пробачити?)

Однак ніякий «браунінг» не з'являвся, а Мауери лише лаялися, втираючись від плювків, і, тяжко відсапуючи, шмагали його по чому бачили канчуками.

А Сліпучий Стовп тепер був на його боці. Це Він приймав у себе удари. «Сансара» болю не чув.

33

Коли вивели з театру першу групу (десятьох? дев'ятьох?), то глядачі, особливо ті, з перших найзручніших рядів, зрозуміли, що доведеться бачити їхні очі. Ніяких мішків на головах, жодних пов'язок – дивіться, шановні, просто у смерть. А з нею завжди так, що вже хто кого передивиться. Така гра. Від смерті не відморгнешся. Відведеш очі вбік – і програв.

Вони не відводили. Один заспівав, інші долучилися. (Українці гарно співають, любив похвалити з трибуни крайсгауптман Альбрехт, доктор теології).

Ці поспівали – й досить. Іншим двом партіям зав'яжуть роти.

З театрального балкона Оскар Брандт різким фальцетом скомандував у мегафонний простір: «Вогню!»

Перші пішли.

«Крука» вели в останній групі останнім. Верещали з усіх боків, що тільки по одному. В такій процесії бути останнім – це що, фінальний знак обраності? Або випадковість, помилка, нікчемна деталь без жодного значення?

Чому «Крук» почав падати? Виснаження тортурами? Нервовий зрив? Спазм у судинах, параліч дихання? А якщо ковток отрути? Паперова, завбільшки з горошину, кулька, в якій малесенька дрібка кристаликів? Аж тепер? Не тоді, не на сцені, а тепер, у тисняві коридору, поміж нескінченних дверей до якихось комірок, гримувалень?

Чи просто підкосилися ноги, і його тіло, вдруге за всю цю історію, повалилося на долівку?

«Де двадцять сьомий?! – кричить звідкілясь від виходу рахівник зі списком у руці. – В мене двадцять шість!»

«Тут! Упав!» – кричить у відповідь конвоїр, похилиючись над «Круком».

«Де двадцять сьомий?!» – репетує рахівник зі свого боку.

У блідому світлі, у цій півтемряві, у вогкій спітнілій тисняві знервованість опановує навіть холодними нордичними душами.

«Де двадцять сьомий?!» – рахівника мов заклонило.

«Є двадцять сьомий! Зараз буде!» – кричать брати й, виштовхуючи «Сансару» в коридор, на якусь невимовно коротку мить виявляються його спільниками.

«Не той, не він!» – верещить конвоїр, але Мауери вже відтягують «Крукове» тіло з дороги – кудись убік, у перші-ліпші

*Ці поспівали – їй досить. Іншим двом партіям
зав'яжуть роти.*

двері, геть з очей. І конвоїр, махнувши рукою – яка різниця? – жене «Сансару» до виходу. Двадцять сьомим будеш ти, вирішує конвоїр. So ist das Leben¹.

Зо іст дер тод.

«Двадцять сьомий тут!» – оголошує рахівник. І зітхає з полегкістю: «Всі».

36

Коли зі свого балкона командувач розстрілом утретє зажадав вогню, час майже перестав існувати. Тобто він уповільнився ледь не до повної зупинки. Отже, «Сансара» зміг бачити, як до нього летять його кулі. Той, що стріляв з коліна, вислав свою в серце. Той, що навстоячки, – в голову. «Сансара» не міг дочекатися, поки вони долетять. Поки понижуть його наскрізь і увіп'ються в синагогу за його спиною. Все з усім єдналося й набувало миттєвого сенсу. Він закричав би з радості в тому залпі – якби не зав'язаний, кляпом забитий рот. Усе, що він міг, – це ревіти в себе, всередину, всіма своїми голосами водночас, усім хором вічної тиші. Його потягло вперед і нагнуло в низькому поклоні, але Стовп не давав упасти. Коли пістолет, що дострілював, уперся в його потилицю, він подумав слово «сліпучість».

¹ Те саме, що англійське «shit happens» чи французьке «c'est la vie» (нім.). Тобто «таке життя». Наступне речення – «Така смерть».

Розділ останній
ПРЕЗЕНТАЦІЯ ТРУПА, або ФАНТОМАС-71

1

Тієї самої серпневої ночі, коли Богдан Сташинський з Інгою Поль вислизали в Західний Берлін, а за їхніми спинами почала блискавично рости Стіна, мені виповнилося рівно рік і п'ять місяців. Як і при моєму народженні, то була ніч зі суботи на неділю. Я зненацька прокинувся і несамовито розверещався. Мама, зірвавшись на ноги, кинулася мене заколисувати, але я не те що не вгавав – моє волення, накриваючи мене з головою навіть не дев'ятим, а дванадцятим валом, лише набирало гучності й розпачу. Аж тоді мама ввімкнула світло і побачила велетенського жука-рогача, що вже добрався до мого роззявленого рота. Мама закричала не менш пронизливо за мене, від чого жук трохи здивовано призупинив свою розмірену ходу. Про що йому йшлося, не знаю й донині.

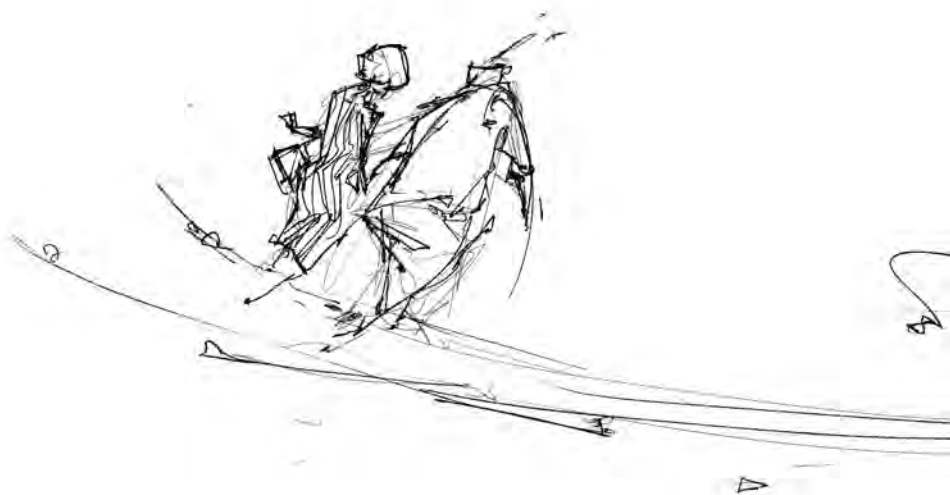
Зате я знаю, що подружжя Сташинських у ті хвилини вже здавалося на милість західноберлінської поліції. Це була історична ніч. Або, краще сказати – ніч із історичними наслідками. Жук-рогач, рішуче видворений за межі нашого дому, пропав навіки десь у завіконних темнотах.

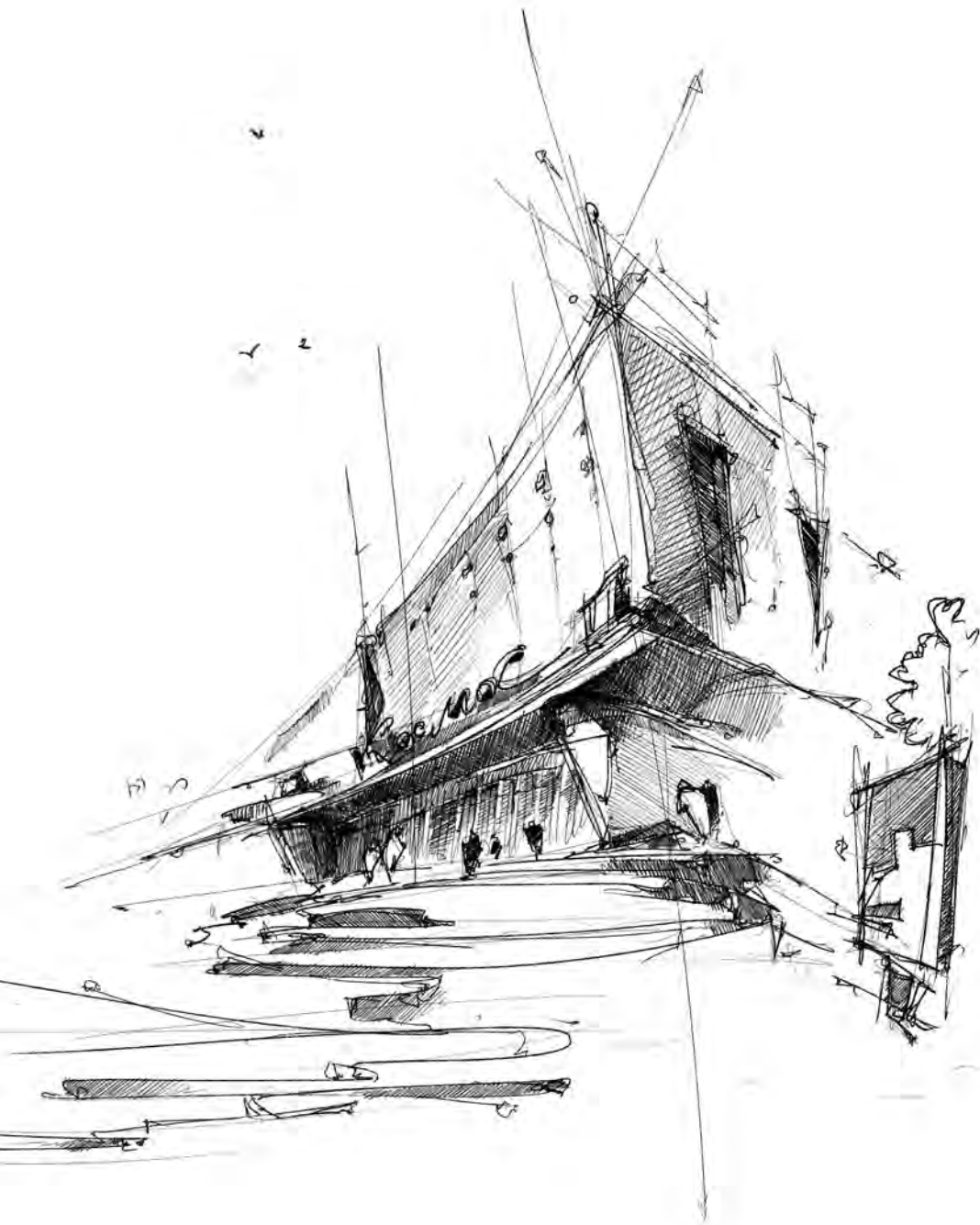
Так особисто для мене почалися 1960-ті роки. І в них напевно помістилося страшенно багато всього. Цілком можливо, що значно більше, ніж у будь-якому з наступних десятиріч. Проте мені залишається не згадувати, а вгадувати: скоромовка, пунктир, галопування. Ніби насправді я прожив ті десять років за лічені хвилини.

2

1963-го на місці старого єврейського цвинтаря збудували кінотеатр «Космос». Іншої назви на той час він отримати просто не міг. Навіть я не зміг отримати іншого імені. Батьки довго не доходили згоди щодо того, як мене назвати. Перший рік плюс один місяць я прожив без імені, про мене казали «дитина», «хлопчик» або «малий». Щойно 13 квітня 1961 року я за взаємною згодою тата й мами став Юрієм – на честь Гагаріна, який напередодні саме злітав на годинку в космічний простір. Відтоді в нашому житті почалася космонавтська епоха, відбита передусім у назвах. Імена та прізвища перших одинадцяти космонавтів я знав напам'ять. Щиро кажучи, в мене було трохи часу їх вивчити: поміж 1964-м, коли полетіли останні з тих одинадцяти, та 1969-м, коли запустили наступних, виникла незрозуміла п'ятирічна пауза. «Що це таке? – запитував я свою бабцю пані Ірену по кілька разів на тиждень. – Коли вони знову полетять?» Пані Ірена знизувала плечима. Її й саму жахливо

*На місці старого єврейського цвинтаря
збудували кінотеатр «Космос».*

непокоїла та невизначеність, і в глибині душі вона дуже боялася, що ніяких космонавтів у космосі ніколи більше не буде. А будуть самі лиш астронавти. Себто американці.

Але кінотеатр «Космос» було зведено ще за попередніх, оптимістичніших часів, коли в небо один по одному вистрелювали ті одинадцять. Тож його фасад прикрашала монументальна мозаїка з головою у скафандрі, вертикально націленою вгору ракетною та штучним супутником. За своїми розмірами голова у скафандрі була суттєво більша й від супутника, й від ракети. Монументальний реалізм доволі відверто переходив у реалізм без берегів. Космос кликав, і «Космос» також.

Проте не все обійшлося гладко. Однієї з ночей (причому деякі міфотворці стверджують, що то була не проста ніч, а ніч напередодні урочистого відкриття) в кінотеатрі обвалилася стеля. Причиною цього ексцесу називають сильну зливу, хоч є всі підстави підозрювати систематичне розкрадання будівельних матеріалів. Нічний сторож, якого тієї ночі розбудив гуркіт падучих перекриттів, певний час не вірив власним очам і вухам, але врешті набрав телефон міліції й вимовив фразу, що надовго зробила його міською знаменитістю: «Міліція, завалився “Космос”!» Бачити лапки в його усному зверненні черговий міліціонер не міг, а космогонізм не належав до провідних рис його службового світогляду. Тому фразу про те, що «Космос» завалився, він спершу сприйняв як вибрик – коли не п'яного хулігана, то згалюцинованого психа. (Слово «псих», нині напівзабуте й напіввитіснене словом «фрік», тоді саме входило в моду; ще трохи – і воно на весь голос зазвучить у деяких популярних кінокомедіях.)

Невдовзі в місті заговорили про глибинну й таємну, а отже і справжню причину падіння «Космосу» – євреїв. Адже то їхній цвинтар було *перезавантажено* задля нового кінотеатру. Тож

інцидент із «Космосом» одні почали вважати помстою єврейського Б-га (того, що *око за око й зуб за зуб*), а інші – результатом чергової єврейської змови. Найпоміркованіші ж виступали за поєднання першої та другої версій.

При цьому не надто враховувався той факт, що з перших же повоєнних часів євреї нашого міста ховали своїх небіжчиків не на старому, а на новому єврейському цвинтарі – за штучним озером, де в роки окупації німці знищили їхнього народу не менше ста тисяч. Старий же цвинтар, на кістках якого було зведено «Космос», закрили для поховань ще в ту далеку й напівказкову добу, про яку звичайно говорилося *за Польщі*. Євреїв, які з'явилися в місті вже по війні, зовсім нічого не поєднувало з тим старим цвинтарем, і жодної родинної чи хоч якоїсь емоційної нитки туди не тяглося. Там лежали інші, австрійські євреї, передвоєнні (в сенсі Першої війни також), небіжчики іншої цивілізації, теперішній чужі й незнані. Тож плюндрування того цвинтаря заради будівництва «Космосу» не викликало в єврейському середовищі (не надто, зрештою, згуртованому) не тільки очевидних протестів, але й потаємних засуджень.

Змова якщо й існувала, то виявилася невідчутною. А Б-жа кара – чомусь одноразовою. Вдруге «Космос» не валився.

Після кількох перенесених у часі відкриттів та остаточної авральної добудови кінотеатр урешті запрацював. Ставши вмить і модним, і престижним, і надзвичайно притягальним місцем, він цілком виправдав свою космічну назву. Головне ж – у час, коли деякі інші кінотеатри міста демонстрували в найкращому разі *широкоекранне* кіно, він міг собі дозволити значно прогресивніше *широкоформатне*. «А вже ті кольори! – захоплювалася мама зображувальною силою широкого формату. – Яка краса! Я навіть не можу вам передати!» Вона була дещо екзальтованою – мабуть, унаслідок юності.

До певного часу мої батьки ходили в кіно без мене. Я знав про ті їхні виправи й часом ображався. Ні, я, звичайно, розумів, що кіно належить дорослим. Але я не завжди бажав із цим миритися. Як тільки пані Ірена підозріло-услесливим тоном починала обіцяти, що «в неділю по обіді ми підемо знаєш куди? до парку!», я вмить насуплювався. Сама вона ходила на ті ж таки фільми, що й син із невісткою, але на денні сеанси по буднях – поки я карався й мучився в дитсадку.

Фільми були подіями, вони знаменували собою шляхи життя, ніби якісь визначні біографічні віхи. Після кожного перегляду батьки, й особливо тато, збуджено ділилися враженнями. Це відбувалося передусім під час якихось чергових застіль у ширшому товаристві. Завдяки цьому я всіма нашорошеними вухами та увімкненими на повну фантазіями трохи долучався до тем і сюжетів. Виходило так, що я все ж уривав для себе якісь фрагментики того тимчасово закритого для мене буття.

Я запам'ятовував назви. Так ніби то я їх вигадував. «“Чудова сімка”, – повторював я за татом. – “Багдадський злодій”».

1965 року всі говорили про «Цей шалений, шалений, шалений світ».

1966-го про «Тіні забутих предків».

1967-го про «Королеву Шантеклера».

У першому з них ціла ватага якихось недоумків поспішала наввипередки до скарбу з пачками грошей. «Під великим дубль-ве», – розголошував тато кому лиш міг таємницю схованки.

У другому якусь тітку показали на весь екран зовсім голою, через що фільм невдовзі було заборонено, а режисера кинуту за ґрати.

Третій також був *до шістнадцяти*, і в ньому засвітилася знана шпигунка Мата Харі, яка зіграла себе саму. Проте жіноцтво взяло приклад не з неї й відразу ж почало практикувати святковий укладки а-ля Сара Монтъель.

4

До «Космосу» мене вперше взяли на «Закон Антарктиди». Це означало революцію відразу в кількох сенсах. По-перше, я нарешті не з чийхось оповідей, а всіма власними рецепторами пізнав, що таке *широкоформатний*, – і затрепетав від захвату, бо мене всього аж накрило його безмежністю. По-друге, ми нарешті вибралися на недільний пополудневий сеанс усі вчотириох, цілою родиною, *сім'єю – ланкою суспільства*, без жодних поділів та відволікальних маневрів на зразок відвідин парку з його вічно одними й тими ж каруселями та гіпсовими оленями. По-третє, в дитсадку я протягом не одного наступного тижня тільки й робив, що переповідав «Закон Антарктиди». Більшість епізодів я вигадував. Так у мені зароджувався оповідач.

Після «Закону Антарктиди» наші цілородинні виправи до «Космосу» кілька разів повторились. Американські «Джунглі» (я помилково і майже в риму називав їх «Мауглі»), зроблені ще 1942 року і врешті допущені до екранів нашого міста з усією своєю різнобарвно-аніمالістичною екзотикою, зміг затьмарити лише так само американський «Спартак» з боями глadiatorів, масовими батальними сценами та фантастичною ямкою на підборідді в Кірка Дугласа. Ще пригадую «Сон» (теж кольоровий) про молодого Шевченка – головню завдяки тому, що пані Ірена весь час плакала і шморгала носом. Вона не могла не захлипати, щойно торкнувшись бодай чогось, пов'язаного з Шевченком.

Сльози, переважно жіночі, були загальною невід'ємною атрибутом тодішніх показів, надто ж коли йшлося про кіно з Індії. Його любили всі жінки, і мама не здавалася винятком. Станом на кінець 60-х вона, часом затуляючи тата, але здебільшого обходячись і без нього, ретельно відплакала «Поему в камені», «Квітку і камінь», «Анупаму», «Любов у Кашмірі» та багато чого ще. Мені так само випадала нагода супроводити її в той особливо чуттєвий світ – принаймні двічі. Один фільм називався «Хамраз», а другий «Сангам», і я досі не знаю, що означали ті назви.

Бо так ми тоді жили: трохи в реалі, а трохи в кінематографі, всерйоз узялеженні від альтернативних відчуттів, яких нам не давала вся та дійсність.

Тож Він чудово знав, як йому з нами бути. І Він уже йшов до нас, наближався, проходив інстанції, російський дубляж, цензуру та інші неприємності – ні з чим дотеперішнім незрівнянний, великий, жахливий, моторошний, фантастичний, фантомний.

5

1960-ті прорізаються з пам'яті не тільки кінофільмами й «Космосом». І не лише космонавтами, з яких першу одинадцятку я міг, не збиваючись, перелічити навіть спростоння, розбуджений посеред глибокої ночі.

І не вічно одними й тими ж парковими каруселями, до яких пані Ірена вигулювала мене по неділях.

Бували й деякі інші маршрути.

Наприклад, у гості до Дзюні Стрончевської.

Або до батьків пані Ірени. Вони лежали на старому цвинтарі поруч себе – мої прабабця і прадід. І це був ще один марш-

рут – повз колишню лютеранську церкву, натоді дитячу спортивно-гімнастичну школу. При цьому я щоразу чув одну й ту ж легенду про фатальне кохання композитора Дениса Січинського, що його пропозицію руки та серця мама пані Ірени, виявляється, рішуче відхилила. За це Січинський (не терорист Мирослав, убивця графа Потоцького, а терориста далекий родич) присвятив прабабці романс «Як почувеш вночі» й невдовзі помер у просяклих паличкою Коха вогких стінах готелю «Бристоль», де йому, бездомному, надано було останній притулок. Порівняно з таким невдахою моїх прабатьків можна було вважати людьми цілком незле влаштованими й забезпеченими. Згодом, уже на цвинтарі, все помінялося місцями: гробниця композитора виявилася значно показнішою і тривкішою за місце вічного спочинку його прекрасної дами. Останнього вже просто не знайти, його стерто з лиця землі під час плюндрування цвинтаря в пізніші сімдесяті. Тобто не харпак-музикант, а його пасія зі своїм чоловіком виявилися в остаточному підсумку бездомними, а точніше, бездомовинними. Як і більшість інших неVIP-ів з того цвинтаря.

Але я починав про Дзюню Стрончевську – схожу на північноамериканську вивірку дрібну сіру старушенцію з різкими смиканими гримасами. В рукаві вона мала звичку носити виплетену зі сірої вовни мишку, якою майстерно маніпулювала мов живою, щоразу ледь не до смерті лякаючи одних і тих самих продавчинь у привокзальному гастрономі. Її житло, а краще сказати, кубло відзначалося затхлою напівтемрявою та стосами польських ілюстрованих журналів усіх можливих перед- і післявоєнних епох. На журналах тут і там вилежувалися незліченні коти, хтозна чи й живі. Атмосферу тотального декадансу доповнював Фелюсь, дорослий син Дзюні. До нього я не підходив надто близько, бо навіть мені він здавався дивним.

Він переважно сліпав у своєму віддаленому закутку, дещо висолопивши язика і без перерви базграючи в альбомах для малювання неправильної форми кулі, що насправді мали бути головами відомих політиків. У хвилини рідкісної довірливості він міг показати пані Ірені, де в нього де Голль, де Хрущов, а де Гомулка. До мене він довіри не мав жодної – як і я до нього. Мені здавалося, що часом він потайки на мене витріщається, після чого довго не може повернутися до своїх неправильних політичних куль.

Додому я зазвичай приносив черговий оберемок позичених у Дзюні Стрончевської *на вічне віддавання* пожовклих журналів. Мамі це дуже не подобалось – як і загалом наші візити до Дзюні Стрончевської. Фелюся мама взагалі боялася, підсвідомо зчитуючи в ньому маніяка. Тому я мусив ховати всю ту макулатуру до спеціального закапелку за ліжком пані Ірени. Куди вона звідти зникала після чергового прибирання, я ніколи не дослідив. Більша частина журналів називалася «Пшекруй», і позаяк поляків у нас тоді любили дразнити пшеками, я пояснював одноліткам, які заходили в гості, що «Пшекруй» означає «Польський». Польський журнал «Польський». Чому б і ні – ми ж багато років поспіль передплачували український журнал «Україна».

Гортаючи ту давно зужиту періодику, я вряди-годи зависав над якимись ілюстраціями. Пригадую, наприклад, як мою увагу на досить тривалий час прикувала кольорова олеографія «Самійло Немирич та його розбійники викрадають бурмістра Уберовича в околицях Львова (Скнилівок, 23. VII. 1619 р.)». Найсильніше враження справляла перекривлена від болю й зачудування фізія сивезного розпатланого старця з вибалушеними очима, що лежав униз животом, закинутий на коня впоперек і туго прив'язаний до сідла джгутами.

У ті часи книжки без ілюстрацій для мене ніби й не існували. Добре, що у книжковій шафі батьків переважали історичні та пригодницькі романи з багатьма ілюстраціями на цілу сторінку, а іноді й розворот. Розказані у книжках історії можна було домислювати за ілюстраціями, самих книжок не читаючи. Особлива шляхетність видавців полягала в поширеній натовді практиці підписування кожної ілюстрації відповідним шматочком тексту із сусідньої сторінки. В такий спосіб мені вистачало, сяк-так поскладавши докупи літери, прочитати, скажімо, «Кап виліз на стару чавунну гармату...», «Індіанці позносили хмиз до дверей і підпалили їх» або «Старий моряк замахав капелюхом і тричі крикнув “ура”» – й наступного дня в дитсадку я вже міг забивати баки своїм молочним однокашникам, начебто переказуючи їм романи Фенімора Купера.

6

Дитсадок, а відтак і школа – були й такі маршрути, ледь не щоденні. Але далі про них ні слова.

Ще були вечірні прогулянки до вокзального перону й назад – укотре насолодитися прибуттям та від'їздом 76-го потяга Варшава – Констанца. Деякі з його вагонів прямували до Бухареста, інші до Варни або Софії. Неможливість поїхати в один із зазначених на вагонних табличках пунктів викликала дивний тип ностальгії – за місцями, в яких ніколи не бував і не побуваєш. Приблизно про те саме співалося тоді з кожного приймача: «Сняться людям иногда // голубые города // у которых названия нет». (Епітет «голубые» тоді ще не набув головної своєї конотації.)

Ну а потім настало літо 1968-го й неминуча за ним осінь, коли до міста заїхав мандрівний цирк «Прага». Цирковий намет, як і весь обоз, було розбито приблизно там, де зазвичай це робили всі попередні трупи: неподалік парку, перед стадіоном. Чехословацькі циркачі послуговувалися смішною російською з дитячими інтонаціями. Вони виглядали трохи ображеними за те, що червона армія щойно так рішуче врятувала їх від підступної агресії буржуїнів. Особливо біснувався клоун Франта, який у спеціальній пантомімі ніяк не міг зірвати з шиї яскраво-червону краватку, що, звиваючись у його пальцях, ніби тропічна гадина, здавалось, от-от його задушить. Коли він, смертельно посинілий, урешті звільнявся від неї, кинувши під ноги й затоптуючи в тирсу, оркестр ушкварював переможний туш. Місцеву публіку його номер радикально поділив на тих, які зривали боки від реготу й енергійно аплодували, та інших. Інші обурювалися. На їхню думку, чехословацькі артисти відплачували нам за всі наші визволення дикою невдячністю. Мене натомість у всьому тому цирку приваблювала передусім цукрова вата, нічим не гірша за справжню, з празького парку імені Фучіка.

7

1968 рік виявився межею, після якої багато всього змінилося.

У Празі придушили контрреволюцію.

У кінотеатрах показали «Вірну руку – друга індійців». (Насправді мало бути «індіанців», але російське «индейцев» продиктувало кінопрокатникам власну волю.)

Невідомо звідки й чому з'явилися люди з інакшими зачісками та штанами. Волосся довшало, а спідниці коротшали. Спершу всі думали, що то винятково закордонні гастролери з пере-

сувного цирку «Прага», але невдовзі стало зрозуміло, що ризикований стиль перекинувся й на місцевих і це вже початок якогось кінця.

Розмови про політичних в'язнів повернулися до родинних застіль. Деякі з тих, кого посадили 1965-го, вже за рік-два мали виходити. Про це нас доволі справно інформували голосом Америки з потаємних приймачів у підземних темницях.

Слово «напалм» стало додатком до назви «В'єтнам». Ізраїль виграв Шестиденну війну відразу проти п'яти арабських країн. Це, щоправда, трапилося ще попереднього літа, тобто роком раніше. Проте мало свої дуже далекосяжні наслідки.

Виїздили перші євреї. Наша сусідка Мара кинула історичну фразу: «Шоб этот советский союз сгорел!» – і було неясно, чи разом з нами, а чи сам собою. Свої заощадження й накопичення в золоті, діамантах та цінних паперах євреї нашого міста перед виїздом відносили на зберігання такому собі панові Кубі. Його знали всі. Його вважали кимось на зразок Вічного Жида. За всіх часів та режимів пан Куба незмінно *подвизався* старшим офіціантом найдорожчих ресторанів міста, Європи і Світу. Хтозна, чи не був він насправді всіх тих ресторанів тіньовим хазяїном. Він говорив усіма мовами. Його харизма була такою бездоганною, що навіть мій тато любив похвалитися своїм радше випадковим із ним діалогом. Одного разу в ресторані «Київ» пан Куба нишком запропонував йому золотий швейцарський «Лонжин» за півціни. Тато таких грошей не мав – ні пів-, ані чверть чи навіть однієї п'ятої ціни, але дуже пишався цим епізодом і десятки разів переповідав його з дедалі тоншими подробицями.

1969-го, як уже згадувалося, знову почали літати космонавти. Це сталося майже водночас – космічні польоти і перші виїзди євреїв. Усе з усім якимось дивним чином заримувалося: космонавти з євреями, а Куба з Кубою. Ми любили Кубу та її революційну

Синю Бороду – Фіделя Кастро, чию голову дивний син пані Стрончевської Фелюсь безліч разів мазюкав у своїх альбомах, довішуючи до неправильної кулі щось на зразок густого бджолиного рою (бджолиного раю?), обов'язково в кольорі темного індиго.

8

Я згадував діаманти? От і ще одна рима: «Діамантову руку» ми з пані Іреною та мамою (не пригадую в тій ситуації тата) вперше подивилися 1969 року, влітку, в Літньому ж кінотеатрі, просто неба, на Валах. Літній на задвірках старого палацу Потоцьких – це було щось: темрява задушливих літніх ночей, прорізувана променем від кінопроектора, миготіння на екранному тлі міриад нічних метеликів, іншої комашиної швалі, що липла до потилиць і щік, непорушність старих потоцьких лип, усипане зірками діамантове небо над нами і «Діамантова рука» в нас.

Чи й перші дві серії «Фантомаса» ми також дивилися там? Чи того самого літа? Чи, може, все-таки ще попереднього? Хай там як, а «Фантомас» надовго затьмарив собою все інше кіно. Яка там «Діамантова рука»! Які «Невловні месники»! «Весілля в Малинівці»? «Кавказька полонянка»? Нічого подібного. «Фантомас» переможно крокував нашою окремо взятою країною, виносячи мізки й забиваючи подих. Ніде на світі не сприймали його з таким трепетом. Йому вірили беззастережно, він був правдивіший та реальніший навіть за комунізм. «Фантомас» ліпив нас і формував, інспірував та ініціював. Зрівнятися з ним за публічним обожненням не могли не лише передвоєнні «Трактористи», але й «Тарзан» п'ятдесятих. Усі ми – я про

тих, чия перша декада життя збіглася з шістдесятими – стали поколінням «Фантомаса». Ми з нього вийшли і в нього, дасть-бі, підемо, коли настане на те відповідна мить. Розчинитись у Фантомасі – таке наше остаточне призначення.

9

Але поки що ми з вами ступили в рік 1971-й. Мені здається, то був він, десь між кінцем весни й початком літа. Останнього літа в нашому старому, місцями трухлявому, повному мокриць, рогачів та осиних гнізд рипучому домі на вулиці Гаркуші, колишній Романовського, неподалік Привокзального скверу та залізничної станції.

Збираючись уранці на роботу, мама слухала. Вона не могла жити без обласного радіо з його місцевими новинами та суботніми концертами на замовлення. Також, бувало, вона встигала прокрутити кілька улюблених платівок – тоді ще переважно не з вінілу, а масивніших і твердіших – з шелаку, тих, що мали крутитися зі швидкістю 78 обертів за хвилину, хоч легші, вінілові, на 33 і третину оберта, вже так само водилися в її колекції. У співаків були дивні до непристойності прізвиська – Хіль, П'єха. Були ще якісь Майя Кристалінська і Вадим Мулерман. Мама знала всі ті пісні напам'ять, тож, шастаючи помешканням туди й сюди в самій лише комбінації, часто співала разом з ними і зазвичай безсоромно краще за них.

І все ж того ранку вона, збираючись на роботу, слухала не платівки, а репродуктор, увімкнутий ледь не на повну гучність (пані Ірена казала, «на цілий регулятор»). Під цей інформаційний шумок ми з татом обмінювалися ранковими

новинами з Жульвернії. Тож усі ми добряче подивувалися, коли з радіо зненацька залунало: «До вашої уваги Термінове Важливе Повідомлення». Таким голосом це радіо ще не говорило, принаймні на моїй, тоді ще куцій, пам'яті. Можливо, колись давніше, в роки війни, диктори вдавалися саме до таких, *останніх*, інтонацій. Мені важко порівнювати, але я пам'ятаю те раптове заціпеніння. Далі ж залунало таке: «Шановні громадяни! На березі річки Бистриці Золотої в обласному центрі знайдено обезголовлене тіло чоловіка. Особу вбитого не встановлено. За попередніми висновками судово-медичної експертизи, чоловікові було від 30 до 40 років. Імовірний зріст – 182–185 сантиметрів, статура атлетична, татуювання та інші особливі прикмети відсутні. Правоохоронні органи міста й області просять про допомогу всіх громадян, які можуть володіти інформацією щодо особи загиблого та інших обставин. Телефонуйте 02 або звертайтеся безпосередньо до правоохоронців».

Протягом того ранку це лунало тричі. Згодом те ж оголошення повторили у вечірньому випуску після 18-ї. А також наступного дня – і зранку, і після полудня, і ввечері. А потім знову і знову, ще і ще. Це тривало не менше тижня.

10

Сказати, що моторошна новина зворохобила все наше місто – це нічого не сказати. Річ у тім, що в нас уже порівняно давно нічого не відбувалося. Тим більше, нічого жахливого. Наше місто можна було вважати цілком благословенним і навіть – якби не панівний науково-атеїстичний світогляд тієї пори – богоспасенним. Грізні часи, коли налякані збройним лісовим підпіллям родини партійного активу та вищого

командного складу про всяк випадок ночували не у своїх помешканнях типу «люкс», а в казармах військових частин, канули в Лету і здавалися кошмарними снами далекого минулого. Останні політичні процеси над *буржуазними націоналістами* відшаленіли ще 1965-го. До наступної їхньої хвилі, значно повальнішої (так званої операції «Блок»), залишалося ще добрих півроку, тож ніхто з мешканців нашого міста і країни загалом ще навіть не здогадувався, скільки потаємних ворогів трудящого народу зненацька виявиться поруч з нами і серед нас.

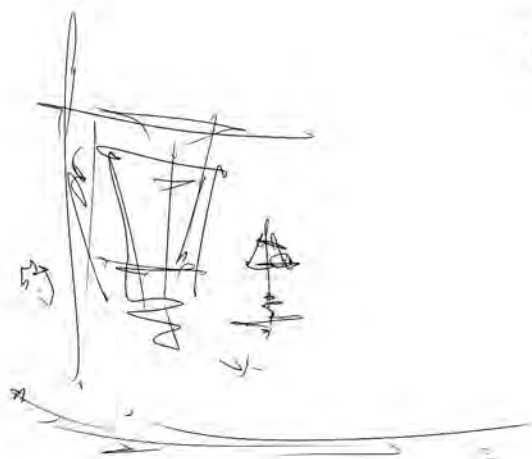
Тобто початок літа року 1971-го можна вважати апогеєм сумирного безподієвого існування, особливо в нашому місті, що до того ж уже деякий час заслужено втішалося найнижчим у республіці рівнем злочинності.

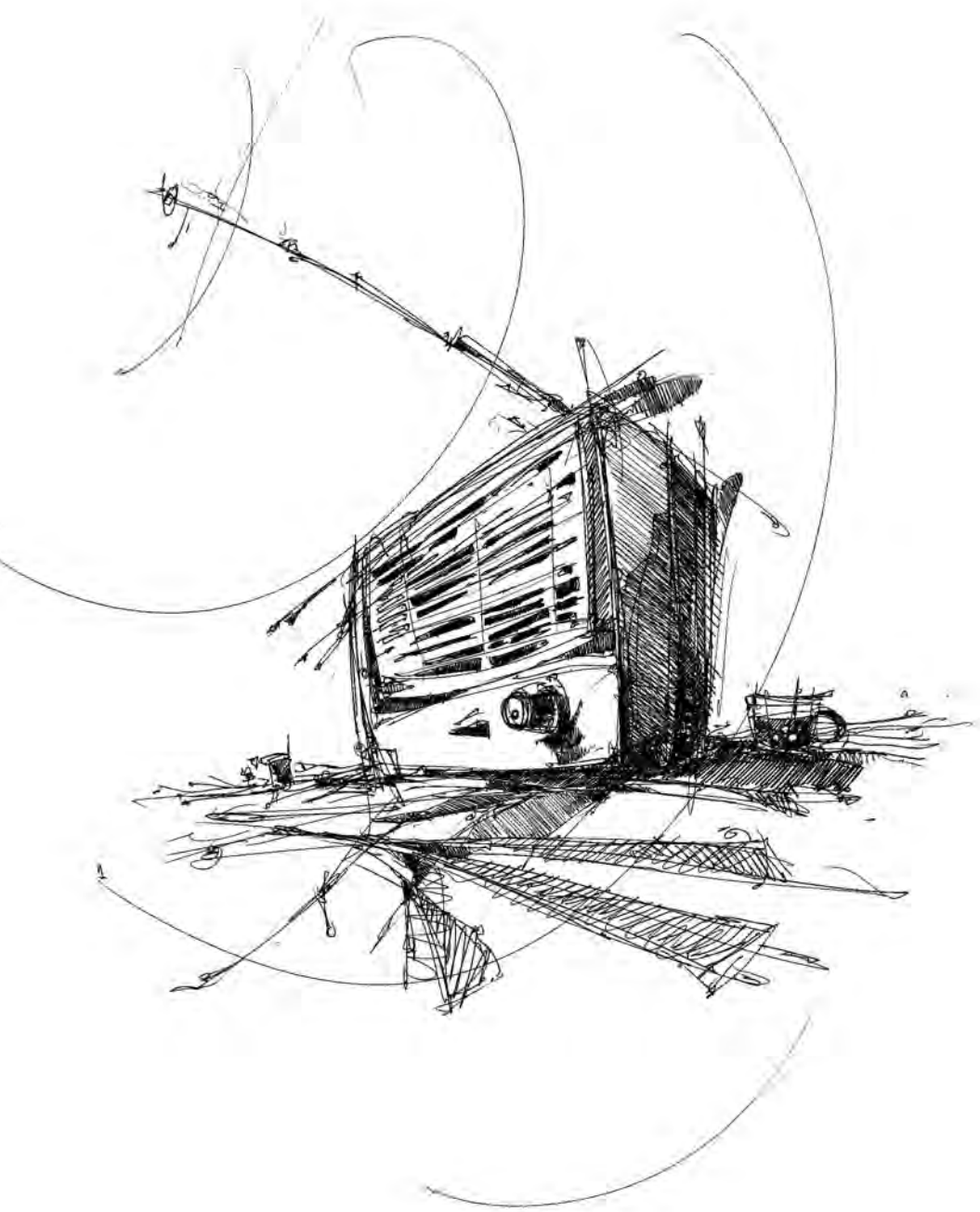
Ну й от вам – обезголовлений труп!

Шок від кривавої сенсації значно посилювався тим, що її отак собі просто-звичайнісінько (щось у лісі здохло?!) транслювали засоби масового інформування, на той час усі без винятку принципово асенсаційні. Це сьогодні нас по всіх каналах напакують безкінечними звірячими хроніками – цинічними й особливо цинічними, патологічними, апокаліптичними, протиприродними. Ну кого нині могла б узагалі хоч трохи вразити новина про якесь тіло без голови?

Однак у ті часи таких новин просто не існувало. І якщо в тодішніх зведеннях виникало хоч трохи брутальності чи жорстокості, то це мусило стосуватися лише капіталістично занепалого й давно зогнилого Заходу. Це в них, буржуїнів, людей викрадали серед білого дня на вулиці, катували струмом, укочували в асфальт і замурували в бетон. Нам, маленьким громадянам іншої країни, залишалося все життя невимовно тішитися з тієї щасливої випадковості, що на світ нас було приведено

*З радіо зненацька залунало: «До вашої уваги
Термінове Важливе Повідомлення».*

не в якихось остаточно збожеволілих від злочинності США, не в жахному мілітаризованому Ізраїлі чи фашистській Іспанії, не в мафіозній Італії. Як же нам щастило!

Протрансльована з радіорепродуктора новина про жахне вбивство, скоєне в такому провінційному і сумирному населеному пункті, як наш невеличкий обласний центр, об'єктивно завдала доволі нищівного удару по тій безконфліктній картині світу, що її всіма силами створювала для нас система і передусім школа. Тепер вона – і картина, і система, і школа – гучно затріщала, не витримуючи жодної критики. Навчальний рік саме закінчувався, але ми все ще ходили на так звану виробничу практику, під час якої по п'ять-шість годин на день порпалися на шкільних грядках. Зрозуміло, що всі наші розмови точилися навколо Безголового.

Це було зловісне вторгнення трупа в наш світ.

Правди ніде сховати – ми любили темні фантазії. На цвинтарях нас понад усе приваблювали так звані зони самогубців, занедбані, безіменні, позбавлені ангелів та хрестів. Тому ми знали, що отой, приміром, густо порослий черемшею горбочок – то залишки жалюгідного поховання такого собі «коломиїського педофіла», який колись у незапам'ятну давнину мав зухвалість кинутися під потяг саме на нашому вокзалі. Чи знали ми тоді слово «педофіл»? Абсолютно ні. Але ми розуміли, що малося на увазі. Ми любили темні закапелки сексу, натяки на статеві дивовижі та збочення.

І все ж не річка. Бо річка ж була іншою зоною!

Річку, нашу дорогу Золоту Бистрицю, було осквернено. Раніше для кожного з нас вона була чимось на зразок найвищого прояву літа, його чуттєвою концентрацією. Ми, юні натуралісти, зелені патрульні, піонери-герої, ганяли до неї на роверах, стрибали в її зеленуваті води з берегів і кладок, бісилися

й казилися в її штучних ковбаннях, розкладали над нею вогнища, викурювали перші в житті сигарети з фільтром, влаштовували масові бійки *район на район* (проти нас були Майзлі, Гірка за нас), а надвечірньої пори в її зарослях-джунглях підглядали за гріхопадіннями старших пацанів або солдатів авіаполку та їхніх добровільних жертв, з яких не одна могла виявитися нам ровесницею. Деякі з них уже не обходилися без ліфчиків, і це був сигнал для нового сезону полювань. Чи знали ми тоді слово «вуаєризм»? Абсолютно ні. Та все одно річка була головним сенсом нашого літнього існування. І коли світ затягувало дощами (як тоді 69-го, року великої повені), ми не могли знайти собі місця й мало не з розпачем відраховували змарновані без нашої райської річки дні канікул.

Тепер же виявлялося, що на її берегах трапляються безголові трупи. І хтось їх такими робить: людина не може позбавити себе голови сама. Хіба що покладеться нею на залізничну колію, але це не той випадок. Отже, тут не обійшлося без убивці. Хтось учинив це макабричне злодіяння, а потім приволік нещасного трупа на берег. Обвисле, велике, *атлетичної статури* і, мабуть, вельми громіздке мертве тіло. Двиганити такий тягар і незручно, й невдячно. Тобто вбивця напевно був не сам. Убивця та його спільники. І вони десь тут, коло нас, у цьому тихому місті, де нічого не відбувається, вони лазять цими надрічковими зарослями і збуджено дихають, визначаючи майбутню жертву й витріщаючись на неї приблизно так, як Дзюні Стрончевської Фелюсь на мене.

Що все-таки трапилось? За яких обставин? Як і чому? Нам понад усе хотілося знати деталі, проте радіо ними не ділилося. Тільки один і той самий текст по кілька разів на день протягом ледь не тижня: «Особу вбитого не встановлено. Татування та інші особливі прикмети на тілі відсутні. Телефонуйте 02».

Містом неминуче поповзли чутки і взаємосуперечливі версії. В такому місті, як наше (а надто ж у тодішні часи), обов'язково знайдуться оповідачі, що знають усе з *перших вуст*, позаяк самі чули, як близька родичка далекого знайомого, троюрідний небіж котрої одружився з молодшою дочкою старшої прибиральниці з управління карного розшуку (варіанти: судово-медичної експертизи, прокуратури, нелегальної детективної компанії), переказувала, як усе є насправді та що за тим усім стоїть.

Почалося все начебто з телефонного дзвінка й історичної фрази: «Міліція, Алькапоне вигріб трупа!» Це не звучало аж так епічно, як «завалився “Космос”», але все ж призвело до певного завихрення в голові чергового – до речі, того самого. Дзвінок у міліцію здійснила місцева похилого віку мешканка; щоранку о цій порі року вона виганяла в надрічкові зарослі невеличке стадо своїх кіз. У цій процедурі їй незмінно супроводив так само місцевий, напіввуличний кундель Алькапоне. Того ранку він раптово дуже занепокоївся, пробігаючи попри відому в околиці кладку. Неподалік від неї на березі лежав кількадеметровий уламок залізобетонної труби, забитий усіляким лахміттям, переважно мішковиною, впереміш із лопушинням та гілками. На берегах наших річок уже тоді громадилося повно такого незрозумілого хламу, невідомо звідки й коли занесеного й покинутого. Уламок труби, про який мова, лежав на тому місці щонайменше зо два роки – не інакш як від часів уже згаданої великої повені. Алькапоне ця штука ніяк зворушувати не мала б: він пробігав повз неї тисячі разів. Однак цього, тисяча першого, він зловісно загарчав і, кинувшись до труби, почав шматувати все, що в неї набилося з мішковиною включно, й передніми лапами розкидати навсібіч усе, що траплялося. За якусь мить із труби, дещо

по-блюзнірському вітаючи денне світло, пружиною вистрелила велика розчепірена п'ятірня. Тітонька з козами стала кликати на допомогу, зовсім не тямлячи себе від жаху. Її довелося двічі відходити нашатирем, а відтак і сусідською калганівкою.

Що труп не такий собі звичайний, а ще й безголовий, прибулі на місце події експерти слідчо-оперативної групи побачили щойно після докладного вивчення вмісту труби та його цілковитого розгрібання. Тоді й виявилось, що знайдене тіло не лише без голови, але й без жодного одягу, тобто цілком оголене і при цьому наділене просто-таки видатних розмірів статевим членом, що й викликало перші пошвавлені реакції експертів і породило перші версії. Згідно з початковими і наразі приблизними оцінками фахівців убивство відбулося не більше дванадцяти годин тому (найімовірніше, сім-вісім), годин п'ять із яких тіло пролежало у схованці, з чого неминуче випливало, що на місце знайдення воно потрапило вже мертвим. Убивство, отже, відбулося деінде.

Голову знайдено не було. Я й досі не знаю, чи її взагалі колись було знайдено.

12

Серед перших припущень не могло не виникнути таке. Зловмисник (а радше двоє чи навіть більша група) пізно вночі тягли безголове тіло в бік відомої кладки. Можливо, збирались якимось робом позбутись його чи надовше приховати на протилежному березі. Звідси версія, що вбивство, напевно, було вчинено десь на цьому боці річки. Немає жодного сенсу волочити таку специфічну ношу туди-сюди через кладку й назад. Утім щось перешкодило втілити задум до кінця. Можливо,

*За якусь мить із труби пружиною вистрелила велика
розчепірена п'ятірна.*

тієї теплої літньої ночі кладкою сновигало в обидва боки за-багато людей? Нічні гуляки, захмелілі роботяги, молодіжний актив? Це слід було перевірити. Дуже ймовірним видавалося, що засівши в темряві неподалік того місця в очікуванні сприятливого безлюддя, злочинці так і не зважилися продовжити запланований маршрут і з огляду на швидке розвіднення змушені були заштовхати нещасне тіло в тимчасову імпровізовану схованку. Можливо, наступної ночі вони мали туди повернутися і все-таки завершити розпочате? Тут би і влаштувати на них засідку! Слідчі, мабуть, і влаштували її, бо як же по-іншому. Проте шум, що його підняли мешканці найближчих околиць, як і тотальний переляк, що вилився у блискавичне поширення недоброї звістки, не могли ще першого дня не докотитися до вбивці та компанії. Жодних вилазок до фатального місця зауважено протягом наступних ночей не було.

13

Відрубання – воно ж відокремлення – голови від тулуба знавці вважають надзвичайно жорстоким зовні, але по суті своїй значно гуманнішим від багатьох інших різновидом страсти. Обезголовлювати людину (якщо не брати до уваги вже згадуваний метод самогубства на залізничній колії) найкраще сокирою або мечем. Існує ще, звісно, гільйотина, але в нашій історії цей ключовий винахід французького Просвітництва слід відкинути апріорі.

Хоч у нашій історії взагалі домінувала версія, що смерть аж ніяк не настала через відрубання голови. Тож і суперечки на тему «Мечем чи сокирою?», що все-таки вряди-годи в місті спалахували, попервах здавалися кволими й маргінальними.

Здебільшого вважалося, що голову відтяли вже трупові. При цьому міські пліткарі вхопилися за дуже ймовірний побутово-родинний кофлікт. Певній жінці начебто страх як кортіло позбутися свого чоловіка («Як – із таким членом?!» – кричали скептики), і в цьому їй начебто допомагав її злодюга-коханець. Нещасного вони зводили зі світу поступово, домішуючи йому до страви дедалі більші порції отрути (арсену?). Коли той урешті *склеїв ласті*, вони, згідно з наперед продуманим планом, мусли знищити тіло, розчинивши його в чані з концентрованою сірчаною кислотою. Жіночка начебто працювала на шкірзаводі (колишньому Маргошеса) й кислоту потаємно зносила звідти до потрібного місця протягом доволі тривалого часу з такою ж повільною методичністю, з якою досипала смертоносну речовину в чоловікову їжу. Особливо досвідчені знавці тут-таки уточнювали, що значно ефективнішою була б не сама лише сірчана кислота, а суміш її зі соляною: одна з них, мовляв, краще роз'їдає плоть, а друга кістки. Попередні обміри, однак, засвідчили, що чоловігя банально завеликий для підготовленого чана. Щоб утиснути туди його *атлетичне* тіло, повністю при цьому втопивши в кислотній суміші, потрібно було це тіло вкоротити приблизно на голову. Додатковим плюсом такого рішення стало те, що зуби так чи сяк у жодній кислоті не розчиняються. Тим-то єдиним розв'язанням цієї халепи виявлялося відокремлення голови з її подальшим окремим похованням.

Ця версія невдовзі проросла цікавим відгалуженням. У ньому суть історії переказували так само, як і в головній версії, проте замість чана з кислотами виникала спеціальна, ледь не доменна піч. Отже, втрачав особливе значення шкірзавод, колишній Маргошеса. Виникала натомість якась підсвідома картина з натовпом, що затято волає: «Вогню! Вогню!» – чомусь посеред Ринку у Львові.

Паралельно почала набирати бали версія з протилежним фокусом родинного конфлікту. Сильною її стороною було врахування фактора члена, а точніше – виняткових розмірів чоловічого дітородного органа. Отже, не в жінки був коханець, а в її жертви коханка – і, можливо, навіть не одна, а всі дванадцять. Охоплена жагою праведної помсти, жінка найняла на базарі вправного рубача м'яса, чоловіка ж добряче споїла. Той начебто так і впав перед дверима хати, головою вклавшись – як навмисне для рубачевої зручності – на порозі, і захропів на всі заставки. Базарний рубач змахнув сокирою тільки раз, і хропіння вмить перейшло у хрипіння. Дальше знищення трупа мало відбуватися в описаний вище спосіб. Але замість розчинення в кислотах начебто планувалося занурення в балію з негашеним вапном. Останнього було хоч відбавляй, бо чолов'яга все життя гарував на будові. Чому ніхто з братанів-будівельників не зголошується щодо його зникнення, залишалося нез'ясованим.

Чому взагалі ніхто не зголошувався? Адже десь у когось неминуче мусили зауважити пропажу людини! Проте ніхто ніде не розпачав, не вив із розпуки, та навіть і не рюмсавав тихцем.

Так почало циркулювати припущення про чужинця.

Надзвичайно елегантною здавалася класична кримінальна версія – вбивство з метою пограбування. Жертвою начебто став іноземець, якийсь чи то голландець, чи бельгієць, а можливо, й американець. Потрапити до нашого міста, на той час зі стратегічних міркувань високої державної таємниці щільно закритого для будь-якого заброду, він міг лише нелегально і зберігаючи цілковите інкогніто. Саме тому ніхто й не зауважує тепер його зникнення. Бідолашний гість мав нещастя завітатися перед якимись гастролерами з ростовської «Чорної

кошки». З усього, що він мав, їх зацікавила передусім голова, а точніше, рот – повний діамантових зубів (очевидний ефект «Діамантової руки»). Тепер вони з тією головою десь мудохаються, по одному висмикуючи з неї коронку за коронкою. Не без участі одного-двох популярних у місті стоматологів-євреїв. Ця версія успішно пояснювала й те, чому труп було знайдено оголеним: грабіжники не погребували жодною з рідкісних у нашій країні імпортованих шмоток – аж до білизни. Тіла ж вирішили позбутися в найбанальніший спосіб – обв'язавши камінням і кинувши в річку, де саме того року завелося чимале поголів'я раків. Але на підступах до води бандитів щось мусило сполохати.

Далі з'явився не надто перспективний, але доволі захопливий варіант із непублічною позасудовою стратою. В місті, як і, мовляв, по всій Західній Україні, відновлюється підпілля. Вогнепальною зброєю воно поки що не диспонує, але сокир і ножів у нього вже до чорта. Покійний мав необачність у ролі позаштатного інформатора ввійти до таємної терористичної групи, яку втім, усвідомивши, як далеко сягають її небезпечні плани, зненацька надумав покинути. Це не зійшло йому з рук. Особливий трибунал повстанців засудив чоловіка до непублічної й водночас показової страти. Невдовзі буде знайдено (а точніше, підкинута) й голову, в зубах якої (знову зуби!) буде затиснуто прокламацію щодо переходу до активного масового спротиву.

Після такого мисленнєвого повороту ще одна версія – з ритуальним убивством (жертвоприношенням) – також отримувала право на існування. Десь поруч із нами завелася бузувірська секта, яка, за звичаєм індіанців Амазонії, практикує відрубання голів задля дальшого їх препарування, багаторазового зменшення і контрабандного перевезення до

Музею Напрстека у Празі. Фактично таких голів переправлено від нас уже десятки. Тому й цього разу ніякої голови в наших околицях уже знайдено не буде: вона в дорозі. Що ж до знайденого трупа, то це лише побічний наслідок ритуалу. Просто дотепер сектантам завжди вдавалося знищувати обезголовлені тіла безслідно. Цього разу щось у них зірвалося, й ми отримали шанс вийти на слід цього нечуваного серійного злодіяння.

Остання версія належала мені.

Безвідносно до неї я так само іноді поширював інформацію, що, всупереч офіційному оголошенню, на тілі вбитого все-таки є принаймні одна особлива прикмета: його груди на-знаковано доволі глибоким надрізом у вигляді великої літери F. Дальше замовчування факту, що в місті гастролює хтось із запеклих послідовників Фантомаса, а може, й він сам, уже втрачає будь-який сенс. Переконатися в цьому можна буде вже невдовзі: правоохоронні органи вирішили, активізуючи розшукову діяльність, виставити безголовий труп на всезагальний огляд, ніби рештки якогось ватажка гірських розбійників у веселі давні часи, і з найближчого понеділка він у спеціальному прозорому саркофазі лежатиме посеред міської ратуші, тепер краєзнавчого музею.

(Про те, що насправді велике F може означати й «Фелюсь», я взагалі мовчав.)

Тато всіляко підтримував мої версії. Він симпатизував Фантомасові, про якого знав лише з переказів, бо сам усе ще примудрявся ніяк не потрапити на той кінофільм. Мої ж перекази відзначалися досить вільним трактуванням більшості епізодів. Крім того, це було останнє літо нашої гри в Жувльвернію.

Тим часом пристрасті досягли апогею. Містом заволодівала вибухова знервованість. Чутки й версії взаємно накладалися і доводили набряклу скандалом атмосферу до кипіння. Тут і там відбувались імпрізовані збори ветеранських організацій, які одностайно зверталися до влади із закликом навести нарешті лад і суворо покарати Винних. Гаслом дня стали слова: «Наша милиция потеряла бдительность!» У високих управах, перешіптувалися знайомі, полетіли перші голови – ці, щоправда, на відміну від тієї нещасної, лише в переносному сенсі. Київ наказував. Москва вимагала. На закритих нарадах керівного складу дедалі частіше говорилося про потребу залучення карпатських мольфарів.

А потім настав той вечір зміненого повідомлення. Пригадую, ми вже було наготувалися вкотре вислухати ті самі речення із затвердженими напам'ять словами про «обезголовлене тіло». І раптом почули щось нове: «За уточненими висновками судово-медичної експертизи, чоловікові було не 30–40 років, як ми зазначали раніше, а 60–70. Незважаючи на літній вік, покійний зберігав чудову фізичну форму, що й призвело до помилки експертів».

Мені на мить здалося, ніби зараз пролунають і ще якісь виправлення та спростування. Не чоловік, а жінка. Не на березі річки, а коло озера. Не цього року, а позаминулого. Не в нашому місті, а в штаті Арканзас. І насамкінець вони нам скажуть: «І взагалі, шановні громадяни. Нічого такого не було. Ніякого трупа, ні голови. Це ми так жартували».

Але дальший текст залишався фактично без змін. Хоч наступного ранку оголошення вже не прозвучало. Не було його й у вечірньому випуску. І ніколи більше його вже не було.

І чим це пояснити – геніальним розкриттям справи чи її директивним закриттям, – я не знаю й донині.

Збурене місто ще деякий час похвилювалося й організовано затихло. А потім у нього з'явився цілком новий подразник і збудник.

15

Перекривати одну сенсацію другою – безвідмовний прийом інформаційних воєн. Тоді ми ще про це не знали, бо й інформаційних воєн тоді начебто ще не було. Але все так і вийшло.

Не минуло, здається, ще й тижня відтоді, як позатихали останні балачки про «берегового трупа», а наш вокзал певного ранку прокинувся, весь обвішаний червоними прапорами. І не було б у тому нічого надзвичайного, якби ті червоні прапори не мали чорного гакенкройца в білому крузі посередині. Перони та почекальні патрулювали військовики в уніформах вермахту, де-не-де світилися й високих чинів есесмени. Прогнали велику колону обдертих і побитих, закутих у кайдани червоноармійців. Євреїв шикували окремими групами, брутально розділяючи матерів та дітей.

Не один подорожній, висівши з потяга й забачивши таку веремію, ціпенів і роззявляв рота. Старі селянки хрестились, а молодняк біг наввипередки до головної зали, де, за чутками, роздавав автографи сам *майор Топорков*.

У місті починали знімати кіно, і всі хотіли протиснутися в масові сцени.

І тільки я ще довго вбачав якийсь незбагненний зв'язок між усією тією метушнею й так раптово забутим жахним інцидентом.

У цій історії є незнайдена голова. Точніше, голови в цій історії немає, бо її не знайдено.

Крім того, тут багато початого й незавершеного. Ви вже заважили критичним оком не одну деталь чи лінію, з яких нічого не розвинулось. І навіть велику літеру F Оповідач не витаював собі на грудях у фіналі. Бо фіналу немає.

Незавершена історія перестає бути історією. Але більшість історій цього світу саме незавершені. Тобто ні, не об'єктивно незавершені. Вони незавершені для нас. Ми не можемо охопити ні початків, ні кінців, завжди перебуваючи десь поміж, на якомусь випадковому відтинку.

Що точно завершилося того літа – це моє завдовжки в десятиліття з гаком життя на привокзальній околиці. Завершилися родинні виправи в «Космос», суботні походи в лазню і вечірні прогулянки до варшавського 76-го потяга.

Пані Ірена вже не водить мене до парку на каруселі. Гіпсові олені вже не пасуться. Це завершилося.

Завершилися життя моїх батьків. Мама померла минулого року, тато на двадцять років раніше. Це дає мені змогу присвятити Їхній Пам'яті все, що тут написано, всю цю книжку з її коханцями.

Але якщо хтось із вас, прочитавши ці рядки, пригадає собі не лише ту далеку подію з трупом без голови, а й можливу її розв'язку, то я радо дізнаюся, чим там усе закінчилося, й тоді, напевно, допишу до кінця цей незавершений розділ.

АВТОР ВИСЛОВЛЮЄ ПОДЯКУ:

Вадимові Заплатникову –
за підказку числа вісім з половиною

Олі Михайлюк, Анатолієві Белову, Улянці Горбачевській,
Маркові Токару та всій групі «Альберта» –
за раптово інше обличчя одного з героїв цієї книжки

Богданові Турецькому, Іванові Бондареву, Тарасові Зеню,
Петрові Ганцюку та Любові Соловці –
за інспірації, консультації й підказки, без яких не було б
найскладнішого розділу цієї книжки

Зміст

Розділ перший	
САМІЙЛО, або ПРЕКРАСНИЙ РОЗБИШАКА.	7
Розділ другий	
БС, УБИВЦЯ СБ.	25
Розділ третій	
АЛЬБЕРТ, або НАЙВИЩА ФОРМА СТРАТИ	45
Розділ четвертий	
ГІДНІСТЬ КОРОЛЯ, або ФЕЛЮСЬ	65
Розділ п'ятий	
МИРОСЛАВ, або ТЕЛЕГРАМИ ЦІСАРЮ	89
Розділ шостий	
ЮЛІУС, або ТЕМНЕ ІНДИГО	121
Розділ сьомий	
ЖИТТЯ МАРІЇ, або МАРІО	153
Розділ восьмий	
«САНСАРА», або ЗАКОЛОТ АНГЕЛІВ	193
Розділ останній	
ПРЕЗЕНТАЦІЯ ТРУПА, або ФАНТОМАС-71	267

Літературно-художнє видання

Юрій Андрухович

Коханці Юстиції

Роман

Відповідальний редактор *Євгенія Лопата*
Літературний редактор *Олександр Бойченко*
Коректор *Марина Гетманець*
Обкладинка *Артема Колядинського*
Макет *Альони Олійник*

Підписано до друку 28.11.2017. Формат 70×100 1/16.
Гарнітура PermianSerifTypeface. Умов.-друк. арк. 24,70.

Наклад 15 000 прим.

Видавництво «Меридіан Чернівці»
office@meridiancz.com

Свідоцтво про державну реєстрацію
ДК № 5273 від 26.12.2016 р.

Офіційний дистриб'ютор

Видавництво «Книги – XXI»

Адреса для листування:

а/с 274, м. Чернівці, 58032, Україна

тел.: +380 (372) 586021, моб. +380 (98) 7150181

booksxxi@gmail.com

books-xxi.com.ua

Віддруковано згідно з наданим оригінал-макетом
у ТОВ «Фактор-Друк»
м. Харків, вул. Саратовська, 51, тел.: (057)7-175-185
Замовлення №